

József Attila Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Doktori disszertáció

**A Fejér-megyei zsidóság megsemmisítése
(1938-1944)**

Témavezető:
Dr. A. Sajti Enikő
docens

Készítette:
Gergely Anna

Székesfehérvár, 1996.

Tartalom

I. Bevezetés	5-13
II. Kutatástörténeti áttekintés	14-18
III. A faji gondolat igézetében...	19-30
1. A numerus clausutól a zsidó törvényekig	
2. A zsidó törvények végrehajtása Székesfehérváron	
IV. Székesfehérvár zsidósága a Holocaustt előtt	31-51
1. A XI. községkerület székhelye: Székesfehérvár	
2. A város felekezeti megoszlása	
3. A zsidóság foglalkozásonkénti megoszlása	
4. A "Gemeindétől a Volksgemeindéig"	
- A székesfehérvári hitközség az első zsidó törvénytől a német megszállásig.	
5. A székesfehérvári hitközségek intézményei, egyesületei, alapítványai	
A) Neológ hitközség	
B) Ortodox hitközség	
V. Fejér megye zsidósága, hitközségei	52-63
1. Bicske	
2. Dunapentele	

3. Ercsi
4. Kápolnásnyék
5. Mór
6. Sárbogárd

VI. Hitközségek a német megszállás után 64-71
Zsidó Tanács

VII. A deportálás intézményrendszere 72-92

1. Törvényhatóságok a két világháború között
2. A helyi közigazgatás a német megszállás előtt
3. A német megszállók, az Eichmann kommandó
4. A közigazgatás átszervezése a német megszállás után
5. Csendőrség, deportálási zónák

VIII. A tisztogatási akció első fázisa: gettóba
tömörítés 93-107

1. A Fejér megyei zsidóság tömörítése
2. A székesfehérvári zsidóság gettózása

IX. A tisztogatási akció második fázisa:
gyűjtőtáborok létesítése 108-136

1. A deportálások megszervezése Székesfehérváron
2. A gettó felszámolása
3. A csillagos házaktól a gyűjtőtáborig

- 4. A Szabó téglagyár
- 5. Vagonírozás
- 6. A deportálás költségei
- X. Zsidó önmentési/menekülési alternatívák 137-142
 - 1. Kivándorlás, allija
 - 2. Öngyilkosság

- XI. Az egyházak a deportálások idején 143-155

Attérések

- XII. Székesfehérvári zsidók koncentrációs táborokban 156-174
 - 1. "A szállítmányok futása zavartalan volt"
 - 2. A transzport megérkezése Auschwitzba
 - 3. Székesfehérváriak és Fejér megyeiek koncentrációs táborokban
 - 4. Mengele szelekciója a zsidó újév napján"
 - 5. A koncentrációs táborok felszabadulása, hazatérés

Aldozatok és túlélők:

A magyar zsidóság vesztesége

- 2. A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság vesztesége

- XIII. A zsinagógák sorsa 175-182

XIV.	Jegyzetek	183-265
XV.	Atnézett levéltári források jegyzéke	266-268
XVI.	Felhasznált irodalom	269-302
	1. Forrásközlemények	
	2. Törvények, rendeletek	
	3. Tanulmánykötetek	
	4. Tanulmányok, feldolgozások	
XVII.	Időrendi áttekintés	303-306
XVIII.	Térképek jegyzéke	307
XIX.	Rövidítések jegyzéke	308-312

I. Bevezetés

A dolgozat célja a székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság 1944-ben történt megsemmisítésének a bemutatása.

A két törvényhatóság területén élő, nem túl jelentős számú, asszimilált zsidóság zömében a neológ szervezethez tartozott. A Fejér megyei és Veszprém megyei hitközségek együttesen alkották a XI. községkerületet, amelynek székhelye Székesfehérvár volt. A dolgozat ezúttal nem vizsgálja a Veszprém megyei zsidó hitközségen életét, zsidóságának elpusztítását.

Fontosnak tartjuk azonban bemutatni a székesfehérvári és a Fejér megyei zsidóság társadalmi szerkezetét (demográfiai és foglalkozási viszonyait, megoszlását, hitéletét) azt az állapotot, amelyben a deportáció érte a helyi zsidóságot. A levéltári anyagok erre vonatkozóan igen keveset mondanak, viszont az 1994-ben megjelent Magyar Zsidó hitközségek c. forráskiadvány(1) megfelelő kiindulási alapot adott a hitközségek intézményeinek, egyesületeinek (stb.) részletes elemzéséhez. A rendkívül értékes adattár további elmélyült munkára inspirálja majd a Holocaust kutatást, többek között e sorok íróját is.

A zsidóság tragédiáját feldolgozó művek eddig főként a közigazgatás és a végrehajtás szempontjából vizsgálták a deportációt, elsősorban Bibó(2) nyomdokain haladva. A fenti kutatások jelentőségének és eredményeinek feltétlen elismerése mellett fontosnak tartjuk a zsidó hitközségek aspektusából is vizsgálat tárgyává tenni a Holocaustot. Egy kisebb közösség különösen alkalmasnak tűnt egy ilyen szempontú kutatás megkezdéséhez. Külön elemzés tárgyát képezi a dolgozatban azoknak a szervezeti és lelki életet érintő módosításoknak a bemutatása, amellyel a községkerület, mint közösség igyekezett a zsidó törvények, rendeletek által okozott sokkhatás feloldani, a nehézségeket megoldani.

A székesfehérvári zsidóság deportálására vonatkozó iratok nagy része megsemmisült, pontosabban a megmaradt iratok rendkívül szórványosak. A valóban értékes forrástípusok (alispáni iratok 1940-től, a Mérnöki Hivatal, a MAV iratai, a hitközségi iratok, a deportáltak névjegyzékei, az összeírások, a Zsidó Tanács iratai, stb.) hiányoznak. A mozaikszerűen összeállítható történeti képből azonban felvázolható a helyi közigazgatási apparátus szerkezete a német megszállás előtt és után. A deportálás intézményrendszerének a bemutatása jó alkalmat nyújtott arra, hogy a helyi

közigazgatás jellemzőit elemezzük. A német megszállás előtti és utáni tisztviselői kar néhány markáns egyéniségén keresztül az országos politika helyi szinten történő érvényesülését, megvalósulását is vizsgálat tárgyává tette e dolgozat.

A Fejér megyei zsidóság tömörítésének és a székesfehérvári zsidóság gettózásának, majd deportálásának a bemutatását, annak egyes fázisait viszonylag részletesen tárgyaljuk.

A dolgozat további fejezete interpretálja a székesfehérvári zsidóság koncentrációs táborokban megélt történetét. A fejezet megírását az indokolta, hogy az eddigi szakirodalom a zsidóság deportáció *előtti* és *és utáni* állapotának a feltárására koncentrált. Úgy véljük azonban, hogy magának a deportálásnak a túlélők beszámolóin keresztül való bemutatása hiányzik. Ilyen szemléletű és tartalmú könyvek közvetlenül a deportálás után jelentek meg, később nem. (Ennek okát és társadalmi összetevőit elemezni, különös tekintettel az 1945-48 közötti időszakra, külön tanulmány tárgyát képezhetné). Itt most természetesen nem a szépirodalmi művek (naplók, visszaemlékezések, emlékiratok stb.) által nyújtott interpretációs lehetőségek meg-

ragadása a fő célunk, hanem a primér források felhasználása. Ilyen szempontból nagy forrásértékkel bír a Székesfehérvári Izraelita Hitközség (SZIHK) tulajdonában lévő és a szerencsés véletlen folytán megmaradt DEGOB iroda kéziratos naplókönyve. A könyv az auschwitzi táboron belül a székesfehérvári, Fejér megyei, győri (II. csendőrkerület) zsidók barakkjait térképes rajzon is megörökítette. A túlélők e dokumentumot különösen fontossá és érdekessé teszik. Ez a fejezet kísérletet tesz arra, - amennyiben ez lehetséges -, hogy egy mikroközösség, egy hitközség megmaradt tagjainak a sorsát a széthullás, a fizikai megsemmisítés előtti időszakaig kövesse.

A dolgozat zárófejezete a székesfehérvári zsinagógák sorsát tárgyalja. A két zsinagóga elbontását még jóval a deportálás előtt, az 1938-as Szent István év székesfehérvári eseményei kapcsán kezdeményezte a polgármester. A templomokat végül is 1945-ben bontották le, miután bombatalálatot kaptak. A zsidóság tárgyi kultúrájának módszeres elpusztítását az Endlösung legvégső - iratlan, szabályozatlan - fázisának tartjuk, amelyet nem a megszállók, hanem a zsidó törvé-

ényeken kívül és felül állók hajtottak végre öntevékenyen.

A magyarországi Holocaust történetét tárgyaló két kötetes Braham mű(3) tudományos eredményei mellett a kutatás újabb irányát és módszereit jelzi a deportálások csendőrkerületenkénti feldolgozása. Ilyen munka már születet az V. csendőrkerületre vonatkozóan.(4)

A fenti eredmények figyelembevételével terveink között szerepel az alapkutatás kiterjesztése térben és időben. A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság deportálásának kutatását szeretnénk kiterjeszteni az egész II. csendőrkerületre, amelybe a két törvényhatóság 1944-ben tartozott.

Időben pedig az 1930-as évek legelejétől induló korai nyilas mozgalmak Fejér megyei történetéhez szeretnénk adatokkal szolgálni. Ezt egyrészt lehetővé teszi, hogy elsőrangú levéltári anyaggal van reprezentálva e korszak, másrészt a korai fasiszta mozgalmak - élén a Festetics-párt különösen - erős társadalmi bázissal rendelkezett a Mezőföldön, a "puszták népe"(5) körében. Bár 1933-ban fegyveres rohamos tagaik működtek német mintára, ekkor még nem váltak számottevő politikai erővé sem itt a megyében, sem országos szinten. Ellenkezőleg:

a konzervatív- arisztokrata megyei vezetés mindent elkövetett annak érdekében, hogy megszűnjenek. Egyforma eréllyel léptek fel a "vörös és a barna veszedelem" ellen. A nyilas vezetők első garnitúrája, az un. "szalon nyilasok" a 30-as évek közepén, végén visszavonultak az aktív politizálástól.(6) Ez a vezetés később, a Szálasi kormányban jutott ismét szerephez. Fejér megye ebből a szempontból két nyilas minisztert is delegált Szálasi kormányába: br. Kemény Gábor, külügyminisztert, és Jurcsek Béla földművelésügyi minisztert.

Dolgozatunkban nem foglalkozunk részletesen a zsidó törvények végrehajtásával. A zsidó vagyon árjásítása, szétosztása zömében a nyilas időszakra esik, amelynek tárgyalása nem feladata a dolgozatnak. A nyilas időszak bemutatását a korai nemzeti szocialista mozgalmak helyi sajátosságainak bemutatásával együtt egy másik munkában tervezzük. Ezzel összefüggésben itt most nem kerül sor a Fejér megyei Volksbund működésének elemzésére.(7) A Volksbund szervezet megalakulására, kezdetben kulturális egyesületként való működésükre, majd militarizálódására bőséges levéltári anyaggal rendelkezünk.

Végül fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a vidéki levéltárak anyagának feltárását valamennyi szakmunka

hangsúlyozza. A magunk részéről ezt még azzal egészítjük ki, Varga László nyomán, hogy a "másodvonal" megismerése is éppen olyan fontos és lényeges, mint a politika élvonalában szereplők által képviselt "nagy-politikáé".(8)

Tisztelettel és köszönettel tartozom témavezetőmnek, dr. A. Sajti Enikőnek, egykori tanáromnak, akiktől egyetemi tanulmányaim alatt és később is a források feltétlen tiszteletét, egy-egy kérdés sokoldalú megközelítését tanulhattam meg.

Köszönet illeti dr. Karsai Lászlót, aki a témával kapcsolatos sokszor számomra megoldhatatlannak tűnő problémákban eligazított, támogatott, további munkára buzdított.

Megköszönöm dr. Molnár Juditnak a szakmai támogatását s nem utolsósorban azt, hogy szűkebb pátriám, a Dél-Alföld: Makó zsidóságának a történetét feldolgozta, megörökítette.

Külön köszönet illeti dr. Eördögh Istvánt, aki felhívta a figyelmemet a Vatikán II. világáború alatti diplomáciai tevékenységét közlétevő egyháztörténeti forrásmunkára(9), valamint a különböző vatikáni levéltárak magyar történelemmel, különösen a magyar római

katolikus egyház és a zsidóság viszonyára vonatkozó értékes fondokra.(10)

1994-ben a MTA-CNR, valamint a Soros-alapítvány támogatásával három hónapig tanulmányozhattam az Archivio Segreto Vaticano és a De Propaganda Fide (Congregazione per l'Evangellizzazione dei Popoli) anyagát. A feltárt anyag elsősorban a recepciós törvénnyel kapcsolatos vatikáni állásfoglalásokra vonatkozik, amelynek feldolgozása további elmélyült munkára ösztönöz.

Köszönettel tartozom a Fejér megyei Levéltár igazgatójának, dr. Erdős Ferencnek, valamint a székesfehérvári Városi Levéltár igazgatójának, dr. Farkas Gábornak, Curgai Horváth József főlevéltárosnak, akik az évekig tartó kutatásaim támogatták, szakmailag segítették.

A székesfehérvári Püspöki Levéltár főlevéltárosának dr. Sulyok Igán atyának köszönhetem, hogy kutatásaim legelőjén tanulmányozhattam Shvoy püspök hagyatékát.

Köszönetet szeretnék mondani dr. Kis Györgynek, aki megtisztelt azzal, hogy megosztotta velem a gondolatait, segített eligazodni a keresztény-zsidó viszony sokszor igen összetett, előítéletektől sem mentes kérdéseiben.

Hálával gondolok a székesfehérvári hitközség egykori előljárójára, Hatsek Józsefre, aki sok megértéssel fogad-

ta azt a törekvésem, hogy a székesfehérvári zsidóság történetét szándékozom feldolgozni még akkor is, ha a hitközségi anyag szinte teljesen megsemmisült, Székesfehérvár zsidóságát pedig csaknem teljes egészében kiirtották.

II. Kutatástörténeti áttekintés

A magyar történetírás 1945-48 közti időszakát, amely a zsidóság elpusztítását tárgyalja, az események kronológiai sorrendben történő interpretálása, a források közlése jellemzi. Közvetlenül a háború szenvedései, közel fél millió ember elpusztítása után a gyász része volt a megértés szándéka, a felelősség kérdésének a kutatása. Ennek az időszaknak a legfontosabb művei közül elsőként kell említeni Lévai Jenő könyveit(1), amelyekből nemcsak a magyar, hanem a külföldi olvasó is megismerkedhetett a magyar zsidóság tragédiájával. Lévai Jenő művei ma is a Holocaust kutatás alapvető kézikönyvei még akkor is, ha hivatkozásai sokszor hiányosak, vagy pontatlanok.

Ugyanebben az időszakban jelent meg Munkácsi Ernő: *Hogyan történt?* c. könyve(2), amely sok esetben Lévai adatait vette át. Munkácsi olyan forrásokat is közölt többek között a vidéki zsidóságra vonatkozóan, amelyek azóta megsemmisültek, eltűntek. A II. világháborút követő időszak Holocaust könyvterméséhez tartoznak a társ-tudományok e témakörben írt művei, amelyek az analízis igényével közelítették a megélt eseményekhez.(3)

Közvetlenül a háború után keletkezett a katolikus és a református egyház számadása az elmúlt időszakokkal kapcsolatban. E könyvek az önvizsgálat igényével íródtak. Mit tettek a magyar egyházak az üldözöttek védelmében?

Milyen eszközök álltak rendelkezésükre? Hogyan éltek a lehetőségekkel az adott történelmi helyzetben?

Meszlényi könyvében a felelősség kérdése komolyan fel sem merülhetett, miután előszavában leszögezte, hogy az "egyház hívatása magaslatán állott, s ezért gáncs nem érheti, csupán elismerés."(4)

Bereczky Albert könyve azt vizsgálja, hogy mit mulasztott el a református egyház megtenni és melyek azok az eredmények, amelyeket önmaga és a társadalom számára megnyugtatóként fel tud mutatni(5). A felelősség kérdését azonban ő is a németekre ruházza.

Az 1948-as politikai fordulatot megelőző művek közül kiemelkedik Bibó István(6) esszéje, amely máig ható érvénnyel, sértetlen morális érzéssel jelölte meg a magyar társadalom felelősségének kérdéseit, problémaköreit.

Az 50-es évek nem kedveztek a Holocaust kutatásnak; mint ahogyan a zsidókérdés sem létezett hivatalosan, úgy a Holocaust kutatás sem.

A levéltári feldolgozó munkának, a tudományos műhelyek alkotóinak hatalmas ösztönzést adott az 1961-es Eichmann per. A Hannah Arendt(7) munkássága nyomán ismertté vált jeruzsálemi per, majd az ezt követő botrányok, szakmai viták a világ figyelmét a Holocaustra irányították. Szintén 1961-ben jelent Hillberg alapműve(8), amelyet a szakirodalom a legfontosabb művek közé sorol, s amely kijelölte a Holocaust kutatás alapvo-

nalait.

Ezzel párhuzamosan jelentek meg Magyarországon azok a forrásközlemények, amelyek nélkülözhetetlenek a magyarországi zsidóság tragédiájának a feldolgozásához.

Karsai Elek három kötetes műve(9) a budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztéséig közli a forrásokat. A vidéki zsidóság deportálását bemutató kötet sajnos csak terv maradt, hiányát egyre inkább érzi a kutatás. Szintén Karsai Elek munkássága nyomán váltak ismertté és hozzáférhetővé a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos dokumentumok(10).

A 60-as évek jelentős forrásközleményei közé tartoznak Horthy Miklós titkos iratainak(11), valamint a német diplomáciai iratoknak(12) a publikálása. 1962-ben jelent meg R.L. Braham professzor kétkötetes dokumentumkötet, amely a német diplomáciai iratokat tette közzé(13).

A Ránki professzor vezette kutatások újabb dokumentumkötet volt, Hitlernek a kelet-európai államférfiakkal folytatott tárgyalásait bemutató munka.(14) Ugyanehhez a tudományos körhöz, alkotói gárdához kötődik a szakma prominens képviselőinek a közreműködésével a Magyarország története tíz kötetes mű megjelenése a tárgyalt időszakra vonatkozóan.(15)

Az 1980-as évektől kezdett publikálni a történészek egy új generációja, amely máig ható érvénnyel, iskola-teremtő erővel exponálta a kérdések kérdését: a nemzeti

identitás problémakörét.(16) Az identitás kérdéskörének szociológiai, szociálpszichológiai vizsgálata egy egész nemzedék önvizsgálata is egyben, amely a Holocaust utáni második, harmadik generáció kérdéseire keresi a választ.(17)

1988-ban jelent meg Braham professzor kétkötetes műve magyarul, amely a magyar Holocaust történetének első nagy összefoglalása.(18)

A magyar történettudomány adósságát törlesztette le Karsai László a cigány Holocaust monografikus feldolgozásával.(19)

A Holocaust 40. évfordulójára jelent meg R. L. Braham és B. Vagó szerkesztésében az ebből az alkalomból rendezett nemzetközi konferencia anyaga.(20)

A Holocaust 50. évfordulójára jelent meg az Endre-Jaross-Baky per (21) anyaga, amelyet Karsai László és Molnár Judit rendezett sajtó alá. A kötet több évtizedes hiányt pótol a rendkívül fontos peranyagok közzétételével.

A Holocaust 50. évfordulója alkalmából adták ki a TEDISZ szerkesztésében a Holocaust emlékönyvet(22) számos értékes tanulmánnyal. További emlékkönyvek, kötetek, forrásközlemények jelentek még meg az évforduló kapcsán, sok esetben meglehetősen egyenetlen színvonalon(23).

Az áldozatokra emlékezve adta ki Sárvári Angos a magyarországi zsidóság holocaustját(24) ábrázoló térképet. Sajnos, a térkép több pontatlanságot, tévedést tartalmaz.

Az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja tevékenységéhez fűződik a "Magyar zsidó levéltári repertórium" két kötetének(25), valamint a Magyar zsidó hitközségek szintén két kötetes művének (26) megjelentetése, gondozása.

Ez a felsorolás természetesen nem lehet teljes; szándékunk a legfontosabb magyarországi szakirodalom vázlatos áttekintése volt.

III. A faji gondolat igézetében

1. A *numerus clausus*tól a zsidó törvényekig

Az 1918-19-es forradalmakat követő ellenforradalmi rendszer a hivatalos politika szintjére emelte az antiszemitizmust. A keresztény-nemzeti kurzus alapvetően konzervatív, antiliberalis, antidemokratikus elvekre épült amelybe az ellenforradalom során jelentkező fajvédő tendenciák is beépültek. A háborúért, a forradalmakért, a történelmi Magyarország széthullásáért, a trianoni békeszerződésért a kozmopolita, gyökértelen, "zsidó-bolsevista", szabadkőműves zsidóságot tették felelőssé. A konszolidáció része volt az is, hogy a fehérterror szélsőséges antiszemitizmusát levezessék, és a törvényalkotássaá beépítsék a jogrendszerbe.

Az 1920: XXV. tc. Európában először hozott olyan diszkriminatív intézkedést a zsidóság ellen, amelynek érvrendszerében a fajvédelem kapott szerepet. A *numerus clausus* kimondta, hogy "az ország egyes területén lakó, egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók között lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát."(1) A *numerus clausus* ezen kívül a nemzethűséget és az erkölcsi megbízhatóságot jelölte meg az egyetemi előtanulmányok előfeltételeként.

A numerus clausus parlamenti világában nagy jelentősége volt a Prohászka Ottokár beszédének.(2) A székesfehérvári püspök a numerus clausus célját abban jelezte meg, hogy "biztosítsa a magyar középosztály számára a kenyeret."(3)

Prohászka a problémát abban látta, hogy a "tönkrement dzsentri helyét nem foglalta el a magyar parasztságból felszívódott magyar középosztály", hanem "helyét a zsidóság foglalta el hatalmasa gazdasági érzékével, agilis, aktualitásokra beállított intelligenciájával, nagy szorgalmával, rá volt arra képesítve, hogy itt a magyar apathia, a magyar indolencia a magyar munkátlanság, a magyar úrhatnamság terén leszorítsa teljesen ezt az életképtelen, harcokra be nem állított nemzedéket.(4)

Prohászka a numerus clausust a "*nemzet faji önvédelmének*" nevezte(5) 1920-ban, amely kifejezés a zsidótörvények kapcsán az egyházi és világi politikusok érvrendszerében egyaránt folyamatosan szerepelt.

E dolgozatnak nem feladata Prohászka antiszemitizmusának elemzése, de még csak az sem, hogy a két világháború közti Székesfehérvár szellemi életére gyakorolt hatását bemutassa, csupán utalni szeretnénk arra, hogy a numerus clausus parlamenti vitája során kifejtett

antiszemita nézetei több évtizedes ilyen irányú meggyőződéséből, irodalmi tevékenységéből fakadtak.(6)

A numerus clausust az 1928: XIV. tc.(7) módosította,(8) amennyiben törölte a hivatkozott törvény 3. . 3 bekezdését.

Ezt követően a két világháború közti időszakban újabb antiszemita törvényt nem hoztak, de a zsidókérdés állandó felszínen tartása és ellentmondásos kezelése a kormányok részéről jellemző maradt Magyarország második világháborúba való belépésére. Varga László szerint(9) "a jobboldali kormányok, amelyek felléptek a szélsőjobboldal ellen, a jobboldali bázisukat ezzel párhuzamosan a zsidók elleni rendszabályokkal kívánták bővíteni."

Darányi Kálmánnak az 1938. március 5-i győri beszéde egyrészt a háborús fegyverkezési programot, másrészt a zsidókérdés törvényes rendezését hirdette meg. A győri program 1 milliárd pengő beruházást irányzott elő hosszúlejáratú kölcsönök, beruházási hitelek és egyéb banki kedvezmények igénybevétele vel.(1938: XX. tc.)

Székesfehérváron a győri programot örömmel üdvözölték, sőt Hunyadi Ferenc gróf a közgyűlésen elhangzott beszédében azt javasolta, hogy a kormány "programját ki-méletlen eréllyel hajtsa végre."(11) Beszédében hangsú-

lyozta, hogy a beruházásokban rejlő lehetőségeket ki kell használni. S valóban, Székesfehérvár és a megye vezetése élt a győri program által nyújtotta lehetőségekkel: a város ekkor vált iparilag jelentős centrummá.(11?)

A győri beszéd elhangzásával (1938. április 5.) szinte egy időben benyújtott első zsidótörvénnyel kapcsolatban Hunyady gróf megjegyezte, hogy "antiszemitizmusból nem szorulunk importra, és a fajvédő gondolat húsz esztendővel ezelőtt csírázott ki Magyarországon. Meg kell állapítanunk, hogy a javaslat időszerű, hasznos és humánus."(12)

A Darányi kormány újjáalakulása után egy héttel, március 13-án Németország megszállta Ausztriát. Az "oszt-rák események Fejér megyében nem váltottak ki különösebb amíciót, az első meglepetéstől eltekintve."(13) Viszont a náci előrenyomulás alkalmat adott arra, hogy egyesek üzleti kirakataikban képes ábrázolások útján, mint nagy antiszemiták nézetet nyilvánítsanak." A főszolgabíró intézkedett, amennyiben: "Amíg az a képes ábrázolatokkal való kifigurázás kommentár nélkül csak a faj tipikus felrajzolásával történt, nem tartottam szükségesnek az

ügybe beavatkozni, - de amikor "Ide ebbe az üzletbe kutyáknak és zsidóknak belépni tilos, keresztény leányok megrontása, vérbaj, csalás, rablás, sikkasztás" kommentárok is felíratok az ábrázolat alá, - a csendőrséget felhívtam a plakátok elvátolítására.(14)

Az első zsidótörvény(15) parlamenti vitája után a városi kisgyűlésen dr. Pattantyús Abrahám ügyvéd azt indítványozta, hogy az éppen Székesfehérvárott 1222-ben(!) kihirdetett Aranybulla XXIV. törvénycikkelyére(16) hivatkozva, hogy addig is amíg a törvényjavaslat törvényerőre emelkedik hívja fel a kormány figyelmét a törvényhatóság nevében, hogy minden javaslat megíúsítását célzó szabotázszt és bojkottot csírájában fojtsa el."(17) Pattantyús Abrahám javaslatának tárgyalásához nem járultak hozzá "a törvényhatóság egy részének megóvása érdekében."(18)

Az első zsidótörvény(19) kimondta, hogy a sajtókamarában, a színművészeti, és filmművészeti kamarában, valamint a szellemi szabadfoglalkozásúak (ügyvéd, orvos, mérnök) körében létrehozandó kamarákban a zsidók aránya nem haladhatja meg a 20%-ot. A zsidó fogalmát nem határozta meg, mivel a törvény vallási alapokon állt. A törvény hatálya alól kivonta az 1939. augusztus 1. előtt megkeresztelkedetteket.

1938. november 2-án az első bécsi döntés eredményeképpen Magyarország visszakapta a Felvidék egy részét, majd ezt követően 1939. márciusában megszállta a Kárpátalját. A visszacsatolások következtében Magyarország zsidó lakossága jelentős mértékben megnőtt. Azok a felvidéki, asszimilálatlan zsidó közösségek kerültek vissza, amelyek leginkább céltáblái voltak az antiszemita politikának, propagandának.

Maga a kormányzó is elkötelezett antiszemitának vallotta magát(20), de szelektív antiszemitizmusa a "galicianer" zsidókkal szemben érvényesült elsősorban. Schellenberg, Luther külügyi államtitkárnak írt levelében az alábbiakban jellemezte Horthy magatartását a zsidókérdésben. "A kormányzónak az az álláspontja, hogy a kis Galiciából származó és bevándorolt zsidókat feltétlenül ki kell kapcsolni, de akik tudományos téren, Magyarország iparosítása és a pénzügyek terén az országban érdemeket szereztek, azok jó hazafiaknak tekintendők, azokhoz nyúlni nem szabad."(21)

A területi visszacsatolások következménye lett az is, hogy a magyar evizionista politika egyre inkább elkötelezte magát a német törekvések mellett. Egyúttal a hagyományosan antiszemita tisztikar politikai súlya is megnőtt.(22)

Az Imrédyt követő Teleki kormány a szélsőjobboldali ellenzék politikai antiszemitizmusának megfékezésével párhuzamosan(23) tető alá hozta a második zsidótörvényt, ugyanakkor folytatta a magyar kormányok taktikáját: félvén a szélsőjobboldaltól - és a szomszédá vált Németországtól a zsidóság gazdasági és társadalmi visszaszorítására vállalkozott adminisztratív eszközökkel.

A törvényjavaslatot, amelyet Imrédy Béla miniszterelnök terjesztett be néhány módosító novella beiktatása után, lényegében változatlan formában fogadta el a felsőház.(24) A cél az eredeti törvényjavaslat változatlan formában történő elfogadtatás volt, mint ahogyan ez a Székesfehérvár főispánjához, 1939. április 18-án érkezett számjeles táviratból is kitűnik: "Szíveskedjél gondolkodni arról, hogy a zsidó törvény változatlan elfogadására hajlandó összes *felsőházi tagok holnap* kedden délután ülésen jelen legyenek. Belügyminiszter."(25) (Kiemelés az eredeti iratban)

Székesfehérváron az 1939: IV. törvénycikket a június 30-i törvényhatósági kisgyűlésen hirdették ki.(26)

Míg az 1938: XV. tc. nem határozta meg a zsidó fogalmát, hanem a kivételezettek körét írta le, addig az 1939: IV. tc. származási alapon meghatározta a zsidó fogalmát. "Zsidónak kell tekinteni azt, aki őnmaga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek a nagyszülői közül leg-

alább kettő a jelen törvény hatályba lépésekor az izraelita hitfelekezet tagja."(27)

A zsidók meghatározásán belül két csoportot állított fel a törvény. Az egyik tágabb értelemben vett csoport, amelyre a törvény minden rendelkezését, és egy szűkebb csoportot, amelyre a törvénynek csak bizonyos rendelkezéseit kellett alkalmazni.

A törvény a zsidókra nézve megszigorította a magyar állampolgárság megszerzésének lehetőségét, illetve az 1914. július 1. utáni honosításokat felülvizsgálta.

Korlátozta a zsidók részvételét a törvényhozásban, a törvényhatósági és községi önkormányzati testületekben és az ezekre vonatkozó választójog gyakorlásában.

A közhivatal viseléséhez való jogot, lehetőséget a zsidóktól megvonta nagy általánosságban. Az ügyvédi, a mérnöki, az orvosi, a sajtó, a szín- és filmművészeti kamarában a zsidók kamarai tagságát 6%-ra korlátozta. Kizárta a zsidókat az időszakai sajtó szellemi, és a színházak és a filmvállalatok szellemi és művészi irányításából. A közszállításban a zsidók számát 6%-ban adta meg. Az ipar gyakorlására jogosító iparigazolványok és iparengedélyek kiadását általában megtiltotta a zsidók számára, amíg a részükre már kiadott jogosítvá-

nyok száma a községekben a 6% alá nem esett. A gazdasági vállalatoknál alkalmazható zsidó tisztviselők számát 12%-ban maximálta. A zsidók kivándorlását, amennyiben erre volt fogadó készség - támogatta.

A diszkriminatív intézkedések sorát az 1941: XV. tc.(28) úgynevezett fajvédelmi törvény zárta, amely megtiltotta a zsidók és a nemzsidók házasságát. A zsidó fogalmát tovább szűkítette, amennyiben zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született. Az 1941: XV. tc. 9. -ában foglalt fogalmi jegyek alapján határozták meg a rendeletek érvényességi körét. (vö.: XI. fejezet.)

2. A zsidó törvények végrehajtása Székesfehérváron

A II. zsidó törvény a zsidók országgyűlési, törvényhatósági és községi választójoga tekintetében jelentős módosításokat tartalmazott. Az 1939. májusáig azt kellett igazolni, hogy az érintettek és szülei, akik 1867. december 31. után születtek Magyarországon. Ez az igazolás azonban csak négy hónapra volt érvényes, amelyet meg kellett ismételni, a nagyszülőknek az 1867. előtti magyarországi ittlakásának igazolásával.

A XI. községkerület előljárósága tájékoztató hírdetményt tett közzé(29) a választójog igazolásával kapcsolatos tudnivalókról, az okiratok beszerzésének lehetőségéről. Felhívták a hitközség tagjait, hogy nemcsak a közjog, hanem az egyének magánjoga miatt is tegyenek meg mindent "fáradtságot nem kímélve" az igazolás beszerzése érdekében.(30)

Az 1939: IV. tc. végrehajtása során a 7790/1939. M.E. sz. rendelet értelmében a törvényhatósági bizottságból a legtöbb adófizetők csoportjából megtörténtek a kizárások. A közgyűlés elnöke a távozó bizottsági tagok munkáját megköszönte.(31)

A törvényhatóságokból további kizárások történtek a második zsidótörvény kivételezettek mentesítését megszü-

tető 1941: XIX. tc. 2. . végrehajtásával.(32)

A második zsidótörvény végrehajtása során a 7720/193. M.E. sz. rendelet 37. paragrafusa értelmében igazolni kellett minden iparengedéllyel rendelkezőnek október 15-ig.(33) A polgármesteri jelentés szerint Székesfehérváron az ipar-
üzők 22%-a minősült zsidónak.(34)

Az 1938: XV. tc. és az 1939. IV. tc.(35) a zsidó ügyvédek arányát előbb 20%-ban, majd 12%-ban jelölte meg. Fekér és Veszprém megyékben az országosnál valamivel jobb volt az arány, 124 Székesfehérvári és veszprémi ügyvédből 39-re vonatkoztak a korlátozó rendelkezések.(36) A székesfehérvári kamara titkári jelentései lapján a méltányosság elvét alkalmazták a törvények végrehajtásában, s a kamarából kiválni kényszerült ügyvédek kollégáik anyagiilag és irodájuk vitelében támogatták. A német megszállás után a zsidó ügyvédek kamarai tagságát törölték,(37) Székesfehérváron ez negyven ügyvédet érintett.

Az 1939: IV. tc. 12. -a az állami egyedárusági engedélyekre és más hasznosító jogosítványokra hozott korlátozó intézkedéseket. Ilyen engedélyeket általában zsidónak minősített személynek nem lehetett adni, illetve a "hatóság szabad mérlegelésétől függött."(38) A már kiadott dohányárudai engedélyeket öt év alatt, az italmérési és italeladási engedélyeket két év alatt, a gyógy-

szertári jogot "a törvény hatályba lépésétől számított három év letelte után kezdődő öt év alatt" kellett megvonni.(39)

Fejér megyében 1938-ban a szeszgyárak 83,4%-a (összesen 18 főből 15 zsidó), a szeszszabadraktár 100%-a; (1 főből 1), mezőgazdasági ásványolajraktár 100%-a (15 főből 15), denaturált szesz nagykereskedő 100%-a (2 főből 2) volt zsidó személy birtokában. A három borecetgyárból kettőben volt zsidó engedélyes, valamint a sör nagykereskedők 53, bornagykereskedők 44%-a volt zsidó engedélyes.(40)

Arra nincs adat, hogy a zsidótörvények fokozatos végrehajtása során hogyan alakult az egyedárusági engedélyekre vonatkozók aránya.

A zsidók hasznot hajtó jogosítványait az 1580/1944. M.E.(41) számú rendelet szüntette meg teljes egészében, 1944. májusában.

A gazdaság árjásítása, a törvények, rendeletek végrehajtása szelektív módon történtek. Karády Viktor Yehuda Don nyomán rámutatott arra, hogy a törvények végrehajtása differenciált módon érintette az egyes szakmákat és vidékenként is változott.(42)

A zsidó törvények végrehajtásában megnyilvánuló sajátos, helyi jellemzők vizsgálata, a fenti szempontok szerint további kutatást igényel.

II. Székesfehérvár zsidósága a Holocaustt előtt

1. A XI. községkerület székhelye: Székesfehérvár

Székesfehérvár szabad királyi városban a magisztrátus 1836 évi határozata(1), majd az 1840. XXIX. tc.(2) alapján telepedhettek be a zsidó kereskedők és kézműiparosok.(3)

A fenti időszakban lejátszódó társadalmi változások következtében a demográfiai mozgások egyrészt megfeleltek az országos trendeknek, másrészt a vármegye területéről beköltözők révén bizonyos régi, zsidók által nagy számban lakott települések néptelenedtek el (Lovasberény, Cece, Kajászószentpéter).(4)

Ugyanakkor ez azt is jelentette, hogy a Fejér megyei zsidóság központja gazdasági,- politikai,- kulturális tekintetben áttevődött a megye egyetlen városába, Székesfehérvárra. Végül azt is jelentette, hogy új, a fehérvárinál kisebb regionális központok jöttek létre a zsidóság szempontjából. Ezek részben egy-egy kisebb terület kedvező megélhetési viszonyai (Bicske), részben a főváros közelsége miatt (Érd) váltak a zsidóság által frekventált helyekké.

Erre a dualizmuskori átrendeződött struktúrára épült rá rendkívül pragmatikus módon az izraelita községkerületek szervezeti beosztása 1868-ban.(5) Ez a beosztás

kisebb módosításoktól eltekintve alapvetően megmaradt 1944-ig. Ennek megfelelően Fejér- és Veszprém megye hitközségei együttesen alkották a XI. községkerületet, melynek székhelye Székesfehérvár lett, s maradt is a Fejér megyei zsidóság deportálásáig.* A XI. községkerület élén két kiváló, nagy tekintélyű férfiú állt: dr. Löwy Károly, majd dr. Szegő Miklós.(6)

Jelen dolgozat a XI. községkerületből csak a Fejér megyei hitközségekkel foglalkozik. A Veszprém megyei zsidóság két világháború közti hitéletének a vizsgálatára, deportálásának a története további levéltári kutatásokat igényel.

2. A város felekezeti megoszlása

Az 1941. évi népszámlálási adatok forrásértékét elemezve fontos tényező, hogy az adatok felvétele "bevalláson" alapult. A népszámlálásra vonatkozó miniszteri rendelet kimondta, hogy az adatokat négy nagyszülőig okmánnyal kell igazolni. Ez azonban a napi gyakorlatban csak a "gyanús esetekre" szorítkozott.(7) Már az egykorú statisztikai szakirodalom is kritikával fogadta a népszámlálás eredményeit, de tényként fogadta el azokat. "A bevallásokat feltételesen fogadhatjuk el, a valóságban minden esetre nagyobbak a zsidóvérűekre vonatkozó számok, mert sűrűn fordulhattak elő olyan esetek, amikor a zsidó felmenőket az adatszolgáltatók nem vallották be."(8)

Mindezeket a tényezőket figyelembe véve az 1941. évi népszámlálások az alábbiakban rögzítették Székesfehérvár felekezeti megoszlását.(9)

Székesfehérvár 47.968 főnyi összlakosságából

római katolikus:	39.142	-	81,6%
görög katolikus:	155	-	0,3%
református:	5.299	-	11,1%
evangélikus:	1.108	-	2,3%
görög keleti:	125	-	0,3%
unitárius:	22	-	0
baptista:	28	-	0,1%
izraelita:	2.075	-	4,3%
egyéb ismeretlen:	14	-	0

A zsidóság országon belüli területi elhelyezkedését illetően az Ék-i, kárpátaljai (Bereg, Munkács) területeken, valamint Erdély egyes részein (Máramarossziget) alakultak ki nagyobb zsidó centrumok, amelyek népes, az asszimilációtól kevésbé érintett közösségeket jelentettek.

Ugyancsak ezeken a területeken voltak a zsidók által legnagyobb számban lakott törvényhatósági jogú városok is. Ungvár lakosságának 27,2%-a; Szatmárnémetinek 24,9%-a, Nagyváradnak 22,9%-a zsidó, míg Budapestnek 15,8%-a tartozik e felekezethez. A törvényhatósági jogú városokban ez a szám átlagosan 12,3% volt, Székesfehérváron 4,3%.(10) A fentiekből következően Székesfehérvár, Fejér megye sem az országon belüli, sem pedig a törvényhatósági jogú városok sorában nem számított a zsidóság szempontjából kiemelkedő helynek.

3. A zsidóság foglalkozásonkénti megoszlása

Székesfehérvár összlakosságának foglalkozási megoszlását a különböző foglalkozási főcsoportokon belül, az egyes vallások szerinti százalékos megoszlás feltüntetésével az alábbi táblázatok szemléltetik. (11)

Székesfehérvár népessége foglalkozás szerint vallásfelekezetenként 1930-ban.

Foglalkozás	A népesség száma	Róm. kat.	Refor- mátus	Ag. hitv.ev.	Izraelita
a) Foglalkozási főcsoportok szerint (keresők és eltartottak együtt)					
Östermelés	7.253	92,5	5,9	0,6	0,6
Bányászat, ipar és forgalom					
Bányászat és kohászat	2	50,0	–	50,0	–
Ipar	13.351	89,2	9,2	1,7	5,4
Kereskedelem és hitel	3,284	57,3	6,5	1,3	34,3
Közlekedés	3.571	81,6	13,6	1,9	2,1
Bányászat, ipar és forg. összesen	20.211	78,7	9,5	1,7	9,5
Közzszolgálat és szabad fogl.	3.983	76,0	14,5	3,5	4,8
Véderő stb.	1.758	75,5	18,3	4,9	0,2
Napszámosok k. m. n.	512	77,7	18,2	2,1	0,8
Nyugdíjasok stb., tőkepénzesek stb.	3.931	79,7	11,7	2,7	5,3
Házi cselédek	1.204	72,9	20,4	4,6	1,4
Egyéb és ismeretlen fogl.	1.862	87,2	7,3	1,5	3,3
Összesen	40.714	81,0	10,3	2,0	6,0

Foglalkozás	A népesség száma	Róm. kat.	Refor- mátus	Ag. hitv.ev.	Izraelita
százalék – %					
b) Egyes kiragadott foglalkozási ágak szerint (csak keresők)					
Kisbirtokos (kisbérllő)					
10-50 kat. holdig	393	95,4	3,1	0,5	0,8
5 kat. holdon alul	794	95,1	4,4	0,3	0,1
Gazdasági tisztviselő	26	57,7	19,2	3,9	19,2
Gazdasági cseléd	115	73,9	17,4	5,2	0,9
Gazdasági munkás, földműves, napszámos	1.337	90,0	8,4	1,2	0,1
Ipar	önálló	1.493	75,9	9,0	13,0
	tisztviselő	157	68,8	3,8	24,2
	segédszemélyzet	4.840	83,1	10,6	3,6
Kereskedelem és hitel tisztviselő	önálló	612	49,6	6,7	42,5
		350	44,6	9,7	44,0
	segédszemélyzet	661	72,7	7,6	16,6
Közlekedés	tisztviselő	158	70,2	13,3	10,1
	segédszemélyzet	913	83,3	13,8	0,3
Állami tisztviselők	232	71,6	18,5	7,5	0,9
Városi tisztviselők	101	79,2	15,8	5,0	–
Ügyvédek	46	52,2	8,7	–	39,1
Elemi iskolai tanítók és tanítónők	84	84,4	6,0	1,2	6,0
Középiskolai tanárok	58	89,6	3,5	3,5	1,7
Orvosok	54	59,3	5,6	3,7	29,6

Székesfehérváron is, miként az országban mindenütt magas volt a kereskedelmi és hiteléletben elhelyezkedő zsidók aránya (44%). Ugyancsak magas volt a szellemi szabadfoglalkozásúak, az ügyvédek (39,1%) és az orvosok (29,6%) száma. Feltűnő viszont, hogy az állatorvosok közül senkit sem alkalmaztak az izraelita felekezethez tartozók közül.(12)

Bizonyos foglalkozási főcsoportokban szinte egyáltalán nincsenek képviselve a zsidók: az őstermelők közül az 5-10 hold közötti tulajdonosok (0,1%), gazdasági földmunkás (0%), földműves napszámos (0,1%), bányászat (0%).(13)

Miután az ipar és közlekedés komoly iskolai előképzettséget igénylő pozícióit jelentős arányban a zsidók töltötték be, a "másodvonal" maradt a keresztény középosztály alsó rétegét jelentő tisztviselők számára. Ez a tény önmagában is olyan felemelkedésre váró altisztai tömeget "segéd-személyzetet" jelentett, mely egzisztenciálisan magát felfelé, az úri középosztályhoz sorolta, életformája, félelmei viszont ebből az osztályból való kihullás felé mutattak.

Feltűnő, hogy a tisztviselői állásokban így pl. a városi tisztviselői munkakörben, egyáltalán nem, a véderőnél alig alkalmaztak zsidókat. A középiskolai tanári kar szintén teljes egészében (1,7%) római katolikus vallású volt. Ennek a felekezeti aránytalanságnak egyik valóságos oka a város felekezeti megoszlása volt római katolikusok a város

lakóinak 81,6%-át tették ki. Másik lehetséges magyarázata az oktatáspolitikában látenszen érvényesülő antiszemita kultúrpolitikában keresendő.

A városi tisztviselők többnyire másod-, és harmadgenerációs, emelkedő pályáivet mutató garnitúrából kerültek ki, melynek képviselői nemcsak felekezeti, de politikai szempontból is többszörös szűrőn mentek keresztül. Iskoláikat a város legjobb gimnáziumában, a Ciszterci rend katolikus főgimnáziumában végezték, ahol atyáik is kezdték tanulmányaikat még a múlt század 80-as éveiben. Társadalmi mozgásterüket, habitusukat pedig alapvetően meghatározták a kisvárosi lét keretei: "A helyi elit érdekviszonyai, harcai, házasodásai, kis játécai alakították, formálták a rendszer lokális arculatát, a kiválasztási, kiválasztódási mechanizmusokat. A szolgabírók, a jegyzők, gimnáziumi tanárok, kvietált katonatisztek - s még sorolhatnánk - többé-kevésbé homogén társadalmi-erkölcsi normái jelentek meg követendőként, nem sok alternatívítást engedve a más, az övéket megkérdőjelező magatartásformáknak."(14)

Az értelmiségi, bank- és kereskedő pályán működő zsidóság Székesfehérváron belül is a belvárosban lakott. A belvárosban lakók 24,2%-a zsidó, míg a kültelteken szinte teljesen hiányoztak (0,7%). A hitfelekezetek kerületenkénti vizsgálata során Thirring Lajos a fentiek magyarázatát a zsidóság sajátos foglalkozási rétegződésében és az ahhoz kapcsolódó életformában látta.(15)

4. A "Gemeindétől a Volksgemeindéig"

- A székesfehérvári hitközség az első zsidó törvénytől a német megszállásig -

Az 1938: XV.tc.(16) az ún. első zsidó törvény meghozatalától (1938. május 29.) a német megszállásig terjedő időszakban a zsidóságot ért faji-etnikai megkülönböztetésre a hitközségek a belső hitélet, a zsidó öntudat megerősítésével válaszoltak. Jellemző volt ez az országos és helyi szinten egyaránt.

Székesfehérváron már a tragédiát megelőző időben dr. Hirschler Pál főrabbi (1907-1944)(17) szükségesnek látta egy új felekezeti lap elindítását. A *XI. községkerület Értesítőjét* az alábbi gondolatokkal ajánlotta az olvasó figyelmébe: "A hitélet, a zsidó öntudat, és a zsidó összetartás megőrzésére és a zsidó tudás gyarapítására Isten nevében útjára indítjuk a lapot."(18)

A két zsidótörvény mérlegét az alábbiakban vontta meg a községkerületi előljáróság: "a zsidóságot, mely változatlan ragaszkodással csüggött mindig hazáján és magyarságán kizárták a nemzet testéből, megbélyegezték és többségében kenyértelenné készülnek tenni."(19)

A szervezeti élet megszilárdítására és a hitélet elmélyítésére községkerületi főrabbit választottak. A főrabbi kötelességei közé tartozott, hogy három évenként meglá-

togassa és ellenőrízze(20) az anyahitközségeket. Ez azonban szakmai észrevételezésen kívül nem érintette a helyi rabbik törvényes és hagyományos jogkörét.

Az életképes egyházi szervezet kialakítása érdekében a kisebb rabbisági kerületeket összevonták. A rabbisági kerületek összevonásával a vallási szervezet megerősítését kívánták elérni. A rabbisági kerületek összevonásának az lett az eredménye, hogy "területünkön nincsen kongresszusi hitközség, sem zsidó egyén, aki ne tartoznék valamelyik megfelelő képesítésű rabbi vallási gondozása alá. Az összevont és így megerősödött kerületek pedig képesek gondoskodni rabbijuk tisztességes megélhetéséről."(21) 1937-ben vonták össze a *kápolnásnyéki* és *lovasberényi*, valamint az *enyingi* és a *szilasbalhási* rabbiságokat. Ez utóbbi összevonásnál tekintettel voltak a szilasbalhási hitközség ortodox jellegének a megtartására is.

1937-ben a XI. községkerületben (Fejér és Veszprém megyék) összesen 9 rabbisági kerület működött, amely 22 hitközséget és 5 felekezeti jellegű iskolát jelentett.(22) A hitközség belső kohézióját növelni kívánó erőfeszítések azonban "fikciók maradtak az egyre drasztikusabbá váló antiszemita légkörben. A zsidó belső önvédelem, az öntudat erősítésének megannyi kísérlete ítéltetett halálra a zsidótörvények által fémjelzett időszakban, melynek célja ezzel pont ellentétes: előbb a zsidóság gazdasági,-

társadalmi deklasszálása, majd szellemi, pszichológiai ellenállóképességének a fokozatos felszámolása. Végül pedig a teljes *megsemmisítés*!(23) (Kiemelés, G.A.)

A hitközség előljárói a két zsidótörvény, azok végrehajtása során elszenvedett jogfosztások és megaláztatások ellenére úgy vélték, hogy "elsőrangú érdek, hogy felelős tényezők megőrizték higgadtságukat és felvilágosító munkájukkal odahassanak, hogy a rezignációt és a pesszimizmust a realitásokkal számoló józanság váltassa fel."(24)

1939-ben megalakult Székesfehérváron a Pártfogó Iroda,(25) dr. Takács Sándor kultúrelőljáró vezetésével, "amely a hasonló országos intézményt helyi viszonylatban helyettesíteni és kiegészíteni kívánta."(26)

A Pártfogó Irodának munkájában az ortodox és neológ hitközség vezetői együttesen vettek részt.

Az ún. második zsidótörvény (1939: IV.tc.)(27) kapcsán a községkerület rabbikara külön értekezletet tartott azzal az célkitűzéssel, hogy a "szörnyű helyzetbe került zsidóság" számára útmutatást adjon.(28) Már ekkor megfogalmazódott a "Gemeindéből a Volksgemeindévé" válás gondolata, amely a hitközségeket a népi megmaradás közösségeivé kívánta alakítani. A hitközségek szervezeti és vallási életük megerősítésével tartós önvédelemre kívántak berendezkedni.

Sokan úgy vélték, hogy a zsidóságot ért csapásokkal, megaláztatásokkal szemben a vallásos elmélyülést kell

hangsúlyozni. Úgy vélték, hogy "talán mégis lehet valamelyes kapcsolata a magyar zsidóság életmódjának a reánk mért megpróbáltatásokkal."(29)

A Községkerületi Értesítő a fenti gondolat jegyében a Misné Tórából közölt részleteket a megtérés törvényeiről.(30)

A lap rendszeresen közölt írásokat a vallási előírások megtartásáról, a főbb ünnepekről.(31) A zsidótörvények időszakában ezeknek az írásoknak zsidó öntudatot erősítő szerepet szántak.

A vallási előírások betartását rendkívül megnehezítette, majdhogynem lehetetlenné tette a *rituális vágási tilalom bevezetése* 1938. tavaszán. Az első zsidótörvény tárgyalásával párhuzamosan(32) a nagy állatok vágásánál kábítási kötelezettséget írtak elő. Ez a rituális vágást lehetetlenné tette a zsidók számára.(33) A Zsidó Újság - az ortodoxia lapja - 1938. május 13-i vezércikke írt a rituális vágás megtiltásának következményeiről: "A rituális metszés következtében 400 ezer ember nem fogyaszthat marhahúst."(34)

A rituális vágás öncélú megtiltása miniszteri rendelettel és annak végrehajtási utasítása sértette a vallásos zsidóságot, a hitközségek autonómiáját, ugyanakkor a nem zsidó vallású marhahízlaló paraszti társadalmat is.(35) A vágás megtiltásával tönkretették az ún. "tréfli mészárosokat" is, akik a zsidó mészárosokkal hagyományosan jó üzleti kapcsolatban álltak.(36)

A székesfehérvári neológ hitközség alapszabályzata rendelkezett az ún. *gabella-bizottság* működéséről. A bizottság a kóser hús előállításának, értékesítésének minden egyes mozzanatát szigorúan ellenőrizte.(37)

A rituális vágás megtiltásának székesfehérvári, Fejér megyei hatásairól, következményeiről, a helyi *gabella-bizottság* tevékenységének átalakulására, stb. nem rendelkezünk semmilyen forrással.(38)

A háborús viszonyok miatt bevezetett jegyrendszer tovább nehezítette a zsidóság helyzetét. Vonatkozott ez elsősorban a nagy vallási ünnepekre előírt szigorú étkezési szabályok megtartására. A m. kir. közellátási miniszter 582.769/1942.V.sz. rendeletével szabályozta a zsidóság húsvéti pászkával(39) való ellátását. A rendelet értelmében a kenyérjegyek leadása ellenében lehetett a *húsvéti pászkát* és darát a hitközségeknél igényelni és beszerezni.(40)

A székesfehérvári hitközség kebelén belül működő öt választott tagból álló ún. *pászka bizottság* tevékenységét(41) is módosította a fenti rendelet. Működésükről az utolsó adat 1944. februárjából való, amikor a húsvéti pászka megrendelést kérvényezték a Gabonaforgalmi Központtól.(42)

A közellátási miniszter 10246/1945. K.M. számú rendelete(43) a zsidók pászkával való ellátását ismét szabályozta. Ez azonban már a vidék zsidóságát nem érintette.

Az ún. harmadik zsidótörvény (1941: XV. tc.)(44) élet-

belépéskor már előkészítés alatt állt(45) az izraelita hitfelekezet jogállásának szabályozásáról szóló törvénytervezet. Az 1942: VIII.tc.(46) az izraelita vallást a törvényesen bevett vallásfelekezetből elismert vallásfelekezetté minősítette vissza. Ezzel *hatályon kívül helyezte az ún. recepciós törvényt* (1895. XLIII.tc.)(47)

Az *egyéni* vallás,- és lelkiismereti szabadság ismételt deklarálása mellett Hóman Bálint miniszteri idoklásában megkülönböztette az *egyének* és a *vallási szervezetek* számára biztosított szabadságjogokat. A bevett vallások egyházainak történeti előjogaira hivatkozva helyezi azokat az elismert felekezetek elé. A miniszteri indoklás hangsúlyozta, hogy a három zsidótörvénnyel alapvetően megváltozott a zsidóság közjogi és magánjogi helyzete. Ezért "belső elvi ellentmondás van abban, hogy olyan vallásfelekezet élvezze a vallásfelekezetek számára megállapított legelőnyösebb kiváltságos közjogi állást, amelyhez tartozás egyszersmind jellegzetes leronthatatlan ismerve annak, hogy *az ilyen személyt az állampolgári jogok és magánjogok tekintetében kevesebb illeti mint a többi magyar állampolgárt.*"(Kimelés, G.A.)(48)

Ezen túlmenően az 1942: VIII. tc. megtiltotta az izraelita felekezetbe való áttérést, a fajvédelmi rendelkezéssel (1941: XV.tc.) való addig tapasztalt "visszaélések" miatt.(49)

Kötelezte viszont a hitközségeket intézményeik fenntar-

tására, függetlenül attól, hogy mindenféle állami támogatást megvont a felekezeti iskoláktól. Megoldásként javasolta az ún. *országos járulék* bevezetését a zsidó önsegélyezés megoldására. A 8888/1943. VKM. rendelet(50) szabályozta és országosan előírta az OMZSA(51) alap létrehozását, melynek egyik fő célkitűzése volt a zsidó intézmények, karitatív szervezetek működésének biztosítása, "közérdekből."

5. A székesfehérvári hitközségek intézményei, egyesületei, alapítványai

A) Neológ hitközség

Az 1944. áprilisi összeírás szerint(52) a hitközség elnöke dr. Neuhauser Imre ügyvéd volt.(53) Az anyakönyvvezető rabbi, dr. Hirschler Pál mellett(54) működött hitoktatóként, dr. Boros István rabbi.(55)

Intézmények

A hitközség tartotta fenn 1842. óta az elemi iskolát, amely később a város szülöttjének, a híres orientalistának Goldziher Ignácnak (1850-1925) vette fel a nevét.(56) 1942-ben az iskola fennállásának 100. évfordulóján Báthori József igazgató, az alábbiakban összegezte az iskola eddigi munkásságát. "Az újabb évszázad küszöbén a székesfehérvári izr. vallásközösség fölemelt fővel vethet szempillantást azon küzdelmeire és munkásságára, amiket a művelt vallásosság fejlesztése, s annak terjesztése érdekében fennállásának évszázada során kifejtett... Az események és erények, melyek a székesfehérvári zsidóságot főként jellemezhetik: szerénységgel, egyszerűséggel párosult művelt vallásosság, továbbá szorgalmas, becsü-

letes polgári munkás élet szeretete és a szegények és esetek támogatása iránti nagy áldozatkészség."(57)

Az 1942: VIII. tc. végrehajtási utasításaként megjelenő 207.000/1942. VI/5. sz. rendelete megszüntette az országban mindenütt, így Székesfehérváron is az izraelita népiskolák állami szubvencionálását. 1943. szeptemberében már csak 41 tanuló iratkozott be a zsidó elemi iskolába.(58)

A XI. községkerület egyetlen óvodáját(59) 1930-óta működtették, illetve hozták létre a Rosenzweig László alapítványból. 1939-ben a 3 évesekből 3, a 4 évesekből 11, az 5 évesekből 13, a 6 évesekből 19 "apró növendék" járt az óvodába.(60)

A hitközség a Grünfeld Jakab alapítványból tartotta fenn az *Aggok házát* és ehhez kapcsolódóan a *népkonyhát*. Az aggintézeti ápoltak száma 1944. áprilisában 10 személy volt, a népkonyhán naponta 75-80 embernek adtak ételt.(61)

Egyesületek

A székesfehérvári neológ hitközség *Chevre Kadisa Szent Egyletét* 1860-ban alapították.(62) A Szentegylet működése alapításától kezdve folyamatos volt, miként az összes többi hitközségi egyleté. A Szentegylet célja a "szegényeket segélyezni, szegény betegeket gyógykezeltetni, szegény el-

hunytakat az egylet költségén eltemetni és az elhunytak lelki üdvéért kegyeletes szolgálatokat teljesíteni."(63)

1944. áprilisában 328 tagja volt.(64)

A *Székesfehérvári Izraelita Nőegylet*et 1852-ben alapították a "helybeli izraelita nők szegénygyámolítók" egyleteként.(65)

A *Székesfehérvári Izraelita Krajcáregylet*et, 1871-ben alapították. Az egylet célja "a székesfehérvári elemi iskolákba járó szegénysorsú izraelita tanulóknak téli ruházattal való ellátása és egyéb módon való segélyezése." Az egyletnek sem tiszteletbeli és dísztagja, sem pártoló, sem alapító vagy örökös tagja nem volt, ellenben 310 fizető tagja, 1928-ban. A tagdíj hetente 1 krajcár volt, évenként 52, "melyet azonban a tagok tetszés szerinti összeggel megválthattak."(66) A *Krajcáregylet* 1944-ben 275 tagot számlált.(67)

A *Székesfehérvári Izraelita Betegsegélyező Egylet* 1913-ban ünnepelte fennállásának 40. évfordulóját. Ekkor az egyletnek 182 tagja volt. Gyógyszereket, heti táppénzt, rendkívüli segélyeket, özvegyi díjakat, orvosi és szülésznői díjakat fizettek ki a rászorulóknak.(68) Az 1944. áprilisi összeírás szerint a *Betegsegélyező Egylet*nek 106 tagja volt.(69)

A német megszállás után, de még a deportálás előtti időszakban az *Izraelita Talumd Tóra Egylet*nek 58 tagját, az *Izraelita Ifjúsági Egylet*nek 88 tagját írták össze

a Magyar Zsidók Központi Tanács számára készült jelentésben.(70)

Az 1944. április 22-én hatálybalépő 1520/1944. M.E. számú rendeletnek 5 -a értelmében(71) a belügyminiszter az összes zsidó egyesületet "haladéktalanul" feloszlatta. A rendelkezés nem vonatkozott azonban - praktikus módon - az "izraelita hitfelekezet szervezeteire és intézményeire."

Alapítványok

A Községkerületi Értesítő 1938-ban 16 alapítványt tartott számon(72) 1944-ben már csak 5 működő alapítványról van adat.(73)

A német megszállás után kinevezett Toldi Árpád főispán a megyei közgyűlésen azt javasolta, hogy a zsidó alapítványokat vonják össze, "és ily módon a zsidó hangzású nevek a tárgy sorozaton és közgyűlésen ne szerepeljenek".(74)

B) Ortodox hitközség

Székesfehérváron a több évig tartó felekezeti vita után a királyi kancellária leirata alapján az ortodoxia 1861-ben kivált az anyahitközségből.(75)

Hivatalosan csak 1863-ban alakult meg a helytartótanács újabb, végleges határozata alapján. A kancellária 78.993 számú rendelete(76) megengedte egy *külön ortodox templom* építését, *külön rabbi* és *sachter*(77) alkalmazását, valamint, *önálló iskola* építését.

Zsinagógájukat(78) 1870-ben építették. 1893-ban egy földszintes székházzal gyarapodtak, melyre 1927-ben emeletet húztak.(79) Az épületegyütteshez rituális fürdő(80) is tartozott, amelynek építési évszáma, működése nem ismert.

A magyarországi ortodoxia történetére vonatkozó *levéltári* anyag rendkívül töredékes. Ezek forrásértékük a hiányos adatok miatt erősen korlátozott. A szakirodalom is csak érintőlegesen foglalkozik az ortodox irányzat történeti problémáival. Ezek egyrészt a felekezeti szétválás utáni, dualizmuskori viszonyokat elemzik(81), másrészt a Holocaust utáni ortodoxia állapotát írják le.(82)

Karády Viktor úttörő tanulmányában,(83) amelyben a magyar zsidóság regionális társadalmi rétegződését vizsgálja, szintén hangsúlyozza a források hiányát és a helyi kutatások fontosságát.

A két világháború közti időszakból a székesfehérvári

ortodoxia életére, lélekszámára csak a Zsidó lexikon(84) adatai állnak rendelkezésünkre. Az 1920-as évek végén a székesfehérvári ortodoxok száma a hozzátartozó Aba közösséggel együtt 139. A családok száma 92, az adófizetőké 134.

Az 1941-es népszámlálás nem választja külön irányzatokként a zsidónak minősített személyeket.

Az 1944-es adatközlés szerint(85) az ortodox hitközség 230 lelket számlált, ebből adófizető 86 személy. A hitközség elnöke Kálmán Sándor ny.vezértitkár (1871-1944) volt.(86) Az anyakönyvvezető rabbi állását Citron Zoltán töltötte be, rabbijuk nem volt.

Az ortodox hitközség kebelén belül működött az 1857-ben alapított *Székesfehérvári Ortodox Izr. Chevra Kadisa Egyesület*.(87) Az egyesület feladata a jótékonyági célokon túl a "halottak körüli vallásos szertartás elvégzése."(88) 1914-ben 68,(89) 1928-ban 58 taggal működött.(90) 1941-ből az egyesület tisztikarának névsora maradt fenn.(91)

Az ortodox hitközségnek önálló felekezeti iskolája nem volt. A tanulók a Goldziher elemi iskolába jártak. A két hitközség közösen tartotta fenn az Aggok házát, melynek költségéhez az ortodox hitközség 700 Pengővel járult hozzá 1943-ban.(92)

V. Fejér megye zsidósága, hitközségei a
deportálás előtt

Fejér megye felekezeti megoszlása az 1941. évi népszámlálás adatai szerint a következő volt.(1)

A megye összlakossága: 248.045

ebből római katolikus:	182,580 - 73,6%
görög katolikus:	566 - 0,2%
református:	54.725 - 22%
evangélikus:	7.098 - 2,8%
görög keleti:	440 - 0,2%
unitárius:	125 - 0,1%
baptista:	137 - 0,1%
izraelita:	2.358 - 1%
egyéb:	16 -

A megye településföldrajzi viszonyaira jellemző, hogy nagyszámú településen - számuk 100 - *elszórtan*, viszonylag kis számban helyezkedtek el az izraelita felekezethez tartozók.

Az *adonyi járás* 12 helységében 536, a *móri járás* 16 településén 285, a *sárbogárdi járás* 16 falvában, pusztáján 533, a *székesfehérvári járás* 30 községében - Székesfehérvár nélkül - 461, a *váli járás* 25 településén összesen 654 zsidónak minősített személy élt 1941-ben.(2)

Demográfiai szempontból a megye zsidóságának négy nagyobb központja alakult ki: Sárbogárd (304 fő - 4,3%), Bicske 201 - 2,4%), Érd (178 - 1,4%), Mór 150 - 1,5 %).(3)

Az 1944. áprilisában készült országos felmérés szerint a megyében összesen 19 hitközség működött, ebből 14 a kongresszusi, 4 az ortodoxiához, 1 pedig a statusquo ante irányzathoz tartozott. (Vö.: 1.sz. térkép.)

Neológ hitközségek népessége Fejér megyében

Helység	népesség száma	%	1941*		1944** népesség száma
			zsidónak minősített, de nem izr. vall.	%	
1. Adony	34	0,9	2	0,1	28
2. Baracska	45	2,2	1	0,0	95
3. Bicske	201	2,4	11	0,1	196
4. Csákvár	50	1,0	9	0,2	38
5. Dunapentele	68	1,7	8	0,2	72
6. Ercsi	111	1,5	6	0,1	102
7. Érd	178	1,4	35	0,3	118
8. Felcsút	50	2,6	3	0,2	47
9. Kápolnásnyék	95	3,6	7	0,3	112
10. Martonvásár	58				42
11. Mór	50	1,5	5	0,0	207
12. Sárkeresztúr	52	1,8	5	0,2	?
13. Seregélyes	82	1,7	3	0,1	83
14. Székesfehérvár	2075	4,3			kb.1500

Ortodox hitközségek népessége Fejér megyében

Helység	népesség száma	%	1941*		1944**
			zsidónak minősített, de nem izr. vall.		
				%	
1. Alap	22	0,7	3	1,1	16
2. Cece	50	1,2	3	0,1	42
3. Sárboogárd	304	4,3	1,2	0,2	245
4. Székesfehérvár	?	?	?	?	230

Statusqo ante hitközség népessége Fejér megyében

Rácalmás	52	1,3	19	0,5	40
----------	----	-----	----	-----	----

Forrás: *Kepecs, 1993. 142-147

** MZSH: I. A-B. köt.

A Magyarországi zsidóság holocaustja c. kiadvány térképe(4) az "egyéb" hitközségek kategóriába sorolta Bicskét és Mórt, amelyek azonban lélekszámban és hitéletben is két jelentős regionális központjai voltak a Fejér megyei zsidóságnak. Mindössze öt helyen sorol fel "jelentősebb" hitközséget: Kajászó, Sárboogárd, Székesfehérvár, Ercsi, Kápolnásnyék Kajászsószentpéter(!) az 1840-es népszámlálási adatok szerint számított nagy lélekszámú hitközségnek. 1941-ben már csak 18 zsidónak minősített személyt

regisztráltak.(5) A kajászószentpéteri hitközségnek nem volt zsinagógája. Egy ház ingatlant és a temetőt írták össze 1948-ban.(6)

Volt zsinagóga viszont Mórton, Bicskén, Lovasberényben, több helyen imaház, bár ezt a térkép nem jelzi.(7)

Az egyes Fejér megyei hitközségek Holocaust előtti történetére vonatkozóan semmilyen komolyabb levéltári forrással, de még feldolgozással sem rendelkezünk.(8) A hitközségi anyagok nagy része megsemmisült a háború alatt. Jelenleg a megye hitközségeire vonatkozó legteljesebb adattár a Magyar Zsidó Hitközségek című kiadvány.(9)

Az alábbiakban azokat a jelentősebb hitközségeket ismertetjük vázlatosan, amelyek a Fejér megyei zsidóság deportálása, illetve azt megelőzően, "tömörítése során" koncentrálási központként működtek.

Bicske

A bicskei hitközség elnöke 1944-ben Gottzier Lipót, az anyakönyvvezető rabbija, dr. Frenkel Ernő volt. A rabbi a Községkerületi Értesítő 1936-os évfolyamában rovatot kívánt indítani a vidéki zsidó élet nehézségeiről.(10) A kis hitközségek nehézségeit, szemben a nagyobbak helyzeti előnyével, három pontban foglalta össze. Frenkel rabbi megjegyzései érvényesek a Fejér megyében szétszórtnan élő zsidó hitközségek mindegyikére.

1.) Nagyobb hitközség tarthat fenn iskolát, mert van elég gyermek és van elég adófizetője, mely fenntarthatja az intézményt; 2.) Nagy hitközségeknek vannak ifjúsági szervezetei, míg a szórványokban egy-két fiatal a "hozáillő zsidó társaságot" sem találja meg; 3.) A vidéki kis hitközségek anyagi megterhelése is nagyobb, így kevesebbet tudnak a közös célokra áldozni. Fejtegetéseit azzal summázta, hogy a "vidék zsidóságának zsidó közéleté más, mint a városé."(11)

A bicskei zsidók száma 1941-ben 201 fő volt,(12) amely a váli járás legnagyobb zsidó közösségét jelentette.

A bicskei rabbi által felvetett problémák még inkább érvényesek voltak az ennél jóval kisebb lélekszámú kis községekre, szórványokra.

1937-ben a bicskei hitközségnek 1 rabbija és egy tanítója volt. A középiskolai tanulók száma 10, az elemi iskolásoké 9. 1936-ban 3 születés, 3 házasság, 4 halál-

eset történt."A főrabbi minden fiók hitközséget kétszer meglátogatott, a szórványokat egyszer."(13)

1944-ben önálló intézményként működött a Szent Egylet 74, és a Nőegylet 40 taggal.(14)

A német megszállás után az anyakönyvvezető rabbbi, Frenkel Ernőt bízták meg a helyi Zsidó Tanács vezetésével.(15)

Dunapentele

A zsidó lexikon statusquo hitközségnek tünteti fel az ókori Intercisában megtelepedett zsidók késői leszármazottait.(16) 1944-ben már a kongresszusi szervezethez tartozott.(17)

Chera Kadisa Szent Egylete 1833-tól működött. 1835-ben zsinagógát épített a jelentős számú, de nem túlságosan tehetős zsidó lakosság. Az Izraelita Nőegylet 1888-tól működött.(18) A Nőegylet sikeres purimi estélyt rendezett 1937. februárjában.(20)

A hitközség elnöke 1944. áprilisában Bruck Ernő volt. Őt nevezték ki a helyi Zsidó Tanács elnökévé is.(21)

A hitközség lélekszáma 1944-ben 72 személy volt. Az anyakönyvvezető rabbi feladatát az ercsi rabbi, dr. Grün Albert látta el. Az alkalmazottak száma kettő: "rabbi és kántor, aki egy személyben metsző is."(22)

A Szentegylet tagjainak száma 16, a Nőegyleté 12 személy volt 1944-ben.(23)

Ercsi

Az Ercsi hitközség 1882-ben alakult statusquo hitközségként.(24) Az 1944-es összeírás a kongresszusi szervezethez való tartozását jelzi.(25)

Az ercsi anyakönyvi kerülethez tartozott Batta, Erd, Iváncsa, Ráckeresztúr, Szabolcs zsidósága.(26) 1936-ban az anyakönyvi kerületben 190 család közel 600 lelket számlált. A Községkerületi Értesítő sajnálatos ténynek nevezte, hogy a fenti lélekszám 12 községben oszlik meg. "Nincs egy hitközség sem, amelyben több volna, mint 35 család illetve 140 lélek. Ez sok esetben hátrányos a hitélet bensőségeire.(27)

Az ercsi-dunapentelei egyesített anyakönyvi kerületben 1912-1934. májusáig betöltetlen volt a rabbiállás.(30)

1939-ben az ercsi hitközség népességéhez képest igen sok zsidó menhelyi gyermeket fogadott be.(29) A kultúr munkát pedig az nehezítette, hogy "régi, kicsiny hitközségek ezek, amelyekben ifjúság nincs. Vagy legalábbis nem olyan számban, hogy egyesületi élet kialakulhatott volna... Kultúrális megmozdulás leginkább csak a rabbik látogatásai alkalmával történik."(30)

Kápolnásnyék

A hitközség alapítása 1815-20 közé tehető, de pontos dátuma nem ismert. Az elemi iskola a hitközséggel együtt létesült. A zsinagógája 1825-ben épült. 1825-től működött a Chevra Kadisa Szentegylet is.(31)

1938-ban egyesítették a lovasberényi és kápolnásnyéki rabbisági kerületeket.(32)

1944-ben a hitközség lélekszáma 112, az adózóké 54 fő volt.(33) A Chevra Kadisa Szentegylet alapítása óta folyamatosan működött, de 1944-ben nem jelezték taglétszámát.(34) Dr. Fisch Henrik főrabbit a kápolnásnyékiekkel együtt június 6-án a Szabó téglagyárba szállították,(35) Székesfehérvárról Auschwitzba deportálták 1944. június 14-én. A koncentrációs táborból hazatérve(36) a Cionista Szövetség titkára lett.(37)

Mór

A móri hitközség 1750-ben alakult, de a zsidóság megtelepedése jóval korábbra tehető.(38) A hitközség egyik megalapítója a híres Rosenthal család, Fejér megye egyik leggazdagabb kereskedő familiája volt. 1793-ban 23 család alapította meg a Chevra Kadisát, amelynek működése folyamatos volt a móri zsidóság deportálásáig.(39) 1870-től elemi iskolája, 1872-től Jótékony Nőegylete működött.(40)

1936-ban 104 adófizetője volt a hitközségnek.(41)

Zsidó elemi iskola nem működött, így a tanköteles gyerekek a helybeli községi elemi és polgári iskolába jártak.

1937-ben dr. Weiß Lajos főrabbi erőfeszítése eredményeképpen a zsidó kultúra ápolására új kultúrházat avattak. Az új ház a téli hitoktatásnak és a kultures-télyeknek adott otthont.(42)

1944-ben, a Magyar Zsidók Központi Tanácsa összeírásakor is Weiß Lajos volt a rabbi. A móri hitközség Izraelita Nőegylete ekkor 50, Chevra Kadisa Egylete pedig 49 taggal működött.(43) A rabbit deportálták a többi móri, Fejér megyei zsidóval együtt Auschwitzba. Onnan Mühlendorfba került, s ott halt meg 1944-45(?) -ben.(44)

Sárbogárd

A hitközség a XVIII. század végén alakult. A régi Chevra könyvek arról tanúskodnak, hogy 1770-ben már volt Szentegylete. A legkorábbi templom 1799-ben épült.(45) Első rabbija a Prágából idemenekült híres talmudista, Bishitz Salamon volt.(46) 1865-ben alapították az elemi iskolát.(47) Karitatív céllal jött létre 1888. március 15-én az Izraelita Jótékony Nőegylet a szegény izraelita gyermekek iskolai támogatására.(48) A Jótékony Nőegylet 1944-ben 68 taggal működött.(49) A Szentegylet 1911. május 25-én alakult újjá.(50) Ez a Chevra működött tovább 1944-ig, amikor 50 tagja volt.(51) Az elemi iskolát előbb 1939-ben betiltották a tanító, Katz Vilmos nyugdíjaztatása ügyével. A következő tanévtől magán elemi iskolává alakulva folytatta működését. Az 1941/42-es tanévben 14, az 1942-43-as tanévben 18 gyermek járt az iskolába.(52)

Az egykori ortodox szervezethez tartozó sárbogárdiak jelenleg is látható zsinagógája 1879-ben épült. Sárbogárd és környékének zsidóságát 1944. július 1-én deportálták.(53)

VI. Hitközségek a német megszállás után.

A Zsidó Tanács

A németek Székesfehérvárra történő bevonulása után a városban is megalakult a Zsidó Tanács. Létrejöttének körülményei, időpontja a rendelkezésünkre álló levéltári anyagból nem rekonstruálható.

A megszálló katonaság és a Gestapo székesfehérvári tevékenységéről Munkácsi Ernő az alábbiakban számolt be. "Eltekintve az első héten történt nyilván egyéni akciótól, melyek folyamán üzletekből, lakásokból vagyontárgyakat vittek el, az utóbbi időben kb. 50 embert tartóztattak le. A megszálló hatóság 100.000 P sarcot vetett ki a hitközségre azzal, hogy esetek, melyekről a helyi hatóságoknak nem lett volna szabad tudomást szerezni, a helyi hatóságok füléhez jutottak. Minden esetben a legszigorúbban megtiltották, hogy a helyi magyar hatóságoknak valamit is elmondjanak. Legújabbban egy *betűrendes listát* kérnek a Fehérváron élő összes zsidóról, ugyancsak azzal a szigorú meghagyással, hogy erről nem szabad senkinek sem tudni."⁽¹⁾

Az idézett *betűrendes lista* a zsidóság deportálásának végrehajtásához szükséges összeírások közül az egyik legkorábban készült jegyzékek egyike lehetett. A zsidóság

összeírása Magyarországon lényegében két vonalon haladt. Egyrészt a központi zsidó szervezeten keresztül, másrészt a közigazgatáson keresztül, belügyminiszteri rendelettel. Még az első esetben maga a Központi Zsidó Tanács hajtatta végre saját hitközségeivel ezt a feladatot,(2) addig a második esetben a 6163/1944. VII. res. rsz. rendelet alapján mindezt a törvényhatóságok első tisztviselői: polgármesterek és községi előljárók adták parancsba a hitközségnek.

A Magyar Zsidók Központi Tanácsa által küldött körlevélnek két változata maradt fenn. Az 1944. április 6-án kelt leirat értesítette a vidéki hitközségeket a valamennyi Zsidó Tanács egybefogó Központi Zsidó Tanács megalkulásáról.(3)

A következő körlevél az adatszolgáltatási kötelezettséget írta elő, melyre két példányban, az 1943. december 31-i állapotnak megfelelően "haladéktalanul szükségünk van. A mai viszonyokra és a súlyos felelősségre való tekintettel szíveskedjenek a felhívást szigorú utasításként kezelni és annak haladéktalanul eleget tenni."(4)

A 6136/1944. VII. res. rendelet(5) székesfehérvári végrehajtására vonatkozó levéltári anyag egyáltalán nem maradt fenn. Fejér megyéből néhány községi összeírás van, zömében névjegyzék nélkül.(6)

A székesfehérvári zsidóság összeírására vonatkozó harma-

dik forrás a polgármester május 4-én kelt távirata. A közellátási főosztálynak 2064 zsidónak minősített személyt jelent Kerekes Lajos.(7)

Ezt követően a közellátási miniszter 108.510/1944. sz.(8) rendelete értelmében jelentett ismét a polgármester a Közellátási Hivatal XV. főosztályának, ezúttal 2079 zsidó személyt.(9) Az idézett rendelet nyomán készült összeírás ekkor már május 12-én, nem az "élelmiszerellátás szempontjából(10) zsidónak tekintendő személyek" egyszerű összeírása volt, hanem valójában a zsidóság likvidálását előkészítő mechanizmus része volt.

A Fejér megyei Napló 1944. május 19-i száma 1978 zsidónak minősített személyről számol be, közvetlenül a gettózás előtt.(11) A közlemény hivatkozik egy polgármesteri rendeletre, amely ezt az összeírást elrendelte. Ez az irat, - csakúgy mint a székesfehérvári és Fejér megyei zsidókra vonatkozó névjegyzékek - egyáltalán nem maradt fenn.

A hiányos levéltári adatok alapján nem lehet tudni, hogy a névjegyzékek összeállításába mennyire vonták be a Zsidó Tanácsot, illetve az mennyire vett részt annak összeállításában.

A Magyar Zsidók Központi Tanácsa 1944. március 28-ra a budapesti székházba hívta a vidéki hitközségek vezetőit tájékoztatásra, megnyugtatóra.(12) A németek erre az alkalomra különleges utazási engedélyt(13) adtak ki,

amelyre meglehetősen gyér számban érkeztek a vidéki hitközségek vezetői. Ez az ülés volt a "régi történelmi múlttal bíró nagy magyar zsidóság utolsó országos ülése,"(14) amelyen a németek részéről Herman Krumey SS-alvezredes, Eichmann helyettese elnökölt. Az ülésen megjelent a XI. községkerület (Fejér és Veszprém vármegyék), képviselőjében, dr. Szegő Miklós is. Az ülés után a Gestapo dr. Szegőt, - más vidéki előljárókkal együtt - letartóztatta.(15) A Központi Zsidó Tanács május 9-én beadványban kérte a "zsidó közélet régi harcosának" szabadon bocsátást. "Képességei és tetterejénél fogva további munkálkodása országos érdek, személyéért a Központi Tanács a teljes felelősséget vállalja."(16)

A németek győri bevonulása után a dunántúli hitközségek egy részét feloszlatták. A Gestapo parancsára előbb Zala, Vas, Veszprém, Sopron, Moson, Győr, Pozsony, Komárom, Nyitra, Bars, Hont megye hitközségeit szüntették meg, majd néhány Fejér megyei hitközséget is feloszlattak.(18)

A székesfehérvári Zsidó Tanács tevékenységére vonatkozó iratok közül azok maradtak fenn, amelyek a lakásügyekkel, elsősorban a megszállók és a magyar katonaság lakásigényeinek kielégítésével foglalkoztak.

Dr. Szegő Miklós "Fejér és Veszprém vármegyék zsidó vezetője" az alábbi statisztikát küldte a polgármesteri

hivatalnak, amely az 1944. március 22-i lakáshelyzetet tükrözi:

zsidó lakások száma volt	648
az ezekben a lakószobák száma	1423
az ezekben lévő zsidó főbérlők	
családtagjaikkal együtt	136
keresztény albérlők száma	
271 szobában	311

Az 1944. március 22 óta átadott lakások száma 27

Összesen 87 szoba

orvosi rendelő, iroda, műhely 21

A székesfehérvári hadtestnek ez idő szerint felajánlott
10 lakás szoba száma: 35.

Összesen 1979 zsidó 1005 szobában lakik(19).

A Zsidó Tanács egy másik jegyzéke a "szobamozgalma-
kat" összegzi:

"Összesen 80 szobát vettek igénybe két hét alatt a hatóságok és ezzel szemben a városi katonai beszállásolási hivatal egyetlen egy zsidóhoz nem utalt be katonai személyt. Feltételezhető tehát, hogy ezeknek jó része, ám-
bár katonai személyek által történt az igénybevétel, mégis emögött önkéntes felajánlás van."(20)

A megkülönböztető jelöléssel ellátott zsidóknak tilos volt a városházán megjelenni, az ügyeket személyesen intézni. "A tiltó rendelkezésem alól csak a városi pénztár, az

adó és a javadalmi hivatalok, valamint a közművek pénztára, anyakönyvi és oktatóhivatalok képeznek kivételt, amely hivatalok eléréséhez is azonban csak a legközelebbi utat... használhatják ezen egyének, de ügyeik elintézése után tartoznak ezen hivatali helységeket is ugyanazon az útvonalon azonnal elhagyni.(21) (Kiemelés, G.A.) A polgármesteri határozat értelmében a csillagviselésre kötelezett egyének csak a Zsidó Tanács elnöke vagy annak helyettese útján végezhették ügyeik intézését.(22) A "Zsidó Tanács kijelölhet továbbá két egyént az iparügyek, két a lakásügyek, két egyént pedig általános természetű közigazgatási ügyekben való eljárásra, akiket belépési igazolvánnyal láttak el."(23)

A Zsidó Tanácsok szerepének megítélése a Holocaust kutatás egyik legvitatottabb kérdése.

Hannah Arendt az Eichmann per kapcsán rámutatott, hogy a zsidó tanácsok tevékenységében újabb példáját látja annak a totális morális összeomlásnak, melyet a nácik okoztak a "tiszteletre méltó" európai társadalomban.(24)

Hannah Arendt szerint az Eichmann per felszínre hozta, hogy a "határ nem egyértelműen és nem kizárólagosan a zsidó áldozat és a náci gyilkos közt húzódik feltétlenül."(25) Az Eichmann per kapcsán kibontakozott vita majd az azt követő botrány során többen Arendtet elfogultsággal vádolták,

és a Zsidó Tanácsok szerepvállalásának morális helyességét igazolták.(26)

Raul Hilberg szerint a zsidó tanácsok *eszközök* voltak a megsemmisítés folyamatában. (27) (Kiemelés, G.A.) A hilbergi koncepciót messzemenően alátámasztja a kelet-európai nagy gettók és a zsidó tanácsok tevékenységét is bemutató Eichmann perről szóló Hausner mű.(28)

Lévai Jenőnek,(29) valamint R. Brahamnak(30) a zsidó tanácsokkal szembeni kolaborációs vádjait - kissé élesen fogalmazva - úgy lehetne összefoglalni, hogy a budapesti zsidóság megmenekülésének ára a vidéki zsidóság pusztulása, magára hagyása volt. A budapesti vezetők saját kivételezettségükben bízva, az "überleben" álláspontjára helyezkedtek. Míg a vidéki zsidóság érdekében "azonban a németek kiszolgálása semmi előnyt nem jelentett, viszont a felvilágosítás elmulasztása, az önvédelemtől való állandó eltanácsolások, rettenetes hiba volt."(31)

Benoschofsky Ilona szerint "az volt a baj, hogy a Zsidó Tanács azt hitte, hogy a tömegek számára nincs semmiféle kiút, viszont titokban remélte, hogy a saját maga számára mégiscsak van."(32)

A székesfehérvári Zsidó Tanács rövid működésére olyan kevés és korlátozott forrásértékű levéltári anyag maradt fenn, hogy tevékenységének megítélése több általánossá-

got tartalmazna, mint konkrétumot. Úgy véljük Braham professzorral egyetértve, hogy a zsidó tanácsok szerepe, magatartása, befolyása közti különbségek olyan jelentősek, hogy valamennyi zsidó tanácsra kiterjedő általános ítélet nem lehetséges.(33)

Különösen érvényes ez a vidéki zsidó tanácsok működésére, amelyeknek tevékenysége szinte teljesen feltáratlan, ismeretlen.

VII. A deportálás intézményrendszere

1. Törvényhatóságok a két világháború között.

Az 1929: XXX. tc. értelmében(1) az önkormányzati testületek alkották a közigazgatás gerincét. A közgyűlést évente kétszer hívták össze, amely alsősorban reprezentatív testület volt. A valóságos döntéseket az egyes albizottságokban, illetve a közgyűlés előtt zajló kisgyűléseken hozták, amelyeket a tisztviselői kar végrehajtott. Ez a közigazgatási reform egyértelműen megfelelt a nagybirtokosok várakozásainak, amennyiben a kisgyűlések a régi idők nemesi közgyűléseit idézték.(2) A virilizmus továbbra is megmaradt. A "legnagyobb adófizetők csoportja alkotta a testület egyharmadát, további egyharmadát választották, a fennmaradó tagsági helyeket szakszerűség, érdekképviselés, vallásfelekezet alapján töltötték be. Székesfehérváron az izraelita felekezet vallásfelekezeti képviselő jogcímen nem volt jelen a közgyűlésen.(3)

A háborús közigazgatás megsokszorozta és új feladatok elé állította a törvényhatóságokat. Nehezítette az ügyvitelt, hogy sok tisztviselőt besoroztak. A katonai közigazgatás is sok szakembert vont el. Sokan hagyták

ott az alacsony fizetés miatt a polgári hivatalokat és a csendőrség, rendőrség által kínált magasabb fizetés, gyorsabb előmenetel felé orientálódtak.

Sok állás betöltetlen maradt, emiatt sok munkakört végzettségüknél, képzettségüknél alacsonyabban kvalifikált hivatalnokokkal töltötték be. 1941-ben Fejér megyében öt fogalmazói állás betöltetlen volt. A törvényhatósági bizottság ezen úgy próbált segíteni, hogy a szombathelyi közigazgatási tanfolyamot akadémiává szervezte.(4)

A vidéki közigazgatásnak ezek a személyi hiányosságai, egyenetlenségei feltétlenül hozzájárultak a zsidótörvények és rendeletek engedelmes, szervilis végrehajtásához. Mindemellett az alapvetően Horthy-hű tisztikar, - miután a kormányzó a német megszállás után a helyén maradt - úgy vélte, hogy kötelessége a törvényes magyar kormány törvényes intézkedéseit végrehajtani. "A közigazgatási vezetők, tábor adminisztrálók, anyakönyvi hatóságok, akik a zsidó deportálással kapcsolatos teendőket végezték, még ha kedvetlenül csinálták is, azért a szabályos kötelességteljesítés jegyében, s komoly ellenkezést nem okoztatva, engedelmeskedtek feletteseiknek és a rendeleteknek."(5)

Fejér megyében az 1939-ben megválasztott, Thaisz

Andor alispán bemutatkozó beszédében az alábbiakban foglalta össze a tisztikarral szembeni elvárásait:

"Célom olyan tisztikar nevelése, amely hivatása tökéletes magaslátán áll. Nem fogom eltérni, hogy akármelyik tisztviselő az eléje kerülő emberbenn ne a segítségére és ügyeinek elintézésére jogosan igényt tartó embertársát lássa, hanem hatalmaskodásának alanyát."(6)

Thaisz a zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatban megjegyezte, hogy "a zsidó törvény igen fontos és nagy feladatot ró az alispánra. Minden törvény annyit ér, amennyit abból végrehajtanak. Én maradéktalannul és becsületesen akarom és fogom ezt a törvényt a vármegyében végrehajtani."(7)

A tények azt igazolják, hogy az elhangzott elvek maximálisan érvényesültek a Fejér megyei zsidóság deportálása során. Ennek a tisztviselői magatartástípusnak és gyakorlatnak az alapvető társadalmi, etikai problémáját Bibó így fogalmazta meg:

"... nem nézett szembe azzal a ténnyel, hogy egy gyilkos és rabló állam becsapásáról volna csak szó, hanem úgy érezte erkölcsileg tisztább marad, ha jó okkal bebizonyítja magának, hogy konkrét esetben a csalásnak, a hamisításnak nincs értelme, nincs haszna."(8)

Az alispán szerepe annyiban volt méltányolható, hogy mérsékelte a szélsőséges nézeteiről ismert, Toldi Árpád

főispán nyilas szellemben fogant rendelkezéseit.(9)
Szabotálásról, vagy arról, hogy "az államhatalmat gengszter bandának, rendeleteit papírcafatoknak tekintse,"(10)
azonban szó sem volt.

A háborús közigazgatás működését szabályozó törvények közül fontos szerepet kapott az 1942: XXII. tc.(11)
A törvény kimondta, hogy az eddig választott tisztviselőket a belügyminiszter nevezi ki. 1944. március 19. után a vidéki tisztviselői kar lecserélésének és áthelyezésének ez a törvény volt jogforrása: "a közszolgálat érdekében vagy a tisztviselő kérelmére azonos minőségben más állomáshelyre lehet helyezni.(12) A törvény további paragrafusa pedig a tisztviselői állásokra kiírandó pályázat mellőzését engedte meg "ha a közszolgálati érdek az állás sürgős betöltését kívánja."(13)

Az Enlösung végrehajtása szempontjából még egy rendeletet kell kiemelni a német megszállás utáni rendeletözönből. Az Endre László aláírásával 1944. április 20-án kiadott rendelet,(14) mely a "vármegyei és községi ügyvitel tehermentesítéséről" címet viselte a már folyamatban lévő deportálások *zökkenőmentes, írásbeliséget nélkülöző, gyors* lebonyolítását kívánta szolgálni. A "rendkívüli időkre" való hivatkozással elrendelte, hogy "az ügyintézésből kiküszöböltessék minden olyan mozzanat, amelynek az ügyek megfelelő vitele szempontjából különösebb jelentősége nincs."(15) Az írásbeliség csökkentése mellett

az "azonnal végrehajtandó intézkedéseket *távbeszélő* vagy *távíró* felhasználásával kell megtenni."(16) (Kiemelés, G.A.) Ennek a rendeletnek különösen nagy jelentősége lett az egy "tisztogatási akciók" megszervezése, végrehajtása során, mint ahogyan az töredékesen megmaradt levéltári forrásokból is kiderül.

1. A helyi közigazgatás a német megszállás előtt

Székesfehérvár polgármestere 1931-től Csitáry G. Emil volt,(17) akinek tevékenysége külön korszakot jelentett a város életében. A Csitáry-éra alatt vált az ősi Alba Regia modern Székesfehérvárrá. A város fejlesztését a történelmi hagyományokra alapozta, amelyhez a tőkés körök és Hóman Bálinton keresztül a kormány támogatását is megszerezte hosszútávon. Konceptiójának fix pontja az 1938-as Szent István év volt.(18) Az 1938-as ünnepségekben rejlő gazdasági,- politikai- kulturális lehetőségeket kitűnő érzékkel ismerte fel és használta ki a város érdekében. Munkásságát nemcsak magas kormánykitüntetéssel jutalmazták,(19) hanem magas közjogi méltósággal is. 1941-ben kettéválasztották az addig egységes főispáni hivatalt és tisztséget: Csitáry G. Emilt nevezték ki Székesfehérvár főispánjává.(20) A vármegye élén továbbra is Jankovics Miklós főispán maradt, aki ezt a tisztséget 1939. óta töltötte be.(21) Csitáry a városi főispáni hivatalt 1943. elejéig töltötte be, amikor lemondott.(22) Csitáry lemondását emlékirataiban az alábbiakkal indokolta: "Egyrészt, mert elfáradtam, másrészt, mert a különböző zsidó törvények miatt megundorodtam a közzolgálatától. Ugyanis a reáliskolában(23)

zsidó fiúkkal jártam, sok volt köztük a jó barátom és így érthetően nagyon fájt, amikor hozzám fordultak nagy bajukban és nem tudtam rajtuk segíteni."(24)

A nyilas lapok rendszeresen támadták Csitáryt, mert a Városi Közművek a zsidó származású igazgatóját, személyes jóbarátját védte, ameddig lehetett. Döntésének egyik oka tehát a morális ellenállás volt, melyről így írt. "Most örültem csak igazán, hogy nem voltam állásban és így nem kellett e barbár rendelkezések végrehajtásában segédkezni."(25) A másik ok, melyről nem írt, de politikai pályáját ismerve egyértelmű. A szélsőjobb-oldal irányába elcsúszó kormánypolitika intézkedéseivel szemben nem látott az adott feltételek között semmilyen tisztességes megoldást.

Meggyőződésének kialakulásában szerepet kaphatott két, Endre Lászlóval(26) kapcsolatos friss tapasztalata is, amely közvetlenül lemondása előtt történt. Endre László hivatali mulasztásának ügyét 1941. július 4-én tárgyalta a Fejér megyei közigazgatási bizottság.(27) A fegyelmi bizottság elmarasztaló döntését - 500 pengő pénzbüntetést - a belügyminiszter megváltoztatta, fedésre mérsékelte.(28)

A másik ügy kivizsgálására a belügyminiszter, Keresztes Fischer Ferenc személyesen kérte fel Csitáryt 1942. januárjában. A vizsgálat tárgya ismét Endre fegyelmi

ügye volt, amely a zsidó tanusítványok kiadásával kapcsolatos visszaéléseire vonatkozott. Miután maga a belügy-miniszter sem mert a törvénysértő alispánnal szemben eljárni,(29) Csitáry a fegyelmi vétségek tárgyszerű felsorolása után röviden lezárta az aktát. "Ekkor újból látnom kellett, hogy a Szálasi felé orientálódó alispán milyen nagy politikai potentát és mennyire félnek tőle. Ez jó lecke volt a számomra."(30)

3. A német megszállók, az Eichmann kommandó

Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője 1944. március 31-én kelt parancsában az SS és rendőri egységek magyarországi parancsnokává Otto Winckelmann SS-Obergruppenführert, a Waffen-SS tábornokát nevezte ki.

A "Magyarország bevetéséhez" az SS,- a Wehrmacht- és a rendőrségi egységeket a biztonsági szolgálat (SD) vezetői a Linz melletti mauthauseni táborban vonták össze. A Mauthausenben működő Einsatzgruppe (operatív csoport) főnöke, dr. Geschenke volt. A nyolc Einsatzgruppe egyike volt az Eichmann vezette Sondereinkommandó. (Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV.B/4 alosztálya, RSHA IV. B/4).

A különítmények egy részét a Magyarország megszállása előtt Királyhidára vonták össze. 1944. március 19-én az Einsatzgruppe az előzetes tervek szerint Magyarországon katonailag-stratégiaiilag legfontosabb városaiba települt.(31)

A székesfehérvári Einsatzkommandó vezetője, Sprinz SS-Sturmbannführer volt.(32)

Adolf Eichmann különítménye 150-200 főből állhatott. Szita Szabolcs szerint számuk ennél kevesebb lehetett, állandó mozgásukkal a valóságosabbnál nagyobb létszámúnak tűntek. Az Eichmann kommandó különlegesen kiképzett

"szakemberei" közé tartoztak többek között: Hermann Krumey
SS-Obersturbannführer, Theodor Dannecker,(33) Franz Novák,
dr. Otto Hunsche, Wilhelm Schmidtsiefen, Dieter Wisliczeny
SS-Hauptsturmführer, valamint alacsonyabb rendfokozatú
SS és segéderők.(34)

4. A közigazgatás átszervezése a német megszállás után

"1944. március 20-án vasárnap már mindenki suttogott arról, hogy a németek megszállják az országot. Valami rendkívüli eseményre lehetett számítani abból is, hogy Börgöndön az új repülőtéren a németek állandóan alacsony magasságban repkedtek a város fölött, míg a mi repülőinknek nyoma sem volt."(35)

A helyi sajtó a német bevonulás tényét nem kommentálta. A Fejér megyei Napló március 20. számának vezércikke azonban Kossuth halálának az évfordulója alkalmából többek közt a szabadság szelleméről írt. "Szabadnak, függetlennek lenni, mely Kossuthot is nevelte és eltöltötte. Ez a lélek az önálló független nemzeti lét életrekeltője."(36)

Székesfehérvár lakossága március 23-án értesülhetett a lapból az új kormány megalakulásáról.(37) Miniszterelnök Sztójay Döme, tárcanélküli miniszter, a miniszterelnök helyettese: dr. Rácz Jenő, pénzügyminiszter: Reményi-Schneller Lajos, belügyminiszter Jaross Andor, földművelésügyi miniszter: Jurcsek Béla,(38) iparügyi miniszter: Kunder Antal, igazságügyminiszter: Antal István, honvédelmi miniszter: Csatay Lajos lett.

Veesenmayernek, a Reich teljhatalmú megbízottjának(39) magállapítása szerint Magyarországon az új kormány megalakítása után a legsúlyosabb német követeléseket is keresztül tudják vinni "hideg úton, újjászervezéssel, át-

formálással."(40)

A közigazgatás "tisztogatási akcióját Veessenmayer két fázisra osztotta: 1.) a tisztikar megszürése (lefedgyverzés nélkül),(41) 2.) a vidéki közigazgatás átszervezése, a főispánok leváltása." Nyomatékosan követeltem a legnagyobb-részt negatív beállítottságú fő és alispánok leváltását... Tekintettel a kérdés *különleges fontosságára* állandóan sürgetni fogom a mielőbbi intézkedéseket."(42) (Kiemelés, G.A.)

Április 20-án "a főispánok többségének leváltására irányuló követelés elől a kormányzó a kérdés elnapolásával tért ki." Horthy álláspontja ebben a kérdésben is a "wait and see" (majd meglátjuk) volt.(43) Ezt követően Veessenmayer a főispánok leváltását több lépcsőfokban, fokozatosan hajtotta végre. "A főispánok leváltásáért folyó harc első eredményekétn most 19 főispánt mentettek fel." Néhány napon belül további főispáncseréket tervezett.(44)

A közigazgatás teljes "átállítását", mely a deportálások végrehajtásának egyik alapeleme volt, Veessenmayer május elejére fejezte be. "Eddig 41 főispánt mentettek fel és 38 főispáni állást töltöttek be, további 3 még betöltetlen."(45)

A vidéki közigazgatás átszervezésének mérlegét az alábbiakban vonta meg a Fejér megyei Hírlap: "25 törvényhatóság kapott új főispánt, ebből 7 katona, 5 közigazgatási tisztviselő, 3 földbirtokos, 1 szerkesztő (Kecskemét), 1 építőmester (Veszprém)."(46)

A lapok április végén adták hírül dr. Toldi Arpád szolgálaton kívüli csendőralezredes Székesfehérvárra történő főispáni kinevezését.(47) "Rendkívül energikus, katonás férfiúnak ismerik, aki a mostani nehéz időkben hivatását teljes erővel fogja betölteni."(48)

Jankovics Miklós főispánt "szolgálati elismerése mellett a saját kérésére felmentették."(49) Távozása a konzervatív agrárius csoport politikai vereségét jelentette a megyében a szélsőjobbal szemben.(50)

A helyi sajtó meleghangú cikkben búcsúztatta a távozó főispánt." Igazságos, mindenkit meghallgató jóindulatú úr volt, akihez ügyes-bajos dolgában mindenki bizalommal fordulhatott."(50)*

Jankovics Miklós főispánnal együtt távozott hivatalából a polgármester, Farkas Sándor is, 37 évi városi szolgálat után.(52)

Az új főispán beiktatására 1944. május 11-én került sor. Az ünnepségen megjelent Bakay László belügyi államtitkár, Toldi egykori csendőrbajtársa, legfőbb pártfogója. Jurcsek Béla m. kir. közellátási és földművelésügyi miniszter, törvényhatósági bizottsági tag, dr. Hóman Bálint, m. kir. titkos tanácsos, ny. vallás és közoktatásügyi miniszter, a th. bizottság örökös tagja, valamint a törvényhatóság egyéb méltóságai, képviselői.(53)

Toldi székfoglaló beszéde legelején elbúcsúzott egykori bajtársaitól, "midőn a közigazgatás fegyveres, erő-

hatalmi oldaláról átlépek az irányító és intéző oldalára, hálával adózok azért a kitüntető megbecsülésért, amiben a csendőrségünknek része van."(54)

Bemutakozó beszédének gerincét az "őrségváltás" előtti régi vezetés és az új rezsim szembeállítása alkotta. Toldi szónoklata szélsőjobbboldali, militarista és antiszemita nézeteinek legteljesebb foglalata. "Hirdetem az öncélú nemzeti és szociális államot, amely az egyesek és a nemzetek felett az egyetemes nemzeti eszmét szolgálja, a közösség javát és az örökkévaló magyarságot jelenti. Ennek a magyar állameszmének tudatosan, *vakhitű rajongással* kell élnie a magyarság legszélesebb rétegeiben."(55) (Kiemelés, G.A.)

Kétfrontos harcot hirdetett: egyrészt a külső fronton való harcot a végső győzelemért a német katonákkal szövetségben; másrészt a belső fronton a zsidókérdés végső megoldását. A Führer dicsőítése után az apokaliptikussá fokozott hősieles harc célját az alábbiakban jelölte meg. "A magyar társadalom egységes, nemzetiszocialista szellemű közösségét megteremteni."(56)

A "zsidó áfium" pusztításairól szólva leszögezte, hogy a végső győzelem "alapfeltétele a zsidóság teljes elkülönítése és távoltartása a magyarságtól. Ennek a kérdésnek a végleges megoldása gyors léptekkel halad előre. Ez a magyar nemzettestbe befészkelődött idegen szellemiségű élősdifajta mérhetetlen károkat okozott a nemzetnek."(57) (Szónoklatának egyik külön fejezetcíme - G.A.)

A zsidók nemcsak a háborúnak az okozói, hanem, az összes társadalmi bajoknak forrásai is. "Semmi sem szent ennek a fajnak. S jellemző e faj határt nem ismerő hatalmi szertelenségére, hogy még azt is megkísérelte, hogy a zsidó marxista-terror rémuralmával megölje ezt a nemzetet."(58) Szélsőséges, demagóg szónoklatát a fegyelem követelésével, nyers fenyegetéssel és pattogó csendőrvézényszavakkal zárta: "Természetes, hogy a hatalom legkeményebb eszközeit is igénybe fogjuk venni: akarat, tervszerűség, céltudatosság a legfontosabb."(59)

Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter a törvényhatóság nevében köszöntötte Toldit, aki szintén a "zsidó befolyástól mentes immár örökre letisztult nemzeti lélek újjászületéséről, valamint a zsidóság kikapcsolásával, esetleg jelentkező nehézségek áthidalásáról beszélt.(60)

Toldi harsogó szónoklatát, *Hóman Bálint* jóval enyhébb tónusú beszéde követte. A nemzet összefogását, a háborús kormányzat nehézségeit taglalta, majd a jövőről szólva hangsúlyozta: "Tovább kell haladnunk Horthy Miklós útján a szegedi gondolat jegyében."(61) A szociális reformokkal kapcsolatban fontosnak tartotta az erős központi kormány és az autonómia harmonikus egyensúlyának biztosítását. Ez utóbbi gondolata arra utal, hogy Toldi személyében, politikai programjában nem látta biztosítva a fenti elvek maradéktalan érvényrejutását.

A városházán tartott díszközgyűlésen a belügyminisz-

ter részéről *Baky László* államtitkár köszöntötte az új főispánt. A nemzet összefogásáról és a zsidó mótely elleni küzdelemről beszélt. "Ez a mótely bénította meg a magyarságot, hogy nem tud egységes lenni, mert állítom, hogy a széthúzásról szóló turáni átok nem létezik, nem volt az más, csak zsidó propaganda.(62)

Összegezve: *Baky László* belügyi államtitkár megjelenése és szereplése *Toldi* beiktatásán nem a régi csendőrbajtársnak kijáró gesztus volt csupán, hanem ennél jóval többet jelentett: a *Baky* által képviselt, és az SS által támogatott szélsőjobboldali politika erődemonstrációja volt egy politikailag, katonailag fontos városban: Székesfehérváron.

5. Csendőrség, deportálási zónák

A magyarországi zsidóság deportálásának végrehajtásában a csendőrségnek és a rendőrségnek döntő szerepe volt. A *csendőrség* kettős vezénylés alatt állt: a belügyminiszter és a honvédelmi miniszter diszponált fölötte. A csendőrség felügyelője a német megszállás előtt Nemerey Márton altábornagy volt, március 19. után, Faraghó Gábor altábornagy lett.(63) Faraghó altábornagy nevezte ki Ferenczy László csendőr alezredest, aki összekötő tiszt volt a magyar csendőrség és a német SS közt.(64) Ferenczy napi jelentéseiből ún. "eseményjelentéseiből" rekonstruálható a magyar zsidóság megsemmisítésének csaknem minden fázisa.(65)

A Sztójay kormány elsőként nevezte ki 1944. március 24-én Baky Lászlót belügyi államtitkárrá. Baky a németek,- az SS- legelszántabb, legeltökéltebb híve volt. Belügyi államtitkárként a felemelt létszámú csendőrség és a militarizált rendőrség felett rendelkezett. Endre László alispán belügyi államtitkárrá való kinevezése (április 11.)(66) után félelmetes erő összpontosult a kezükben. A kormányon belül külön erőt képviseltek, amelyet a belügyminiszter, Jaross Andor tevékenysége abszolutizált.

Az SS-Obersturmbannführer Adolf Eichmann vezetésével működő német biztonsági rendőrségnek *tanácsadói* szerepe volt a deportálások lebonyolításában.(67) A kormányzó, a

zsidókérdés végleges megoldásával kapcsolatos atrocitásokat tárgyaló június 23-i koronatanácson(68) elmondott "referádákra" az alábbiakban válaszolt. "...ő azelőtt büszke volt a kakastollas csendőrségünkre(69), mely talán egész Európának a legfegyelmetettebb rendfenntartó szerve volt. Most kegyetlenkedésekről és áldozatok kirablásáról hall."(70)

A külföldi és hazai, egyházi és diplomáciai tiltakozások(71), a normandiai partraszállás, valamint a minisztertanácsok ülésein elhangzottak együttesen indították a kormányzót arra, hogy felmérje az Endlösung valóságos dimenzióit, "a gyakorlati végrehajtás során az elméleti elgondolással szemben kétségtelenül szomorúbb látványt nyújtott."(72) Ilyen körülmények távolította el Horthy Endrét és Bakyt hivatalából.(73) Minderre azonban 1944. augusztusában került sor, amikor a vidéki zsidóságot már deportálták, Magyarország pedig csaknem teljesen "Judenrein", azaz zsidómentes volt.

A Magyarország zsidótlanítására kidolgozott terv hat zónára osztotta fel az országot. A zónák olyan egységet jelentettek, amelyek 1-1 terület gettósítási és deportálási műveleteit foglalták magukban.

A deportálási zónák kialakításának szempontjaiban katonai, politikai és pszichológiai tényezők, elgondolások

egyaránt szerepeltek.(74) A véglegesen kialakított zóna-beosztás egyben az Endlösung végrehajtásának sorrendjét is rögzítette, melyet a német hatóságok a magyar csendőrséggel, rendőrséggel előzetesen több alkalommal egyeztettek. A fenti kérdést illetően Eichmann és Endre László vitája csupán technikai természetű volt: Eichmann a keleti részek asszimilálatlan, ún. galicianer zsidóságával akarta kezdeni az Endlösungot, míg Endre Budapest zsidóságával. Merőben formális vitájuk azonban ugyanazon a szilárd elvi, fajvédő alapon nyugodott: a magyarországi zsidóság teljes, maradék nélküli kiirtásán, amely a menekülés legkisebb lehetőségét is ki akarta zárni. A deportálási zónák végleges sorrendje az alábbiak szerint alakult, - végül is Eichmann elgondolása szerint.(75)

I. zóna - VIII. csendőrkerület (kassai): Kárpát-Ukrajna,

ÉK-Magyarország

II. zóna - IX. csendőrkerület (kolozsvári):

Észak-Erdély

- X. csendőrkerület (marosvásárhelyi):

III. zóna - II. csendőrkerület

(székesfehérvári) Észak-Magyarország:

- VII. csendőrkerület Kassától a birodalom
(miskolc): határáig

IV. zóna - V. csendőrkerület (szegedi): Dunától keletre eső

VI. csendőrkerület (debreceni): déli részek

V. zóna - III. csendőrkerület (szombathelyi): Dunától nyugatra

IV. csendőrkerület (pécsi) eső délnyugati
részek

VI. zóna - I. csendőrkerület (Budapest és környéke)

A deportálási zónák kijelölésének szervezeti alapját az ország csendőrkerületi beosztása adta. Magyarország területén - a hozzácsatolt részeket is beleszámítva tíz csendőrkerület működött. A csendőrkerületek határa nem egyezett meg a közigazgatási határokkal. Innen adódott, hogy Fejér megye legdélibb járása, a sárbogárdi a IV. csendőrkerülethez tartozott, az ún. "tisztogatási akció" szempontjából pedig az V. zónához. Ebből következően a sárbogárdi járás zsidóságának sorsa másképp alakult mint a Fejér megyeieké. Koncentrálásuk, elszállításuk időpontja és útvonala eltért a megyebeliekétől.

A csendőrkerületek országos beosztása, - számozás szerint is - egybeesett (mintegy lefedte), a magyar kir. honvédség kiegészítő területi beosztásával. (Ld. 2. sz. térkép) Ennek megfelelően Székesfehérvár, Fejér vármegye a Magyarország zsidótlanítására kidolgozott terv szerint a III. zónába, ezen belül a II. csendőrkerületbe tartozott. (Ld. 3. sz. térkép) A második csendőrkerület parancsnoka a német megszállás után, vitéz Selley Vilmos ezredes volt. A II. csendőrkerületnek Székesfehérvárott működő

egyik osztályát, vitéz Hanthy Károly alezredes vezette.(76)

A 6163/1944. B.M. res. számú rendelet(77) az alábbiakban jelöli meg a csendőrkerületek feladatait, a csendőrség és rendőrség együttműködésének részleteit a zsidókérdés végleges megoldásában. "Az illetékes csendőrkerületi parancsnokságok és a rendőrség rendelkezésére állnak az összes karhatalmi századok és a nekik alárendelt tanulatok. Karhatalmak igénylésénél legyenek figyelemmel arra, hogy a kerület határainak lezárása addig kell tartson, míg a zsidók összeszedése a szomszéd kerületekben megtörténik. Az összeszedésre vonatkozólag a csendőrkerületi parancsnokságok és rendőrhatóságok lépjenek egymással szoros érintkezésbe, míg a tisztogatási akció együtt, egy időben és közösen történjék."(78)

A rendelet kimondta, hogy a zsidók összeszedését a területileg illetékes rendőrség és csendőrség végzi "Szükség esetén a csendőrség a városban a m.kir. rendőrségnek karhatalmi segílyt nyújt."(79)

VIII. A tisztogatási akció első fázisa:

gettóba tömörítés

A magyar zsidóság megsemmisítésének első fázisát a megkülönböztető jel bevezetése(1) indította el és az elkülönítésre vonatkozó rendelet zárta le.(2)

A sárga csillag viselésének életbelépése napján hozták a *csendőrség rendkívüli fegyverhasználati jogáról* szóló rendeleteket.(3) A Fejér megyei Naplóban többször is megjelent a polgármester hirdetménye, amely a rendelet szövegét, helyi alkalmazását közölte. A csendőrség Szolgálati és Szervezeti Szabályzata értelmében a "szolgálatban álló csendőr fegyverét mindenki ellen használhatja, aki magát gyanússá(!) teszi és felhívásra kielégítő válasz nélkül elszalad."(4) Részletesen ismertette Székesfehérvár külterületi részeit, ahol a csendőrség járőrszolgálatot teljesít, majd hozzátette: "Külön nyomatékosan felhívom a lakosság figyelmét, hogy a vele szemben felépő csendőr felszólítására mindenki azonnal álljon meg, mert ellenkező esetben, különösen pedig akkor, ha valaki felszólítás után menekülni igyekszik a csendőr mindenki ellen löfegyvert használhat.(5)

A csendőr járőrnek, amely két főből áll, "sokszor percek alatt kellett döntenie kézfogas vagy fegyverhasználat között."(6) A "portyázó" csendőrök elvileg a Szolgálati szabályzat teljes ismeretében látták el szolgálata-

tukat. Ennek ellenére szolgálat közben a járőrvezetőknek kötelessége volt csendőrtársát úgy a szolgálati szabályzat, mint a legújabb rendeletek és törvények ismeretére "gyakorlatilag" oktatni.(7)

Ezzel összefüggésben jelent meg a zsidóság teljes elszigetelését célzó, *az utazás korlátozását bevezető rendelet*.(8) Később a pénzügyminiszter a utazási illetéket 20 pengőben állapította meg.(9)

1944. április 7-én a belügyminisztériumban összehívott értekezlet tárgya a magyarországi Endlösung végrehajtási tervének a részletes kidolgozása volt. A megbeszélésen a Wehrmacht magasrangú tisztjei, az Adolf Echmann vezette SS-Sonderkommando szakértői, a honvédség és a csendőrség országos vezetői, valamint a VIII. kerület (Kárpátalja) közigazgatási vezetői vettek részt. Endre László mellett jelen volt Ferenczy László csendőralezredes is. Ferenczy feladata az volt Jaross Andor belügyminiszter megbízása alapján, hogy a polgári hatóságok karhatalmi igényeit közvetítse tisztogatási akciók során a helyszínről a belügyminisztérium XX. osztályához.

A belügyminiszteri koordinációs értekezlet eredményeképpen jelent meg a 6163/1944. M.E. res. rendelet a zsidók lakhelyének kijelölése tárgyában.(10)

"A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészen-

ként rendelem el, melynek eredményeképpen a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani.(11)

"Az elszállítás *fogolyként* vonaton, szükség esetén városi, illetve községi előljáróságok által kirendelt előfogatokon történjék. Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt, és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműek, takarók, matracok súlya is benne foglaltatnak."(12) (Kiemelés, G.A.)

A zsidók gettózását, deportálását mintegy "törvényesen" igazoló legális rendelet három hét múlva jelent meg, április 28-án. Az 1610/1944. ME. sz. kormányrendelet "a zsidók lakásának és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról"(13) címet viselte. A 8. 1. bekezdése kimondta, hogy "a tízezernél kisebb lélekszámú községekre vonatkozóan a törvényhatóság első tisztviselője akként rendelkezhetik, hogy a zsidók kötelesek záros határidő alatt az általa kijelölt más községbe illetőleg városba költözni."(14) Az ennél nagyobb községekben és/vagy városokban pedig "a zsidók a városnak, illetőleg a községnek csak meghatározott részeiben, illetőleg meghatározott utcáiban, esetleg kijelölt házakban lakhatnak."(15)

Az 1610/1944. ME. sz. gettórendelet hatálybalépése

előtt azonban az Endlösung már "konkrét gyakorlat" volt.(16)
Ennek végrehajtása katonai és diplomáciai úton, egymással párhuzamosan történt.

Április 1-én a kárpátaljai és felvidéki részeket hadműveleti területekké nyilvánították, ami ürügyet szolgáltatott a zsidóság gyűjtőtáborokba zárására. Endre László belügyi államtitkár az alábbiakban indokolta ezt:

"Az egyre növekvő partizán veszély, a háborúnak mind jobban az ország határai felé való áthúzódása feltételnül szükségessé tették a *gyors, halaszthatatlan* intézkedéseket. Különösen a kárpátaljai és az erdélyi részek voltak azok, ahol a zsidóság a szovjet ejtőernyősök és partizánok bújtatását és ezek működését segítette. Ezen területek *azonnali* megtisztítása tehát halaszthatatlan kötelesség volt. A két hadtest területén *koncentrációs táborok(!)* állíttattak fel. A zsidóságot ide tömörítették."(17)
(Kiemelés, G.A.)

A magyar hatóságoknak a németek ütemtervét és várakozását felülmúló gyorsasága két technikai természetű problémát vetett fel. Egyrészt a németeknek "szállítástechnikailag" fel kellett készülniük a több százezer zsidó elszállítására; másrészt tisztázni kellett, hogy a munkaképes zsidókat hol, milyen formában fogják dolgoztatni Németországban.

Diplomáciai úton, Sztójay miniszterelnök ígérete, majd Horthy hozzájárulása után megállapodtak, hogy április végé-

ig 50.000 zsidót visznek ki Németországba munkára.(18)

Veesenmayer birodalmi megbízott a kormányígéret elhangzása után öt nappal már a vagonok biztosítására kért "hathatós támogatást" a külügyminisztériumtól. "10.000 zsidó már útrakészen áll,"(19) - jelentette.

A Ferenczy alezredes által megalakított magyar Sonderkommando túlbugósága révén keletkezett vagon hiányt azonban hamarosan megoldották. Az 1944. május 4-5-én, a birodalmi Biztonsági Főhivatal által összehívott ún. menetrend értekezlet egyeztetette a zsidószállítmányok időpontjait, a vagonok elosztását, valamint véglegesítette a kiszállítás útvonalát.(20)

Veesenmayernek a külügyminiszterhez írt jelentése már faktumként közölte, hogy május 15-én a Kárpát-alján a "gettózási munkálatok" elindultak.(21)

A másik technikai kérdésről, a zsidók németországi elhelyezéséről is megszületett a döntés: "elvi megfontolásból nem jöhet tekintetbe úgynevezett *szabad* munkába állításuk a birodalom üzemeiben, mert az ellenében állna a birodalom területén nagyjában és egészében időközben már befejezett zsidótlanítással, és illúziórikussá tenné a zsidók régen végrehajtott kiemelését az üzemekből."(22)(Kiemelés a forrásközleményben).

A Fejér megyei Hírlap 1944. április 28-i száma kö-

zölte a gettórendeletet.(23) Az 1610/1944. M.E. sz. rendelet hatékonyságának érdekében két, - a zsidóság mozgásszabadságát, szellemi és fizikai önvédelmét lehetetlenné tevő - rendeletet adtak ki egyidejűleg.

A belügyminiszter 175.500/1944. B.M. sz. rendelete(24) a gyülekezési jog addigi korlátozására vonatkozó szabályokat (8.120/1939. M. E.) tovább "szűkítette." Valójában a *gyülekezési jog megtiltásával* alapvető alkotmányos és személyiségi jogokat sértett meg. Jaross Andor belügyminiszter a bolsevista veszély fokozódásával, a légitámadások elhárításának szükségességével, valamint a párt és az egyesületi tagok intenzívebb munkahelyi kötelezettségével indokolta a rendeletet.

Az 1630/1944. M. E. sz. rendelet értelmében a zsidóknak nyolc napon belül *be kellett szolgáltatni a lőfegyvereket*, nem vásárolhattak semmilyen lőszert, robbanóanyagot stb.(25)

A fenti két rendelet ugyanezt a jogalkotói és végrehajtói habitust tükrözi, amely a sárga csillag bevezetését kísérte. A.) Egyrészt: a mozgásszabadsággal korlátozása (utazás engedélyhez kötése); másrészt: a fegyverek erejével biztosítani a végrehajtást. (csendőrség rendkívüli fegyverhasználati joga). B.) A gettórendeletet kiegészítő két rendelet szintén az egyéni mozgásszabadságot sértette, de fokozta azt a kollektív jogok megsértésével. (gyülekezési jog megtiltása); valamint a lőfegyverek beszolgáltatásával. Ez utóbbival egyúttal az önvédelem lehető-

séget is ki akarta zárni. Mindezekhez még az elemi létszükségletek ellátását akadályozó, megalázó rendelkezések özöne kapcsolódott, amelyek a magyar zsidóság teljes ellehetetlenülését, belső ellenállásának megtörését célozták. A fenti két rendeletcsoport: 1944. április 5., április 28., a magyar zsidóság deportálása első fázisának belső időrendjét adja.

1. A Fejér megyei zsidóság tömörítése

Ferenczy alezredes a III. tisztogatási zónába tartozó Fejér megyei zsidóság tömörítésére nyolc táborn jelölt ki, feltüntetve az oda koncentrálendő zsidók számát.

Székesfehérvár: 1950,(26) Seregélyes 210, Kápolnásnyék: 200,(27) Ercsi: 170,(28) Érd: 200, Bicske: 480,(29) Mór: 250,(30) Dunapentele: 165.(31)

Az elszállítás napját 1944. június 14-re tervezte.(32) A II. csendőrkerülethez tartozó Győr-Moson-Pozsony vármegyében Győrött: 5000, Mosonmagyaróváron: 1700 zsidó elszállítását vették tervbe és hajtották végre.(33)

Fejér megye falvaiban az 1610/1944. M. E. sz. rendelet végrehajtása értelmében a zsidók tömörítése 1944. május 15-20-ig történt.

"A zsidók tömörítését rendkívül *ötletesen* dolgozták ki, úgy, hogy az a keresztényeket egyáltalán nem érinti. Egy kereszténynek sem kell a lakását elhagynia, hogy oda zsidót költöztessenek."(34) (Kiemelés, G. A.)

Thaisz Andor alispán részletesen ismertette a tömörítési központokat, amelyek teljes egészében megegyeztek a Ferenczy alezredes előzetes jelentésében foglaltakkal.(35)

A főispáni rendelet szerint "községi előljáró kíséretében napi 10 óra után vásárolhatnak, heti két alkalommal."(36) A bevásárlási idő korlátozásáról szóló rendelet(37) július 1-én jelent meg. Fejér megye zsidóságá-

nak koncentrációja során azonban mindez már élő gyakorlat volt, megelőzve ezzel az országos rendelkezés megjelenését.

A zsidóság "tömörítése" az alábbiak szerint történt a Fejér megyei Bodajkon:(38)

"Május 20-án a délelőtti órákban futótűzként terjedt el a hír, hogy a zsidókat szedik össze. Az előljáróság megbízásából a kisbíró ment a mintegy 5-6 főből álló fegyveres németekkel, akiket egy magas termetű tiszt vezetett. Pár perc időt adtak szerencsétleneknek, hogy kizárkázásukban a legszükségesebb holmikat magukkal vihesék. Szinte minden zsidó családok külön-külön kísérettel, durva bánásmóddal rugdosva és puskatussal verve vittek a Vadász vendéglő folyosójára, ahol őket őrizet alatt tartották...

Brutálisan bántak az idős Földes Imrével és feleségével. A Gestapo egyik embere az idős emberbe hátulról olyat rugott, hogy az a járda melletti partról hármat fordulva a sárba hemperedett. Ahogy feltápáskodott, egy másik puskatussal buzdította indulásra... A zsidókat a kocsmá folyosóján tartották fogva. A hideg betonra ültek, vagy feküdtek le éjszakára... Másnap, 21-én parasztigásfogatok lettek kirendelve szállításukra. Sírva, lélekben teljesen összetörve ültek fel a kocsira, mely őket Móra szállította... Időközben Móra a zsidótemplomban összezsúfolt deportáltak utolsó napja is elérkezett. Egy hét ott tartózkodás után elindították a menetet a móri

vasútállomás felé."(39)

A Kápolnásnyékre költöztetett zsidókról "színes" élménybeszámolót közölt a Fejér megyei Napló, majd hozzáfűzte: "A vidék józan népe immár tudja, hogy mi van a zsidóság igazi álarca mögött és tudja, hogy rájuk semmilyen formában nincsen szükség a magyar jövő építésében."(40)

A gettózás végrehajtásához a 6163/1944. M. E. res. rendeletnek megfelelően mindenütt *helyi hatóságokat* jelöltek ki az előljáróságok.(41) A helyi bizottságok kijelölése Bicskén az alábbiak szerint történt: "a községi előljáróság negyven embert behívatott a község házára a zsidók gettózásával kapcsolatos munkák elvégzésére. A negyven ember közt községi esküdtek is voltak, akik nem voltak nyilasok. Mindegyik csendőr járőr mellé két-két bizalmi ember volt beosztva."(42)

Az idézett rendelet előírta a romlandó tárgyak és az élő állatok hasznosítását. "Ezeket elsősorban a honvédség és közbiztonsági szervek, másodsorban a helyi közellátás céljaira kell fordítani."(43) Bicskén a gettózással egy időben elárverezték az élő állatokat.(44)

A Fejér megyei községekben, ahova a környék zsidóságát "tömörítették" a gyűjtőtáborba való elszállításuk előtt folyt az elrejtett értékek utáni kutatás. A megyében általános gyakorlat volt, hogy a nők motozásához nyilas párttagokat rendeltek ki "hatósági tanúnak." Bicskén is

a bába mellett három nyilas párttag bizalmi nőből, egy ékszerészből és öt-hat csendőrből álló "különítmény" végezte ezt a munkát.(45)

Kápolnásnyéken a rabbi lakásán hajnali 4 órától folyt a vizsgálat nyilas párttag nők jelenlétében.(46)

A megyei zsidóságnak a székesfehérvári gyűjtőtáborba való szállítására (időpontok, útvonalak stb.) nem rendelkezünk semmilyen levéltári adattal.

2. A székesfehérvári zsidóság gettózása

Székesfehérváron a gettózást elrendelő 1610/1944. M.E. sz. rendelet alternativitást kínáló lehetőségei közül Kerekes Lajos polgármester a csillagos házak kijelölését tartotta célszerűnek. "Miként Endrei László államtitkár úrnak *szóbelileg* jelentettem Székesfehérvárott a zsidók elszórtan laknak, minél fogva zárt körzetbe tömörítésük a keresztény lakosság érzékeny sérelmet okozó megmozdításával járna.(47)(Kiemelés, G. A.)

A gettóba költözés 1944. május 22-től 31-ig tartott Székesfehérváron. A beköltözés kezdetét - az adott időhatárokon belül - a helyi hatóságok határozták meg, de a befejezését nem. A II. csendőrkerületben a gettóba költözés végső határideje mindenütt május 31. volt. Győrben a győrszigeti gettó bezárulása május 31. este nyolc óra volt, a mosoni gettó "belakoltatása" szintén.(48)

A gettósítást elrendelő polgármesteri határozat, valamint a gettó területére vonatkozó iratok nem maradtak fenn. Ilyet az újságokban sem tettek közzé. A napi sajtóból és a hitközségi feljegyzésekből azonban rekonstruálható a mindössze 2 hétig létező székesfehérvári gettó területe.(49) (Vö.: 4. sz. térkép)

A gettóba költözés alapelve az volt, hogy a keresz-

tény lakosság minimális elmozdításával gyorsan történt. Mindez "kényelmetlen" volt a kiköltözködő keresztény családok számára is, akiktől megértést, együttműködést kértek. "Az érintett keresztény családoknak be kell látni a magasabb államérdekeket, ne támasszanak nehézséget, kötelességük a hatóságoknak mindenben segíteni."(50) A nemzsidó környezet megnyugtatóására a helyi lapok több ízben foglalkoztak a zsidók átköltöztetésével járó előnyök bemutatásával: városban régóta nagy gondot okozó lakáshiány megszűnik, az átköltöző keresztény családok modern, belvárosi "néhol főúri kényelemmel berendezett" lakásokhoz jutnak azonnal. Mindez nem kerül pénzbe, a költözés okozta károkat pedig a keresztényeknek kifizetik.(51) A költségeket valóban a város segély formájában kiutalta a 38.323/1944. B.M. rendelet értelmében.(52)

Toldi Arpád főispán nyilatkozata szerint 2148 zsidót kellett áttelepíteni a város húsz pontján kijelölt csillagos házakba. A költözés 654 zsidó családot - ebből 110 keresztény- és 228 magyar keresztény családot érintett.(53)

A költözés lebonyolításával a helyi Zsidó Tanácsot bízták meg, amely a német megszállás óta folyamatosan intézte a katonai és polgári hatóságok parancsára a lakások kiürítését.(54)

Az Új Fehérvár a zsidók lakásától, ingóságaitól való

megfosztását, kisemmizését keleties hangulatú, majdnem humoros életképben írta le: "filmszalagra kívánczó nyüzsgés", mely önmagában is olyan zsidós.(55)

Toldi Árpád főispán a zsidóság gettóba zárásának eredményét az alábbiakban összegezte: "A kőfalak egyre szorítóbb kőbilincseiben élő lakosság így is jelentősen nagyobb térhez jut, megoldódik néhány fontos hivatal megfelelő elhelyezése, a sokgyerekes családok tágas, egészséges lakásokhoz jutnak, és ott ahol nemrégiben még suttogó hangon ködös zsidó üzletekről tárgyaltak, felcsendül a magyar jövő biztató *reménycsengettyűje*: a gondtalan vidám gyermek kacagás."(56)

Az országos és helyi sajtó a belügyminiszteri utasításnak megfelelően, - mely a szegedi értekezleten is elhangzott(57) a deportálást közvetlenül megelőző időben, illetve alatt nem foglalkozott zsidókérdéssel. A fehérvári zsidók elszállítása után egy héttel jelent meg az első témával kapcsolatos tudósítás a nyilas szellemű Fejér megyei Naplóban. A zsidók eltávolítása után a lap féktelen antiszemitizmusának nem állt semmi az útjában. Ellenkezőleg: a főispán, Toldi Árpád személyes védelme és ellenőrzése alatt állt az újság. "Az évtizedekig tartó uralom után végre eltűnt a társadalom életéből a sárga csillagos faj, s most nekikezdhettek hatóságaink az itthagyt értékeik felszámolásához."(58)

Az antiszemita sajtó a 20-as évektől kezdve folyamatosan használta azokat a nyelvi sztereotípiákat, közhely számba menő metaforákat, amelyek a verbális dehumanizálásához vezettek.(59) Ideológiailag, szociálpszichológiailag kimunkálta egyfelől annak az állapotnak a létrejöttét, mely a *nemzsidó környezet* számára elfogadhatóvá *tette a zsidó kérdés végleges megoldását*, de amely másfelől *megfosztotta a zsidóságot az ellenállás, a menekülés reflexétől is*.

Konrád György az antiszemita szerzőket a gyűlölet tornatanárainak nevezte, "ki-ki a maga stílusa szerint a megsemmisítés szellemi tisztí- vagy altisztí karában. Egyik a másik nélkül nincs. Gázkamra nem lehetséges antiszemita sajtó nélkül."(60)

**IX. A tisztogatási akció második fázisa:
gyűjtőtáborok létesítése**

1. A deportálás megszervezése Székesfehérváron

A Belügyminisztériumban 1944. május 25-én Baky László értekezletet hívott össze. Az értekezlet tárgya a III. zónába (II. és VII. csendőrkerület) tartozó zsidóság összegyűjtése és elszállítása volt.(1) Az értekezleten a III. zóna főispánjai, a csendőrség, a rendőrség vezetői, valamint az SS Obersturmbannführer Adolf Eichman vezette biztonsági szolgálat (SD) Sonderkommandójának vezetői vettek részt.(2)

Veesenmayer az értekezlet napján írt jelentésében közölte a külügyminisztériummal, hogy a III. tisztogatási akció június 5-én kezdődik, "előreláthatólag 65 ezer zsidót fogunk le, akiknek eligazítása célállomásra június 11-16-ig megtörténik.(3)

Következő koordinációs értekezletre a budapesti csendőrlaktanya oktatótermében került sor június 3-án. Az értekezleten az érintett kerületek polgármesterei, illetve főszolgabírái, közlekedési szárnyparancsnokai vettek részt.(4)

Kerekes Lajos, Székesfehérvár polgármestere szintén részt vett ezen az értekezleten. Távirati meghívóját már május 30-án megkapta.(5) Egy pár nappal későbbi, a főispánnak tett szigorúan bizalmas jelentésben a polgármester az alábbiakat írta: "F. évi június 3-án a belügyminisztériumban tartott értekezleten a zsidók táborba szállítására nézve az utasítást megkaptam azzal, hogy a táborba beszállítás 5-én reggel

5 órakor veszi kezdetét."(6) Toldi Árpád, Fejér vármegye frissen kinevezett(7) főispánja június 3-án szintén Budapesten volt a kormányzónál kihallgatáson(8). Valószínűleg ő is résztvett a fenti megbeszélésen. "Az értekezlet tárgya a zsidók összeszedése alkalmával megejtett házkutatások, lefoglalások stb. technikai lebonyolítása, a táborok élelmezése és egészségügye, a külföldi zsidókkal szemben követendő eljárás, valamint a szállítások alkalmával a közigazgatás vezetői részéről történő más intézkedések illetve beszerzések, valamint a hatvani központtal kapcsolatos futárszolgálat megszervezése és végül a szállítmányok menetrendjének közlése."(9)

A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság deportálása előtt még egy értekezletet hívtak össze. Ferenczy alezredes II/2. eseményjelentésének megfelelően a zsidók elszállítása előtt. A német biztonsági rendőrség óhajára "taktikai érdekből... közvetlenül az akció előtt két nappal"(10) kellett összehívni egy szűkkörű értekezletet a polgármester és a helyi vezetők bevonásával. Ezeken az értekezleteken általában Ferenczy személyesen adta ki az utasításait az akció megkezdése előtt.

Ezt az értekezletet Székesfehérváron a főispáni hivatalban június 8-án tartották meg. "F. hó 8-án Főispán Úr hivatali helyiségében értekezlet volt, ezen felmerült a mentesítő okirattal rendelkező zsidók táborba szállításának kérdése."(11)

Ezt követően *táviratok, rádióüzenetek* formájában kaptak utasításokat a közigazgatás és végrehajtás vezetői, melyeknek levéltári nyoma nem maradt. Legtöbbször megsemmisítési paranccsal, dupla borítékban érkeztek ezek a bizalmas közlések.

A téglagyárba hurcolt zsidóság és csendőrség élelmezésére vonatkozó számlák azonban az *elszámolás érdekében kénytelenek* hivatkozni a polgármester személyes szóbeli utasítására.(12) Ezzel párhuzamosan megkezdődött a gettó kiürítésének az előkészítése, a téglagyárba "költöztetés" megszervezése. A polgármester tizennégy segédrendőrt kért 1944. június 5-én bizalmas levélben a rendőrkapitánytól. A költségek átvállalása mellett kérte, hogy a "behívókat szíveskedjék elkészíttetni és csupán a jelentkezés helyét, időpontját kitöltetlenül hagy-i."(13)

A számla kifizetésére csak a nyár közepén került sor, amikor a 7 napi rendkívüli *szolgálatért* 192 pengőt utaltak ki a segédrendőröknek. Erről a számvevőséget, a pénztárt, a m.kir.rendőrség székesfehérvári kapitányságát, valamint a m.kir. rendőrtörzsfelügyelő őrszemélyzeti parancsnokát az ügyviteli szabályzatnak megfelelően értesítették.(14)

A tisztogatási akció megkezdése előtt a "csendőrség székesfehérvári osztálya számára hivatalos előleget" utaltak ki,(15) a rendőrség számára szintén.(16) Június 2-án szalmát igényeltek a Hadtestparancsnokságtól eredménytelenül,(17) melyet június 6-ára sikerült elintézni.(18)

A gettó kiürítésekor a polgármester fenyegető hangú hatósági hirdetményt tett közzé: A zsidók táborszerű elhelyezése és *kihallgatása* (kiemelés, G.A.) a vége felé közeledik, miért is felhívom a város közönségét, hogy mindazok, akiknek a birtokában zsidóktól származó bárminemű ingóság vagy érték van, azt a helybeli m.kir. pénzügyigazgatóságnál a saját érdekükben 48 óra alatt feltétlenül jelentsék be." ... A nemzeti vagyont megkárosítók ellen a "legszigorúbb megtorló eljárás indul meg."... A hirdetmény a szankcionálás megismétlésével zárul, amely a város közönségét a "saját jól felfogott" érdekében a rendelet szigorú betartására hívja fel.(19)

A hirdetményben közzétett *kihallgatások* kegyetlenségéről tudott az egész város, az ország.(20) A Kégl György utca 5. szám alatti házban, amelybe a Gestapo szállásolta be magát, a "vagyonbevallás ügyében"(21) csendőri kísérettel vitték be a kiszemelt áldozatokat. Nőket, férfiakat, idősebbeket, fiatalabbakat embertelen módon vertek félholtra.

A vallatásokkal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy bár országosan alkalmazott gyakorlat volt a "verések gyakorisága és kegyetlensége, gettónként eltért."(22) A helyi hatóságok szerepe ebben is döntő volt. A levéltári források alapján a székesfehérvári csendőrség, - előljáróik irányítása mellett - aktívan és kezdeményezően vett részt a vallatásokban. A Gestapo eszközeként, hatáskörüket messze

túllépve iparkodtak megfelelni a német és a magyar hatóságok elvárásainak.

A vallatásokban buzgón tevékenykedő segédrendőr népbíró-sági vallomásai: "Pótlólag megjegyzem, hogy mint rendőrhatósági tanu voltam jelen a kihallgatásoknál és a szolgálati szabályzat ismeretében azt is tudtam, hogy hatósági tanu senkit nem verhet meg, és erre parancsot senkitől sem fogadhat el."(23) Mikor a vallatást végző csendőr belefáradt, a rendőr folytatta azt. Gumibottal, kézfejen, talpon.

A június 1-5-ig tartó veréseken több alkalommal jelen volt Hanthy Károly csendőr alezredes. A Kégl György utca 5. számú házban "már várt ránk Hanthy Károly csendőrezredes." Szigorú parancsot adott a zsidók kíméletlen vallatására. Ki kellett belőlük szedni, hogy a be nem jelentett pénzt és ékszert hova rejtették el. Beöltözött rendőr egyedül voltam. Rajtam kívül detektívek, csendőrök voltak."(24) Hanthy alezredes nem ütött, "viszont megmondta, hogy meddig üssék a kihallgatottakat."(25)

"Csak két durva fickó van közöttük, a többi úriember" - vigasztalták a gumibottal megvert áldozatot.(26)

A gyanúsított jegyzőkönyvben említett tekintélyes vagyonú, egykor törvényhatósági bizottsági tag - idős zsidó kereskedő, - valamint a városban szintén közmegebecsülésnek örvendő fogorvos, akiket félholtra vertek, nem tehettek tanuvallomást, miután nem tértek haza Auschwitzból.

Shvoy Lajos megyéspüspökhöz segítségkérő levelek áradata

érkezett, melyek a keresztényi lelkiismeretből indítatva kérték a püspök közbenjárását a zsidók kínzásának megszüntetésére.(27) A megyéspüspök Toldi Arpád főispánhoz, Endre László belügyi államtitkárhoz több levelet írt, interpellált ez ügyben, - eredménytelenül.(Vö.: XI. sz. fejezet)

2. A getto felszámolása

A csillagos házakból a költözés kezdete 1944. június 5-én hajnali 5 óra volt. "Mindenütt egyszerre simán"(28) megtörtént a II. csendőrkerület területén.

Június 5-én reggel a gettóban a rendőrség helyett a csendőrség vette át a gettólakók őrzését.(29) A gettó felszámolása előtti este kijárási tilalmat rendeltek el a Dávid csillaggal megjelöltek számára.(30) A gettó házakból ún. "gettógyűjtőházakba"(31) csoportosították a főként gyerekekből, idősekből, nőkből álló embereket.

"Május 30-án be kellett költöznünk egy csillagos házba. Egy héttel később, június 5-én egy nemzsidó barát jött a házba, figyelmeztetni bennünket, hogy csomagoljunk hátizsákokba élelmet és ruhaneműt, mert a következő reggel a csendőrök itt lesznek és elvisznek bennünket a téglagyárba. A környékbeli zsidókat már összeszedték, mi leszünk a következők. Hajnali 5-kor a kapunkat döngették puskatussal. A csendőrök bejöttek a lakásokba kijelentve, 10 percünk van pakolni és elhagyni a lakást. 10 perccel később, a kb. 200 lakos a házból, kinn volt az udvaron. Minden személynek kutatáson kellett átmennie. El kezdett esni az eső.

A csendőrök valószínű túl fáradtak voltak keresztül menni a csomagjainkon, tőlünk nem loptak el mást, csak Anyu karikagyűrűjét.

Le kellett vetköznünk bizonyítani, hogy nem rejtettünk el semmit a ruhánkban. Legtöbb nő és fiatal lány fizikai vizsgálaton is keresztül ment."(32)

A gettóházakban folyt az értékek utáni kutatás, a csomagvizsgálat és a személyi motozás. Már akkor elkezdődött a lakások átkutatása, mikor a csillagos házak lakóit az udvarra terelték a csendőrök.

A 6163/1944.B.M.VII. bizalmas rendelet(33) a zsidók összeszedésével és elszállításával kapcsolatban a *helyi bizottságok* kijelölését írta elő. A bizottságok feladata volt a zsidók lakásainak lezárása csendőri, rendőri segédlettel. A Székesfehérváron is minden bizonnyal működő bizottságok összetételére, tevékenységére semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre.

A házkutatások, a csomagvizsgálat alapelveit a június 3-án tartott értekezlet adta meg.(34) Ferenczy jelentéseiből kiderül, hogy komoly erőfeszítéseket tett a kilengések megakadályozására, a helyi hatóságok "szakmailag" kifogásolható amatőrizmusának visszaszorítására: "A zsidók és értékeiknek összegyűjtésével kapcsolatos teendőket a hatóságok általában a *legnagyobb készséggel, öntevékenyen és rugalmasan végzik.* (kiemelés, G.A.) Ahol kezdetben mégis hibák történtek az annak tudható be, hogy egyes városokban a kiadott rendelkezésektől eltérően, jóhiszeműen saját elgondolásuk szerint intézkedtek olyképpen, hogy egy nap alatt szedték össze az összes zsidókat."(35) A *kolozsvári gettóban* csomagvizsgálat

nélkül vitték táborba a zsidókat.(36) *Marosvásárhelyen* olyan lázas sietséggel szállították a zsidókat gyűjtőtáborba, hogy az még nem készült el, és így elmaradt az elszállítás előtti motozás a gettó elhagyásakor.(37)

Nagyváradon a gettóba beszállítottak összekeveredtek az át nem vizsgált zsidókkal.(38) Ugyancsak Nagyváradon túl sok volt az átvizsgálendő zsidó és kevés a szakképzett csendőr. Pótlásukra minden bizottsághoz járőrtársi iskolába vezényelt csendőröket osztottak be. "Ezzel egyúttal az igen kényes és nagy körütekintést végző házkutatást és személyi motozást módjukban áll a hallgatóknak gyakorlatilag elsajátítani. A gettó őrzésével kapcsolatban pedig az őrszolgálatot gyakorolják."(39) A székesfehérvári és Fejér megyei gettókról nem maradt fenn szinte semmi levéltári anyag, amely értékelhető forrás lehetne a gettók rövid belső életére, felszámolására vonatkozóan.

Az értékek kereséséhez, a személyi motozáshoz hozzátartozott még a nők vizsgálata, melyet az esetek túlnyomó többségében bábák végeztek.(40)

Székesfehérvárra vonatkozóan a fentiekkel kapcsolatos dokumentum nem maradt fenn.

Valószínűleg azonban, vagy hasonló megalázó körülmények közt zajlottak ezek a vizsgálatok, mint az ország más részeiben, vagy a győri,(41) illetve a megyebeli bicskei(42) és kápolnásnyéki(43) gettók kiürítésekor.

Hamvas püspök Serédi Jusztinián hercegprímáshoz írt levelében a "női méltóság és szeméremérzet perverz megtiprá-

sának" nevezte(44) a makói zsinagógában a férfiak jelenlétében történt "motozást." A főpap morális ítélete, a zsidókérdés végső megoldásában rejlő pszichológiai mélységek ismételt átgondolására készítetik a kutatót midőn a székesfehérvári gettóban a 6 éven aluli, csillagviselésre nem kötelezett leánygyermek átvizsgálásáról számolnak be a túlélők.(45)

E személyi motozásokhoz a helyszín biztosítására Toldi Árpád főispán *nyilaskeresztes párttagokat rendelt ki.* A Székesfehérvár Ősz u. 9-13. sz. alatt levő ún. Otthon garázs(46) is gettóháznak volt jelölve, ahol öt napig folyt a motozás, két napig pedig a Kígyó utcában (l.: 4.sz. térkép), nyilas pártszolgálatos asszisztencia mellett.(47)

3. A csillagosházaktól a gyűjtőtáborig

A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóságot a csillagos házak kiürítése után a város külterületi részén fekvő, vasút melletti Szabó téglagyárba vitték.(48) A székesfehérváriak egy részét autón szállították ki a téglagyárba.(49) A többséget azonban négyes sorokba állítva zárt rendben hajtották végig a csendőrök a városon.

"Sohse felejttem el, hogy milyen borzalmas kép volt, mikor a zsidókat négyes sorokba állítva a Kigyó utcában létesített gettóból a vasúti állomás mögötti téglagyárba szállították ki, onnan aztán Auschwitzba vitték valóban embertelen körülmények között."(50)

A gettóból a téglagyárba tartó menetben ott volt *György Oszkár* is. (1882 -1944) költő, tanár, Baudlaire első magyar fordítója.(51)

"Összetörten elhanyagolt öltözkében gépiesen lépegetett a menetben, olyan volt mint egy élő halott. Mellette a felesége, anyósa, mögöttük leányai, az egyik kézen fogva vezetett egy gyönyörű kis három év körüli gyermeket, szépen felöltöztetve és a kisgyermek folyton integetett a bámészkodók felé és mosolygott."(52)

4. A Szabó téglagyár

SS Obersturmbannführer Adolf Eichmann elgondolása szerint a gyűjtőtáborokat téglagyárakban vagy azok környékén kell kijelölni. "Itt jelentős tömeg elszállásolására van mód és vasúti vágányok is vannak."(53)

A téglagyár "egy rozoga épület, ahol rendes körülmények közt, emberi módon alig 100 ember fér el, beszállítottak 2000 zsidót Székesfehérvárról."(54)

A megye zsidóságának gyűjtőtáborba szállítását már június 10. előtt megkezdték. A Szabó téglagyárba vitték Seregélyes, Kápolnásnyék, Ercsi, Érd, Bicske, Mór, Dunapentele zsidóságát.(55)

A gyűjtőtáborok parancsnoksága egységesen egész Magyarországon a német SS; őrség parancsnokának a vezetője a rendőrség; őrszemélyzeti parancsnoka pedig a csendőrség volt.(56)

A táborok külső és belső őrzését a német és a magyar hatóságok ekkor már megosztották egymás közt.(57) *A táboron belüli parancsnokságot és a berakás technikai lebonyolítását a német biztonsági rendőrség; a táborok külső őrzését és biztosítását a magyar karhatalmi erők látták el.*(58)

A Wehrmachtnak, a fegyveres SS,-SD szervezeteknek, valamint a magyar hatóságoknak a gyűjtőtáborok őrzésére, a deportáció előtti közvetlen együttműködésére semmiféle konkrét adattal nem rendelkezünk Székesfehérvárra, Fejér megyére vonatkozóan.(59)

Az együttműködés irányelveiről, formális szabályairól azonban az 1944. május 8-án tartott értekezleten pontos leírás készült:

"A német bizottságok megérkezésük után azonnal fel fogják venni az érintkezést a részünkről kirendelt bizottság tagjaival (udvariasság, előzékenység, tapintatosság, felvilágosítások és tájékoztatások megadása, elhelyezésben élelmezésen segített nyújtása, ahol szükséges, német tolmácsról gondoskodni)." (60) (Kiemelés, G.A.)

Endre László munkácsi "emlékeztetőjének" elvi alapját, előzményét a Baky László aláírásával április 19-én megjelent bizalmas belügyminiszteri körrendelet adta. A 6000/1944. VII.res. rendelet a "Két szomszéd és egymásra utalt nép teljes megértése, őszinte fegyverbarátsága, a két hadsereg, csendőrség, rendőrség és a magyar hatóságok jól értelmezett, megértő, surlódásmentes együttműködésének" biztosítása érdekében fogant. (61)

A gyűjtőtábor teljes elszigetelése érdekében minden szálát igyekeztek elvágni, amely akár a táborból a külvilág felé, akár befelé vezethetett volna. "Íráshoz szükséges anyagot és eszközt vinni nem szabad. (Papír, ceruza, töltőtoll.)

... A tábort 50 m távolságon belül megközelíteni tilos, a táborba látogató nem mehet be. A táborba postai küldemények, sőt hatósági idézések sem kézbesíthetők. Fényképezni sem a tábort, sem a beszállítást nem szabad. A sajtó zsidó ügyekkel nem foglalkozhat!" (62) Ez utóbbi hírzárlatot a vi-

déki sajtó országos szinten be is tartotta.

A gyűjtőtáborokban tovább folyt az értékek utáni kutatás.

A téglagyárban a pár nappal korábban ideszállított vidéki zsidókat motozták.(6)

A Szabó téglagyárból a székesfehérvári és Fejér megyei zsidókat 1944. június 14-én vitték el Auschwitzba.(64)

A végső megoldás minden egyes fázisának, így az elszállításnak is az egységes tartalmi és formai szabályozását, végrehajtását tartották célravezetőnek a német és a magyar hatóságok.(65)

Az 1944. május 12-én Munkácson tartott értekezlet jegyzőkönyve tartalmazza többek között a polgármesterek deportálás előtti feladatait, kötelességeit. A polgármester feladata volt a zsidók elszállítása előtt az élelmiszer beszerzése.(66) Az "útra való" mennyiségéről a VIII., IX., X. csendőrkörület tisztogatási akciói során szerzett tapasztalatok alapján az alábbiakat javasolta Ferenczy alezredes: "A német biztonsági rendőrség javasolja és kifejezett óhaja, hogy a zsidók a szállítás időtartamára személyenként legalább 5 napi élelmet vigyenek magukkal, annál is inkább, mivel Auschwitzba (kiemelés, G.A.) történő megérkezésük alkalmával megejtett szelektálás (kiemelés, G.A.) után őket azonnal a különböző munkahelyekre, vonatokkal továbbítják."(67)

A polgármester feladata volt még a vieskannák beszerzése, ezek feltöltése vízzel. Vödrök kiosztása vagononként

1-1 db, az emberi szükségletek számára. A lakatok, lakat-kulcsok, a lakat felfűzéséhez szükséges zsinórok, címkék biztosítása, hogy a kulcsokra ráírassák a vagonok számát. Ez utóbbi intézkedést feltehetően a németek tapasztalata indokolta: el akarták kerülni, hogy a célállomásra, Auschwitzba való megérkezés után a kulcsok keveredjenek. Gondoskodni kellett krétáról, mellyel kívülről a vagonok létszámát felírják a táblára.(68)

A fentiekből két dolog is következik. Egy részt: a marhavagonokba zárás technikai lebonyolításának minden apró részletének végiggondolása, szabályozása, a németeknek az emberirtásban eddig egyedülálló praxisát bizonyítja. Más részt: utal arra a széleskörű társadalmi beavatottságra, részvételre, amely a végrehajtáshoz szükséges tárgyi feltételeket szóbeli utasításra, a kívánt időpontra, a megfelelő mennyiségben és minőségben a német SS, a magyar csendőrség és rendőrség rendelkezésére bocsátotta. Mindez a közigazgatási hatóságok adminisztrációjának aktív, gyors ügyintézése folytán realizálódhatott. Ez felveti a civil társadalom - a környezet - felelősségének kérdését is.

Bibó kiemelkedő tanulmányában(69) a magyar társadalom erkölcsi válságában, morális eríziójában látta egyik lényeges magyarázatát a történeteknek.(70)

A zsidóság elszállításával kapcsolatos teendőket bizottság végezte. Ennek tagjai a polgármester, a csendőrség vezetője, a legmagasabb rangú csendőr csapattiszt. "Feladata:

a sima és gyors lebonyolítás, irányítás, és a vitás kérdésekben a döntés."(71)

A zsidók bevagonírozás előtti élelmezése Kerekes Lajos polgármester feladata volt. A gyűjtőtábor élelmezésével a Közjóléti Szövetkezetet, konkrétan e hivatal vezetőjét, Balogh Jánost bízta meg a polgármester. Balogh Jánost néppellenes büntett miatt 1945-ben a Népbíróság elítélte többek között azzal az indoklással, hogy "Elfogadott 20 000 pengőt a zsidóktól, aminek fejében emberséges elhelyezést ígért, jogos kérést utasított el kenyér bevitel ügyében, nem győződött meg, megkapták-e a zsidók az élelmet, ami sokak testi épségét veszélyeztette."(72) A téglagyárban 1944. június 10-től-13-ig egyáltalán nem kaptak élelmet az emberhez nem méltó körülmények közé kényszerített táborlakók. Munkácsi, az 1948-ban megjelent művében közölte a székesfehérváriak június 12-i segélykérő üzenetét, akik "soron kívüli, sürgős segítséget kérnek." "A téglagyárba telepítettek onnan nem mozdulhatnak ki, tehát semmit sem vásárolhatnak és ezért Budapestről kell 4 db *üstöt* (kiemelés, G.A.) dr. Neuhauser Imre úrnak, a Zsidó Tanács vezetőjének Székesfehérvár állomásra küldeni."(73)

A rendkívül precízen vezetett számlák szerint az elszállítás előtti nap vizet sem vittek ki a városból.(75)

A tábor létesítésével és élelmezésével kapcsolatban Székesfehérváron is aggályos pontossággal betartották, sőt túltesztelték a belügyminiszter 38 222/1944. III. sz. bizal-

mas rendeletét (75), mely a táborokban a legszigorúbb takarékosági elvet írta elő. "Az élelmezéssel kapcsolatban közös, egységes természetben nyújtandó étkeztetést kell bevezetni úgy, hogy az az életfenntartáshoz szükséges mennyiség kiszolgáltatása mellett a legkisebb költségekkel megoldható legyen.(76)(Kiemelés, G.A.)

Miután a gyűjtőtábor élelmezésének költségeit megspórolták a városi pénztár javára, az elszállítás előtti nap nagyobb mennyiségű élelmiszert osztottak szét Ferenczy utasításai szerint. (Vö.: 67. jegyzet) Június 13-án 12 q; az elszállítás napján 22,5 q kenyeret,(77) valamint 178 kg margarint(78) osztottak szét. Ez fejenként 2 kg kenyeret és negyed kilogramm margarint jelentett.(79)

A Szabó táglagyárban összegyűjtött székesfehérvári és Fejér megyei zsidók összlétszámát Ferenczy június 12-én 2743 főben jelölte meg.(80) A június 14-én elszállítottak pontos létszámát a hitközségi feljegyzések 1866 személyben adták meg, amelyből mintegy 1850-en székesfehérváriak voltak.(81)

A gyűjtőtábor teljes létszámába beletartoztak a betegek is. A kórházak, elmeegógyintézetek kiürítésének gyakorlata fokozatosan alakult ki az Endlösung magyarországi végrehajtása során.

Németországban Hitler 1939. szeptember 1-én - a II. világháború kitörése napján - adta ki a parancsot az ún. eutanasia program végrehajtására. "Irgalmas halálba" küldték,

azaz szénmonoxiddal megölték a gyógyíthatatlan betegeket, akiket a Reich szempontjából feleslegesnek ítelt a Führer.(82) Magyarországon az I. és II. zóna "kiürítése" után alakult ki a magatehetetlen betegek likvidálásának végleges sorrendje.

Az 1944. május 12-én Munkácson tartott értekezleten úgy határoztak, hogy a "*súlyos beteg zsidók és hozzátartozóik* az illető helyre nézve *utolsó csoporttal* (kiemelés, G.A.) mennek el. Kórházi vonat lesz orvossal, ápolónővérrel."(83)

Ferenczy a május 29-i, ugyancsak Munkácson kelt jelentésében már épp az ellenkezőjéről írt: "A német biztonsági rendőrség külcsoportjai parancsot kaptak, hogy a zsidóknak a táborból való elszállításuk alkalmával eltérőleg az eddig követett gyakorlattól *elsőnek a betegek és hozzátartozóik indítandók útba*."(84) (Kiemelés, G.A.)

Az idézett részletek magának a "végső megoldásnak" az egyre következetesebb, "egyre tökéletesebb" végrehajtását dokumentálják. Endre László a Minisztertanácson június 21-én tartott beszámolójában az elmeegógyintézeteket, kórházakat a zsidók búvóhelyének minősítette.(85)

Székesfehérváron is "hordágyon és toló kocsin szállították gyűjtőtáborba a mozogni nem tudó betegeket(86) a kórházi főorvos, dr. Berzsenyi Zoltán minden tiltakozása ellenére.(87)

A munkácsi értekezlet irányelveinek megfelelően Székesfehérváron is először a magatehetetlen betegeket zárták vagonba. A vonat elején lévő két kocsi 117 öreget, beteget zártak össze.(88) Auschwitzba való megérkezésükkor is őket rak-

ták ki először a földre, s vitték el őket a gázba.(89)

A halálra szánt gyűjtőtábor lakóinak a számát gyarapították még a csillag viselésére kötelezett értelmiségiek: orvosok, mérnökök, gyógyszerészek. "Nős orvosok, gyógyszerészek és állatorvosok, ha azok feltétlenül nélkülözhetetlenek ... munkaszolgálatosként képesítésüknek megfelelő szolgálatot lemenő családtagjaikkal együtt visszatartandók... Zsidó orvosnőket, gyógyszerészeket, ha nem élnek törvényes házasságban táborba kell szállítani."(90)

Vitéz Selley ezredes, egységes karhatalmi parancsnok 13/1944. biz. táviratának megengedő nyelvtani formulája jóllehet nem több, mint az Endlösung során automatikusan alkalmazott eufénizmus, a polgármester még sem élt vele. Ellenkezőleg: a táviratra saját kezűleg azt írta: "Nélkülözhetetlen zsidó orvos, gyógyszerész, állatorvos, mérnök nincsen."(91)

A fenti távirat intézkedett az árja párják sorsáról is. "Vegyes házasságban élő személyek azok gyermekei utóbbiak bármilyen vallásúak nem vihetők táborba."(92) Az őskeresztényekkel élő vegyesházásokat a távirati utasítás alapján elengedték a gyűjtőtáborból. A polgármester a sárga csillag viselésére kötelezett "visszamaradt" - tudnillik az elszállításból kimaradt - zsidók ellenőrzése szigorú rendszabályok meghozatalát javasolta a rendőrfőkapitányságnak. A polgármester átiratában felsorolt megkötések lényegében megismételték azokat a főbb rendelkezéseket, amelyek a zsidók moz-

gás és vagyonszabadságát, személyiségi jogait, emberi méltóságát nullifikálták már korábban.(93) Az aprólékos körültekintéssel megfogalmazott polgármesteri javaslat - utasítás - maradéktalan végrehajtására azonban aligha nyílt mód, mert vitéz Ferenczy csendőr alezredes szigorúan bizalmas távirata értelmében 1944. június 23-án "Minden sárga csillag viselésére kötelezett zsidót el kell szállítani a kecskeméti gyűjtőtáborba legkésőbb június 25-ig a II. hadtest területéről... Vegye őriztetbe minden zsidó személyeket elszállításuk végett még akkor is, ha házastársa keresztény származású. Ugyenez vonatkozik a *sárga csillag viselésére kötelezett gyerekeikre és beleértve azokat is, akik a sárga csillagot csak azért nem viselik mert hat éven aluliak*."(94) (Kiemelés, G.A.)

A Székesfehérvárról elhurcolt gyerekek száma körülbelül 160 lehetett. Ezek közül senki sem került haza élve. "A környékbeli gyerekek számát megállapítani teljesen lehetetlen, mert nincs névsor a kezemben, de 15 éves korig egyről sem tudok, hogy visszajött volna."(95) Kivételt jelentett egy testvérpár, akik a Kasztner csoportba kerülve a Kolombusz utcai lagerba kerültek, nem Auschwitzba.(96) Túlélte még a deportálást három ikerpár, akiket Mengele választott ki kísérleti célokra.(97)

A vegyesházásokat és gyermekeiket Székesfehérváron a Mentelepre (L.: 4. sz. térkép) gyűjtötték össze június 23-án.(98) Az elutazás előtt 3 g kenyeret osztottak ki közöttük.(99) Majd a parancsnak megfelelően Kecskemétre vitték a főként

kikeresztelkedett vegyesházasságos nők és leánygyermekből álló csoportot.(100) Az így elhurcoltak pontos száma nem ismert.

Másképp alakult a vegyesházasságosok sorsa Győrben, amely szintén a II. csendőrkerületbe tartozott. Feltehetően a hatóságok ott is megkapták Ferenczy távírati parancsát.(101) Ez a távírat lehetett az alapja, hogy a vegyesházasságosokat június 20-án berendelték a rendőrkapitányságra,(102) de nem vitték el őket a kecskeméti gyűjtőtáborba. Ennek oka nem ismert. A győri Reálgymnáziumban alakították ki a "vegyesházasságosok gettóját." Győrből a vegyesházasságosokat és a kivételezettet 1945. február 12-én internálták.(103)

A németek a vegyesházasságosokat és a belőlük származó félvéreket (Halbblut) köztes fajnak (Zwischenrasse) tekintették. Az 1942. január 20-án Wannseeben tartott konferencián a vegyesházasságokkal kapcsolatban kibontakozó vitában, SS Obersturmbannführer Adolf Eichmann a Mischlingeket a zsidóknál veszélyesebbnek ítélte, mivel árja vérrrel is, azaz vezetői tulajdonságokkal is rendelkeznek. Az Endlösung konferencián felvetődött a félvérek, a köztes fajok sterilizálásának gondolata is.(104)

Endre László belügyi államtitkár a Minisztertanács június 21-én tartott beszámolójában a vegyesházasságokkal kapcsolatban, Wannse szellemében az alábbiakat mondta: "Ennél a kérdésnél mutatkozott meg valójában a zsidóság óriási vérbeütése és hogy a magyar társadalom milyen szörnyű módon át

van itatva zsidóvérrel."(105)

Székesfehérváron a vegyesházások kérdését a faji törvények szellemében megfelelően adekvát módon oldották meg, amikor pár nap haladék után előbb Kecskemétre, majd Auschwitzba szállították őket.

A mentesített zsidókat Székefehérváron is deportálták. Előbb a 6163/1944. B.M. VII. res. rendelet alapján a "kétes zsidókat" is gyűjtőtáborba hurcolták, "tisztázásuk ott történik."(106) Majd 1944. június 2-án, a rádió érkező 31419/1944. XXI.res.(107) rendelet alapján "haladéktalanul" szabadon kellett bocsátani azokat a mentesítő okirattal rendelkező zsidókat, akiket már gettóba vagy gyűjtőtáborba zártak. Vonatkozott ez a parancs azokra is, akiknek mentesítési ügye felülvizsgálat alatt állt, akár kaptak a felülvizsgálattal kapcsolatban ideiglenes tanúsítványt, akár nem.(108)

A fenti rendeletet valamennyi rendőrkapitányság és internálótábor parancsnok "sürgős" jelzéssel megkapta.(109)

Székesfehérváron a mentesítettek sorsáról az 1944. június 8-i értekezlet(110) döntött. Ezen az értekezleten Toldi Arpád főispán többek között külön kiemelte dr. Kepes János királyi közjegyző táborbaszállítási ügyét. Toldi Arpád a zsidókérdés végső megoldását a politikai ellenfeleivel való végleges leszámolásra is felhasználta. Hóman Bálinttal, a város országgyűlési képviselőjével, a ny.kultuszminiszterrel való politikai összeütközése a főispán kinevezése óta(111)

egyre élesebb fordulatokat vett.(112) Ez a konfliktus levélváltásuk alapján éppen a deportálás körüli időszakban kulminált.(113)

Hóman Bálint legszemélyesebb párthívének, jó barátjának a deportálása ennek a Toldi contra Hóman csatának egyik állomását jelezte. Toldi mindezt a belügyminiszteri mentesítő okirat ismeretében, de annak semmibevételével tette.(114)

A Szabó téglagyárban lévő, elszállítás előtt álló zsidók közül 26 személyt közvetlenül a "vagonbarakás" előtt kiválasztottak és Budapestre a Colombusz utcai lagerbe vittek.(115) A kiválasztás háttérében Kasztner Dezső tranzakciója állt, aki már a német megszállás után tárgyalásokba kezdett Eichmannal. 30 000 zsidó Ausztriába való szállításáról egyeztek meg a "vért autóért" akció keretében.(116)

Braham professzor szerint a 30 kiválasztott prominens zsidó helyett a névjegyzék cseréje folytán egy nőkből, gyermekekből, idősebbekből álló csoport menekült meg ilyenformán. Az ún. "prominenseket" - köztük Hirschler Pál főrabbit is Auschwitzba deportálták.(117)

A jelenleg rendelkezésünkre álló levéltári anyag alapján nem tudjuk pontosan rekonstruálni a Kasztner-ügynek sem székesfehérvári (III. zónabeli) részleteit, sem annak nagyobb összefüggéseit.

5. Vagonírozás

Vitéz Ferenczy alezredes 1944. május 29-én készült jelentésének megfelelően(118) a székesfehérvári gyűjtőtábor "kiürítése" június 14-én történt. A "berakás" előzményeihez tartozott a vonat előállítása. Székesfehérvár esetében egy 47 marhavagonból álló "D.A.-Umsiedler"(119) (német munkás kitelepítés) felíratú szerelvény "behúzatása" a Székesfehérvár vasúti pályaudvar harmadik vágányára.

A munkácsi értekezleten(120) rögzített sémát könnyörtelen következetességgel hajtották végre a vidéki zsidóság kiirtásakor. "A berakóállomás parancsnoka német vagy magyar csendőrtiszt, 5 órával előbb az állomás főnökétől kocsikat, helyet kér a berakásra, az állomástól távoli helyen."(121)

Ugyanekkor a vasút, a téglagyár környékét hermetikusan elzárták a külvilágtól. Az utakat, útkereszteződések a csendőrség és a rendőrség biztosította.(122) A csendőrség parancsnoka vitéz Hanthy Károly csendőralezredes volt. A tábor "kiürítést", a "vagonbarakást" mindvégig személyesen irányította, ellenőrizte.

A "vagonbarakás" minden emberi képzeletet felülmúló csendőri brutalitás, a szadista indulatok elszabadulása közepette történt egész Magyarországon, Székesfehérváron is.

"A bevagonírozáshoz nyolcvanas létszámmal indultak

a táborból. A vagonokba 65-től 71-ig való létszámmal kerültek be.

47 vagon lett felhasználva. A 47 vagonból 40 vagonba az egészségesek, 2 vagonba betegek (117 személy), 2 vagonba magyar csendőrség a határig, 3 vagonban élelem (részben hatósági) és őrség. A családokra tekintettel voltak. Reggel 8 órakor indultak a téglagyárból, délután 4-re kellett volna berakodni, de légiriadó miatt a berakás késett. Mire megjelent egy német szakasz, tiszt vezetésével és a rakodást irányították. Brutalizáltak. Fél hétre fejeződött be a rakodás."(123)

A zsidók elszállítása után a polgármester feladatai közé tartozott a táborhely fertőtlenítése a közigazgatási hatóságok útján.(124) Székesfehérváron az internálótábor elbontását július elején jelentette a Városi Mérnöki Hivatal a polgármesternek.(125)

A székesfehérvári és Fejér megyei zsidók elszállítása után a honvédelmi kiegészítő parancsnokság megtiltotta, hogy a népmozgalmi nyilvántartásba addig beosztott tisztviselőket más ügykörben foglalkoztassák.(126)

Dr. Toldi Árpád a III. zóna zsidótlanításának akciója után "a főispáni állással kapcsolatos városi hozzájárulás emelését" kérte.(127)

Balogh János, a Közjóléti Szövetkezet igazgatója, aki a gyűjtőtáborba zárt zsidók élelmezésével volt megbízva, szabadságra ment.(128)

6. A deportálás költségei

A zsidók lakhelyének kijelölése tárgyában kiadott 6163/199. B.M. VII. res. belügyminiszteri rendelet sem részletezi, csupán érinti a táborbagyűjtés várható költségeit.(129) E rendelet végrehajtási utasítása két nappal az első magyarországi "halálvonat" elindulása(130) előtt jelent meg.(131)

A belügyminiszter a 38 222/1944.III. bizalmas rendelte a kiadásokat három csoportba osztotta.

1. A zsidók táborba szállítása,
2. a zsidók étellemezése saját élelemkészletük elfogytával,
3. táborok létesítése, berendezése.

1. A táborbaszállítás és az étellemezés költségeit a városoknak kellett megelőlegezniük a magyar királyi belügyi tárca terhére. Azokban a városokban, ahol nem állt rendelkezésre elegendő pénz 15 napon belül lehetett *előleget* kérni a belügyminisztertől.(132) Az előleg nagyvonalú felajánlása a kincstár részéről, - amelyet a zsidó vagyon terhére írtak jóvá - rendeletileg biztosította az Endlösung szervezett, zökkenőmentes lebonyolítását, anyagi hátterét.

A székesfehérvári zsidóság táborba "szállítása" csaknem teljes egészében gyalogmenetben történt. A megyeieket vasúton hozták a "berakóállomásra". Ennek ellenére jelentős mennyiségű autó üzemanyag (motolkó) fogyasztást számláztak

a táborbaszállítás költségei címén a június 2-től-12-ig terjedő időszakban.(133) A városi közmű és a tűzoltóság személy és teherautói "nemcsak a kitelepítéssel és elszállítással kapcsolatos kiszállásokat végezték, hanem szállították a csendőrséget, saját szerveimet(!) továbbá a leltározással kapcsolataban elszállították a szigorú őrizetre szánt vagyontárgyakat, valamint egyes kiürítések alkalmával más helyre szállított vagyontárgyakat."(134) Külön számlán szerepel a gettóba történt(135) vízszállítás költsége.(136)

2. A táborba gyűjtött zsidók élelmezésének rendkívül pontos adminisztrációját írta elő a rendelet: "...nyilván kell tartani azt is, hogy a tábor élelmezésére az egyes napokon *milyen fajú és mennyiségű élelmicikket (nyersanyagot)* használtak fel, a *nyersanyagból* faj és mennyiség szerint *mennyi volt a fejadag*, nyersanyagot az egyes napokon *milyen étel elkészítésére* használták fel"(137) (kiemelések, G.A.).

Ilyen típusú számlák nem kerültek elő a levéltári anyagból, mert valójában nem is készültek. A gyűjtőtáborban kizárólag a saját élelemkészletüket élték fel a bevagonírozás előtt álló, halálra szánt emberek.

Megmaradtak viszont a csendőrök élelmiszer fogyasztásáról készült számlák. A polgármester szóbeli utasítására 400 kg(!) füstölt szalonnát(138) és 50 kg cukrot(139) utaltak ki a 300 főnyi csendőrség 12 napon át tartó ellátására.(140)

"A helybeli zsidóságnak getthóba való tömörítését végző csendőrség napi háromszori étkeztetése... a szeretetház konyháján történt. A közel 300 főnyi csendőrnek 12 napon át való élelmezése a konyhaszemélyzet erejét a rendes napi munkájuk elvégzése mellett nagy mértékben igénybe vette. Különösen az okozott nagy munkatöbbletet, hogy a *csendőrség még éjjel is végezte munkáját*, s így azok étkeztetése kisebb nagyobb turnusokban egész éjjel, gyakran hajnali 2-3 óráig is elhúzódott." (Kiemelés, G.A.)(141) A fentiek értelmében "némi jutalom" kiutalását kérte a szeretetház gondnoka. Kérésének a polgármester helyt adott és 165 pengőt a számvevőség útján a zsidó vagyon terhére kiutaltatott.(140)

3. Mielőtt a Szabó-téglagyárat gyűjtőtáborrá alakították át, ki kellett költöztetni az ott lakó családot. A zsidók elszállítása után visszaköltöztek és kérvényezték kiadásaik megtérítését. A polgármester a számvevőség útján 30 pengőt utaltatott ki számukra.(143)

Az internáló tábor létesítését a városi Mérnöki Hivatal június elején jelentette a polgármesternek.(144) Az irat nem ad bővebb információt arról, hogy a "tábor létesítése" mit jelentett. Miután a gyűjtőtábor létesítésére és berendezésére fordított kiadásokat csak akkor térítették meg a rendeletben foglaltak szerint, ha azok az "elkerülhetetlenül felmerült minimális szükségletek kielégítésére" szolgálnak,(145) - szinte *senmi* nem történt a közegészségügyi,

higiénés viszonyok rendezése, az emberi környezet kialakítása érdekében. Tették mindezt a közigazgatás vezetői abban a biztos tudatban, hogy a gyűjtőtábor úgy is rövid, átmeneti állomás az elszállítás előtt álló zsidóság életében. Ennek megfelelően a táborba szállított zsidókkal ásatták meg a latrinákat(146) és némi "fekszalmáról" is gondoskodtak.(147)

A jelenlegi rendelkezésünkre álló levéltári anyag alapján nem lehet számszerűen megmondani, hogy a fenti minimális *kiadások* a székesfehérvári, Fejér megyei zsidóságtól elkobzott, állami tulajdonba vett "zsidó vagyon" egészéhez, - a *bevételhez* - hogyan viszonyultak. Ennek a "könyvelésnek" a vizsgálata további kutatást igényel.

X. Menekülési alternatívák

1. Kivándorlás, allija

A zsidótörvényekkel és rendeletekkel sújtott zsidóság számára a menekülés egyik "keskeny útja" a Palesztínába való kivándorlás lehetősége volt.(1)

Az 1938. júliusában Evianban összeülő nemzetközi konferencia, mely a menekültek tervszerű kivándoroltatását kívánta szabályozni, eredménytelenül zárult.(2)

A palesztínai kivándorlás objektív oka az összes bevándorlási országok kapuinak bezárulása; szubjektív oka pedig az önálló zsidó állam gondolata volt.(3) A Holocaust árnyékában ez utóbbi szempont a túlélésre redukálódott.

A kivándorlás eszmei alapját a zsidó nemzetközi gondolat, a zsidóságnak mint népnek, valamint a zsidó kultúra értékeinek megbecsülése adta.

A zsidókérdés végső megoldásával szemben a cionista vezetők a zsidókérdés nemzeti alapon történő megoldását kínálták. A cionizmus azonban Magyarországon sohasem vált olyan zsidó öntudatot formáló erővé, mely a zsidótörvényekkel, a rendeletekkel, a fasisztákkal szembeni ellenállás morális alapját jelenthette volna.

Az 1934 óta Budapesten működő Jewish Agency for Palestine Bevándorlási Osztálya 1939-1944 közt 6000 kivándorlónak segített Palesztínába jutni.(4)

A kivándorlással kapcsolatban Karády Viktor hangsúlyozza, hogy a kivándorlás a kollektív ideának, a hazának az elvesztését jelenti, amely tulajdonképpen az asszimilációs alapot jelenti. Ez ellentétes társadalmi mozgást fejez ki a kikeresztelkedéssel szemben, amely az asszimilációra irányul. Mindkét alternatíva a társadalmi status megváltoztatásának szándékát jelzi.(5)

Az 1939. IV. tc. 22 -a kimondta, hogy a "zsidók kivándorlásának előmozdítására és a zsidók vagyonának ezzel kapcsolatban kivitelére egyébként a törvényhozás hatáskörébe tartozó intézkedéseket *rendeletben* (kiemelés, G.A.) kívánja meghozni."(6) Ezek a rendeletek megállapíthatják azokat a vámjogi és egyéb szabályokat, melyeket a nemzeti vagyon védelme szempontjából fontosnak ítélték a törvényalkotók. A törvény indoklásában kiemelték, hogy "ha olyan földterületre vagy olyan országokba kívánnak a magyarországi zsidók kivándorolni, amelyek sajátos viszonyaiknál fogva a zsidók bevándorlása ellen nem emelnek kifogást, ezt a törekvést a magyar törvényhozás és kormányzat nemcsak magyar nemzeti érdekből, hanem a zsidóság érdekében is minden alkalmas eszközzel elő kell, hogy segítse."(7)

A kormány látszólagos toleranciája mögött azonban következetes antiszemitizmus húzódott meg. 1940-ben betiltot-

ták a Magyar Cionista Szövetség vidéki fiókjait. A belügyminiszter 143 700/1940. VII.a. BM. számú rendelete felosztotta(8) a cionista ifjúsági,- és kultúrcsoportokat és egyéb mozgalmakat: Bethar, Somér, Hechaluz, Bnékiba, Hasomer, Hakair stb. szervezeteket feloszlatta „mert” „államrendészeti és erkölcsi szempontból” kifogás alá estek. Az indoklás szerint „ezek irányítása kiesett a szövetség központi vezetőségének kezéből és azok meg nem engedhető üzelmek és tevékenységek fészkei lettek.”(9) A vidéki cionista szervezetek vagyonát lefoglalták, a zsidó egyesületeket pedig figyelmeztették, hogy „abban az esetben, ha egyesületeikben és szervezeteikben cionista irányú mozgalmak vagy alakulatok létesítését engedélyezik, velük szemben is a legszigorúbb megtorló intézkedést” alkalmazzák.(10)]

Fejér megyében ilyen jellegű szervezet nem volt az alispáni jelentés szerint.(11) Ilyen szempontból is a vidék zsidósága a budapestiekkel szemben hátrányban volt, amennyiben nélkülözte a kivándorlás legális kereteit biztosító cionista szervezeteket.

A kivándorlás ellen való tényezők sorában Karády Viktor kiemeli, hogy az asszimilált zsidó középosztály hagyományosan negatívan viszonyult a kivándorláshoz.(12)

A kivándorlás lehetőségei Magyarországnak a háborúba való belépése után még inkább leszűkültek. 1944. március 19. után pedig még komolyabb akadályokba ütközött a pa-

lesztínai kivándorlás megszervezése és lebonyolítása.

A zsidóság Székesfehérvárról Palesztínába való kivándorlására csekély számú, töredékes forrással rendelkezünk. A két világháború közti időszakban Székesfehérvárról kilenc fiatal vándorolt ki Palesztínába. A kivándorlás időpontját, körülményeit, útvonalát nem lehet rekonstruálni a rendelkezésre álló adatokból. Azt sem lehet tudni, hogy csoportosan vagy külön-külön hagyták-e el az országot. Fontos adat viszont, hogy a kivándoroltak közt viszonylag jó egzisztenciájú fiatal férfiak szerepeltek: 1 fűszerkereskedő, 1 paplankészítő, 1 bőrkereskedő, 1 cukorkagyáros-pék és 1 kántor fia szerepelnek. A kivándorlók közt mindössze két nő volt, egy testvérpár és egy házaspár női tagja.(13)

1944. március 19. után, de még a gettóba költözés előtt a cionisták segítségével Palesztínába szökött négy székesfehérvári fiatal. A fiúk kibucban, a lányok gazdasági leányiskolában kezdték meg új életüket.(14) Kivándorlásuk egyéb részletei nem ismertek.

Az Egyesült Államokba, illetve a más országokba irányuló kivándorlásokra jelenleg semmilyen adattal nem rendelkezünk.

2. Öngyilkosságok

A zsidókérdés végső megoldásának tervébe a *fizikai megsemmisítés előtt beletartozott* a személyiség összetörése, atomizálása, az individuum totális felszámolása, az emberi méltóságnak a vegetatív életfunkciók szintjére való leszállítása.

A deportálás előtt az elszenvedett megaláztatások, testi és lelki gyötrelmek hatására Székesfehérváron is többen lettek öngyilkosok.

Az öngyilkosságok időpontjai pszichológiailag egybeesnek az Endlösung egyes végrehajtási fázisainak időpontjaival. A civilizált emberi társadalomról való leszakadás mozzanatait jelzik a többnyire luminal és morfin mérgekkel végrehajtott öngyilkosságok.

Ezek Székesfehérváron a következők: a lakás elhagyása, kiürítése, a gettóba való beköltözés előtti közvetlen időszak (május 30.)(15); a gettó elhagyása előtti nap (június 9.)(16); a Szabó téglagyárban töltött első éjszaka, illetve az első reggel a gyűjtőtáborban (június 11. reggel 8 óra)(17), az elszállítás napjának reggele, közvetlenül a vagonírozás előtt (június 14.)(18)

A Fejér megyei zsidóság koncentrációja és elszállítása során hasonló tragédiák játszódtak le a kisebb koncentrációs központokban. A Sárbogárdra való "tömörítés", azaz az odaszállítás közben a vonatról kiugrott egy idős asszony(19). A sárbogárdiak végleges elszállítása előtti éj-

szaka luminal mérget vett be egy kereskedő és a felesége.(10)

Ferenczy csendőr alezredesnek a III. tisztogatási akció során írt eseményjelentése szerint "a gettóból a gyűjtőtáborba való szállítás alkalmával Székesfehérvárott öngyilkos lett egy zsidó, ugyancsak itt a táborban természetes halállal halt meg egy zsidó.(21)

Ezzel szemben a halotti anyakönyvek bejegyzései alapján nyolc öngyilkosság történt, mely adat megegyezik a tisztifőorvos jelentésével.(22)

XI. Egyházak a zsidótörvények, a deportálások idején

A katolikus egyház számára több szempontból is kihívást jelentett a zsidókérdés és annak faji alapon történő megoldása. Egyrészt magának a természetjognak és a keresztény erkölcsnek a védelmét intézményesen is vállaló egyházak lényegéhez tartozott az üldözöttek védelme. Másrészt az egyház iránti bizalom kérdése is volt: mennyiben tud megfelelni egy történelmi kataklizma idején azoknak az elvárásoknak, amelyet velük szemben a társadalom támaszt. Végül, de nem utolsó sorban: az állam és az egyház kapcsolatát merőben új összefüggésekbe helyezte.

A zsidó törvények megszavazásának körülményeit a szakirodalom részletesen tárgyalja⁽¹⁾ a püspökkari tanácskozások dokumentumainak bevonásával.⁽²⁾ Ezért ennek részletes ismertetésétől ezúttal eltekintünk. Az antiszemizmussal és a zsidó törvényekkel kapcsolatos alapvetően meghatározó szentszéki állásfoglalásokat közölték, elemezték.⁽³⁾ Ugyancsak publikusak azok a diplomáciai kezdeményezések, amelyeket Serédi Jusztinián hercegprímás és a magyar püspöki kar az antiszemita zsidótörvények kérdésében kifejtett, valamint annak pozitív megítélése a Vatikán részéről.⁽⁴⁾

A Prohászka Ottokár (1858-1927) halálával megüresedő főpásztori széket Shvoy Lajos (1879-1968) foglalta el Székes-

fehérváron. A fogadtatására megjelent ünneplő sokaság előtt az alábbiakat mondta el programbeszédként:

"Atyja akarok lenni ennek a városnak, a város minden lakójának, a kisembernek úgy, mint a paloták lakóinak... Egyet akarok testvéreim: Krisztusi lélekkel dolgozni, mert csak Krisztusi lélekből fakad az erőteljes hazafiság, mely talpra tudja állítani ezt a megalázott nemzetet."(5)

Székesfehérvár volt az a város, ahonnan útjára indult a keresztény nemzeti gondolat, amelyet a még életében legendával övezett Prohászka Ottokár neve fémjelzett.

Shvoy püspök azonban nem mindenben osztotta előde nézeteit, többek között elhatárolta magát a faji gondolattól, és mozgalmaktól is.

Shvoy püspök a szociális demagógiával szemben a valóságos értelemben vett szociális és karitatív tevékenységet hirdette meg. Megalapította az Egyházmegyei Központi Tanács Szociális Bizottságát, az Egyházmegyei Szent István Segélyező Egyesületet, kiépítette a Katolikus Karitasz hálózatot egymásmegyéjében. A lelki gondozás intenzív oldala mellett irányításával megkezdték a gyermekvédelem, a munkaközvetítés, a szegény- és beteggondozás munkáját. S ez a felsorolás közel sem teljes.(6)

A faji mítosszal szembehelyezte a keresztény etika evangéliumi tanítását. 1935. évi II. pásztorlevelében világosan fogalmazta meg a szerveződő nemzeti szocialista mozgalom,

ideológia kritikáját.(7) "Egy új evangélium született: a vér és a faj evangéliuma. Az új próféták nagy hangon hirdetik, hogy a nemzetek, társadalmak életét egyedül és kizárólag a véralkat, a fajiság határozza meg... nyíltan elvetik a nemzetek testvériségét, a felebaráti szeretet isteni törvényét, Krisztusnak a világot megváltó evangéliumát."

E gondolatok visszacsengenek Glattfelder Gyula csanádi püspök püspökkari beszédéből, amelyet a zsidótörvényekkel kapcsolatban fogalmazott meg: "Először hallja hangját kicsendülni a vér és a faj idegen eszmekörben született mitoszának, amelynek nyomán aztán továbbmenő felforgatást, hatalom átvételt és vallástalanságot akaró áradat indulhat meg."(8)

A fenti alapelvek forrása XII. Pius pápa két enciklikája, amely egyrészt a fasizmust ítélte el (Non abbiamo bisogno, 1931), másrészt a náciizmus ideológiáját bélyegezte meg. (Mit brennender Sorge, 1937).(9)

A fenti elvi állásfoglalásoktól függetlenül, a székesfehérvári püspök teljes összhangban a hercegprímás által az I. zsidótörvénnyel kapcsolatban kifejtett fenntartásaival(10), a valláserkölcsei alap hangsúlyozása mellett kijelentette, hogy a "zsidó destrukciónak véget kell vetni a keresztény igazságok védelmében."(11)

Kis György az első zsidótörvénnyel kapcsolatban meg-

jegyezte, hogy a püspöki kar sikeres kiállítására már Adolf Hitler hatalomra jutása idején, de legfőképpen 1938-ban, az első zsidótörvény életbeléptetésekor lett volna alkalom: "Ekkor kellett volna minden katolikus szószékről közérthetően és leghatározottabban eligazítani a hívek lelkiismeretét és kertelés nélkül kifejezésre juttatni, hogy az embereket pusztán származásuk miatt, egyéni bűntett nélkül megalázni, kipellengérezni, emberi jogaitól megfosztani a keresztény erkölcstan megítélése szerint nagyon súlyos bűn!"(12)

Ekkor még lehetősége lett volna a katolikus egyháznak a hívek felvilágosítására, de "kiközösítéssel is sújthatott volna minden olyan katolikust, aki tudva és akarva ártatlan zsidók vagyoni és testi épsége, illetve szabadsága ellen vétkezik."(13) A püspöki kar az első és második zsidótörvényt megszavazta, a harmadikat nem.

Zichy Gyula kalocsai érsek a harmadik zsidó törvény(14) tárgyalásának előestéjén javasolta a püspöki kari pásztorlevélnek, vagy külön-külön főpásztori körlevelek kiadását, valamint azt, hogy az Actio Catolica bevonásával tartsanak a faji gondolatot elemző előadásokat. Ugyancsak ekkor hangzott el, hogy "a papi koronákon szintén tárgyalassék a kérdés."(15) Miként azt a tények bizonyítják, sem akkor, sem később nem született

nyilvánosan megjelent közös főpásztori körlevél, amely nyíltan szembehelyezkedett volna a faji törvényekkel, a zsidók deportálásával.(16)

A harmadik zsidótörvényt, amely egyértelműen a nürnbergi fajvédő alapra helyezkedett az egyházak egységesen visszautasították. Az előkészítés alatt álló törvénytervezettel kapcsolatban a püspökkari értekezleten Zichy Gyula érsek azt indítványozta, hogy a hercegprímás tájékoztatójék: nem tartalmaz-e a törvényjavaslat újabb intézkedést, amely a természetjoggal ütközik.(17) Az 1941. március 12-i püspökkari tanácskozáson Serédi a miniszterelnökkel való tárgyalásáról számolt be.(18)

Serédi Jusztiniánnak a harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatos parlamenti beszédében(19) leszögezte, hogy a törvényjavaslatot benyújtása előtt egy nappal látta, miután annak szelleme a sajtó útján a közvélemény előtt már ismerté vált.(20) A törvényjavaslat által felállított három házassági akadályt a gümőkör, fertőző nemibaj és a zsidó származás, egyenként cáfolta meg beszédében. "A törvényjavaslat beleütközik a házasság szentségének az egyház kizárólagos hatáskörébe utaló isteni törvénybe, amikor az embereknek a házasságra vonatkozó szabadságát korlátozza, szembehelyezkedik azért is, mert nem a szentségi, felbontható házasságok a válás előmozdításával veszedelmet zúdítanak a nemzetre."(21) A törvény következetlenségeire, hibáira rámu-

tatva többek között helytelenítette, hogy a már "lelki-
leg asszimilált zsidókat újra disszimilálni kívánják."(22)

Serédi a polgári házasságot, - amely a "szentségi házasságot puszta szerződési rangra szállította le" - a szabadkőműves, liberális zsidók művének tartotta."(23)

Karády Viktor a harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatban kiemelte, hogy az még inkább fokozta a zsidóság elszigetelődését és szimbólikusan is kizárt mindenfajta asszimilációs lehetőséget. Az antiszemitizmus terjedése nem akadályozta, nem lassította a vegyes házasságokat; stabilitásukat nem befolyásolta.(24)

Attérések

A zsidó törvények hatására kikeresztelkedési hullám indult meg, függetlenül attól, hogy ennek társadalmi megítélése két felekezet ellenállásába és rosszallásába ütközött.

Bibó szerint a zsidó törvények, sőt a deportálás idején is hagyományosan kezelték a zsidók tömeges áttérési szándékát, nem vették észre, hogy a "kikeresztelkedés mögötti helyzet gyökeresen megváltozott. Nem is abban volt a hiba, hogy egyházi, teológiai álláspontot vallottak - mi mást vallhattak volna? - ha nem azt, hogy a valóságos politikai és erkölcsi *tényállással* szemben távolságot tartottak.(25) (Kiemelés, B.I.)

Kis György a felnőttek megkeresztelését szabályozó kodex 752. kánonjának 2 -át idézi könyvében, amely szerint a halál közvetlen közelében a megkeresztelésnek nincs teológiai akadály.(26) Ezzel szemben az egyházi hatóságok "néhány pap és apáca törekvéseit inkább nehezítették mint könnyítették."(27)

Shvoy Lajos az áttérésekről az alábbiakat írta a 133/1939. évi püspöki körlevelében: "Ezt a veszedelem előtti ideges menekülésből fakadó vágyat a megkeresztelkedésre nagy óvatossággal kell fogadnunk. Még emlékeztünkben él, hogy hányan fordítottak hátat bántó tisztelenséggel az Anyaszentegyháznak, akik a kommün utáni időszakban ideges kapkodással igyekeztek megkeresztelkedni. A kereszténységnek komoly lelki szükségletből és őszinte meggyőződésből fakadó alázatos és készséges, imádságos vágy lehet csak az előkészítője.(28)

Az átkeresztelkedni vágyóknak egy évi oktatást tettek kötelezővé, majd vizsgát írtak elő, amellyel bizonyítják, hogy ismerik a legfőbb imádságokat, a kegyelmi eszközökről szóló katolikus tanítást, szabatosan tudják a legfőbb hitágazatokat.(29)

A református egyházak a konvent rendelkezése alapján 1944. májusában csak a presbitérium jóváhagyásával vehették át az izraelita vallásból megtérni akarókat. Az áttérés feltétele az egy évi református ke-

resztyén hitoktatás és az azt követő sikeres vizsga a presbitérium előtt.(30)

Shvoy püspök levelezéséből az is kitűnik, hogy első-sorban a zsidó származású keresztényekért tett sokat. Apor psüppökhöz így írt a konvertiták nehéz helyzetéről: "Nagyméltóságod is tudja, hogy a zsidó munkatáborokban általában milyen embertelen bánásmódban részesülnek a zsidó származású katolikusok. Sorsuk a zsidókénál is nehezebb, mert nemcsak minden emberi érzésből kivetkőzött szolgálatteltevőiktől szenvednek, hanem a megtérésért bosszút álló zsidó vallású társaiktól is."(31)

A zsidó származású keresztények védelmében írt bizalmas levelet 1944. április 12-én Jankovich Miklós főispánnak, amelyben a konvertiták védelmét kérte a Zsidó Tanács-csal szemben: "Több oldalról érkezett hozzám panasz, hogy Székesfehérvárott a Zsidó Tanács igen mostohán kezeli a zsidószármazású keresztényeket. Minden terhes szolgáltatásoknál és egyéb igénybevételeknél legelső sorban a zsidó származású keresztény családokat szolgáztatja ki a Zsidó Tanács.(32)

A főispán, a dr. Szegő Miklós vezette Zsidó Tanáccsal egyetértésben intézkedett egyfelől a "zsidószármazású keresztények méltányos elbánására", másrészt hogy az érintettek a "testi munka iránti kötelezettségüket készpénzben fogják megváltani." (33) Ezt követően Shvoy megyéspüspök,

Bilkei Ferenc Székesfehérvár felsővárosi plébánost bízta meg 1944. áprilisában a helyi Zsidó Tanács kérésére a konvertiták érdekvédelmével. Ezen kívül Bilkei plébános tömegesen keresztelt meg zsidókat, már a deportálások befejezése után is. 1944. július 28-i jelentése, amely püspökének szólt, 58 felnőtt zsidó megkeresztelését jelentette, amelyet Shvoy püspök tudomásul vett azaz az utasítással, hogy a kötelező oktatási időt és egyéb ceremóniális kötelezettségeket alkalmas időben pótolni kell.(34)

Bilkei plébános a gettóban is folytatta misszióját. Közvetlenül az elhurcolásuk előtt négy izraelita vallásból áttérni szándékozót keresztelt meg. A székesfehérvári református egyház 1944. évi keresztelési anyakönyvébe az alábbiakat jegyezték. "A keresztelés az internálótáborban történt róm. kath. lelkész által, de a megkeresztelt 1944. május 27-én áttért a református egyházba."(35)

A székesfehérvári evangélikus egyház lelkésze, Irányi Kamill,(36) csakúgy mint református kollégája jobboldali, nyilas nézeteiről vol ismert a városban. Az evangélikus egyház keresztelési anyakönyveiben nincs átkeresztelkedés bejegyezve az 1938-44 közti időszakban.(37)

Serédi Jusztinián hercegprímás az 1944. május 17-én kiadott főpásztori körlevelében tájékoztatta a püspöki kart a kormánnyal addig folytatott tárgyalásairól. A tárgyalások eredményeképpen a sárga csillag viselését kötelezővé tevő rendeletet módosították: A 1250/1944. M. E. sz. rendelet(38) a lelkipásztorokat, szerzeteseket, szerzetesnőket mentesítette a megkülönböztető jel viselésétől.

Április 13-án, 23-án Serédi ismét interveniált a miniszterelnöknél, amikor átnyújtotta a püspöki kar nevében kifejezett sérelmeit tartalmazó levelet is.(39) A kormány válasza csak május 5-én érkezett meg, amely többek közt leszögezte. "Ami a sárga csillag viselését illeti, erre vonatkozólag a m.kir. kormány álláspontja az, hogy az említett jelzés nem vallási jelkép, hanem a zsidó fajnak közigazgatási szempontból szükséges megjelölésére szolgáló alkalmas eszköz."(40)

Miután ez a válasz nem hozta meg a kívánt eredményt, május 10-én a hercegprímás újabb beadvánnyal fordult a kormányhoz, amelyben a zsidó származású keresztények jogainak biztosítását kérte. A főpásztori körlevél a tárgyalások eredményét annyiban összegezte, hogy kiadták a 1730/1944. M.E. sz. rendeletet(41), amely a mentesített személyek körének egységes szabályozása tárgyában címet viselte. Mindez való-

ban "sovány eredmény volt,"(42) hiszen 1944. május 15-től minőségileg új helyzet állt elő: megkezdődött a magyarországi zsidóság tömeges deportálása, s amelynek célját, iszonyatát ismerte a püspöki kar az Auschwitz-i jegyzőkönyvből.(43)

Shvoy püspök a hercegprímás május 17-i körlevelére válaszolva az éppen akkor folyó székesfehérvári gettózásról írt. "*Pünkösdtől*(44) Székesfehérvár lakosságát izgalomban tartja a zsidók gettóba költöztetése s az azzal járó atrocitások. A város vezetői, jóra való katolikus urak kérve kérnek, hogy a püspöki kar lépjen közbe és vessen véget ennek az embertelen eljárásnak."(45)

A székesfehérvári püspök a nyilvánosság elé lépést sürgette, mert "az az érzésem, hogy a közvéleménynek a magára hagyottsága, tájékoztatlansága nagyszerű fegyver az Egyház ellenségei kezében... *Úgy hírlík, hogy rövidesen* az összes magyarországi zsidókat elszállítják."(46) (Kiemelés, G. A.) Shvoy püspök azt javasolta levelében, hogy az kordináriusok üljenek össze és csak egy kommuniké jelenjen meg, amely a püspöki kar álláspontját tükrözi.(47)

Shvoy püspök a közös pásztorlevél kiadását és a közvélemény tájékoztatását annyira fontosnak tartotta, hogy a hercegprímás közös főpásztori levél tervezetét Serédi engedélye alapján ismertette az "egyházmegye papságával, s

egyres megbízható világi apostolaival, akik nagy hálával és megnyugvással fogadták azt."(48)

Shvoy a körlevél-tervezet felett érzett öröme kifejezése mellett megjegyezte, hogy a közös körlevelet és "az elfogult és rosszindulatú protestáns propagandával szemben még ma is - a zsidók nagy részének elhurcolása után is - szükségesnek és időszerűnek" tartja.(49) Az egyházmegye számára 400 példányt kért a körlevélből.

A székesfehérvári katolikus papokról Veesenmayer 1944. május 2-i jelentése megjegyezte, hogy Székesfehérvárról ismételten érkeznek jelentések arról, hogy Magyarországon az egyház papjai nyilatkoznak németellenes szellemben és attól sem riadnak vissza, hogy prédikációikban Németországot támadják."(50)

Shvoy Kámán, a püspök testvére feljegyezte naplójába, hogy a fehérvári papoknak az a híre Budapesten, hogy angolbarátok és megfigyelésükkel egy magasrangú német tisztet bíztak meg.(51)

A püspök a nyilas hatalomátvétel után élesen elhatárolta magát a nyilas főispán, Pintér József(52) követelésétől, s nem vállalta a beiktatással kapcsolatos szentmise elmondását. Ahhoz sem járult hozzá, hogy papjai a szószékről a bolsevizmus ellen prédikáljanak.(53)

A főpásztor teljes ellenállása, következetes elutasí-

tó magatartása, valamint az 1944. október 31-én kelt me-
a morandum(54) aláírása, amelyben a Dunántúl 3,5 millió
lakóját kéri megkímélni a visszavonulási harcoktól, még
inkább kivívta a nyilasok ellenszenvét, gyűlöletét. 1945.
február 8-án a többször gazdát cserélt városba ismét a nyi-
lasok tértek vissza. A nyilas főispán parancsára a Nemze-
ti Számonkérő Szék tizennégy csendőrrel megjelent a Püspö-
ki Palotában és letartóztatták Shvoy Lajos megyéspüspököt,
Shvoy Kálmán altábornagyot, Bütther Ferenc kanonokot és
Fülöp Ferenc kispapot is.

A letartóztatottakat előbb Pétre, majd Sopronba hur-
colták a Megváltó Nővérek Házába,(55) ahonnan a város fel-
szabadulása után 1945. március 16-án tért haza Székesfe-
hérvárra.

XII. Székesfehérvári zsidók koncentrációs táborokban

1. "A szállítmányok futása zavartalan volt"*

A magyar zsidóság elpusztítását tárgyaló történeti munkák részletesen és sokoldalúan foglalkoznak a két világháború közti antiszemitizmus történeti előzményeivel, kialakulásával, a speciális kelet-európai, ezen belül magyar jellemzőivel, eszmetörténeti, szociológiai, pszichológiai összetevőivel, hatásaival stb.

Ezt követően számos írás foglalkozik a zsidótörvények gazdasági,- politikai vonatkozásaival a német megszállás után, magával a deportáció megszervezésével, annak egyes fázisaival, a tömeggyilkosság technikai lebonyolításával.

Végül: több tanulmány tárgya a háborús áldozatok számának, az asszimiláció kérdéskörének a vizsgálata.

Röviden összefoglalva: a szakirodalom, a közölt és áttekintett levéltári források alapján úgy tűnik, hogy a *zsidóság deportálás előtti majd utáni állapotának történeti vizsgálata* meglehetősen jól kidolgozott fejezetei a magyar Holocaust kutatásnak. Úgy vélem azonban, hogy *magának a deportálásnak a koncentrációs táboroknak a túlélők tanúságtevő beszámolóin keresztül való bemutatása - különösen pedig egy-egy konkrét hitközségen keresztül - hiányzik.*

Ilyen szemléletű és tartalmú könyvek közvetlenül a deportálás utáni időszakban láttak napvilágot(1), később nem.

Bibó az 1948-ban megjelent tanulmányában(2) éppen az egyre jobban elhatalmasodó társadalmi amnéziával és az ezzel párhuzamosan jelentkező pszichológiai fáradtsággal szemben vetette fel a magyar társadalom morális felelősségét a zsidó kérdés kapcsán.(3) Ezt követően azonban a Holocaustnak mint történelmi ténynek a megítélése, maga a zsidókérdés furcsa metamorfózison ment keresztül: tudományos kutatási témából ábrázolási témává lett. Megtűrt szépirodalmi művek(4) nyersanyagává vált, s ezzel a Bibó által is oly sokat hangoztatott társadalmi felelősség kérdésének tisztázását, éles, eufémizmusoktól mentes elemzését, kimondását fedte el.

Különösen érvényes ez a vidéki zsidóság tragikus sorsának számbavételekor. "Az ember ugyanis dialógikus lény, szakadatlanul beszél, és azt amit mond, illetve *elmond* (kiemelés Kertész Imre), panaszai, gyötrelmei nem pusztán ábrázolásának, de tanúságtételének is szánja, s titokban - "tudat alatt" - azt akarja, hogy e tanúságtétel minőséggé, e minőség pedig törvényformáló szellemi erővé váljon."(5)

SS Obersturmbannführer Eichmann a magyarországi vidéki gettók létesítése után Auschwitzba utazott, hogy ellenő-

rízze a "halálgvár" technikai berendezéseit, felkészültségét. "Dühöngve" vette tudomásul, hogy parancsa ellenére nem készült el egy mellékvágány, melyet a halottak elszállításához feltétlenül szükségesnek ítélt. A magyarországi deportáltak első csoportját személyesen kísérte Auschwitzba.(6)

A fehérváriak 1944. július 17-én érkeztek megsemmisítésük színhelyére: Auschwitzba. Útközben egyszer kaptak vizet Kassán(7), más élelmet egyáltalán nem. A marhavagyonok alja szalmával volt leszórva.(8)

A leszórt szalmán a vagonbarakás rúgdosásai és az átélt szenvedések hatására megszült egy 22 éves bodajki fiatalasszony.(9) Kassa után a vagonajtót kinyitották a bezártak könyörgésére, majd az SS-katonák mindkettőjüket a vasúti töltés árkába dobták, fejüket puskatussal szétverték.(10) Út közben két haláleset történt. Egy idősebb embert, aki megzavarodott, lelőtték.(11)

2. A transzport megérkezése Auschwitzba

A székesfehérváriak június 17-én délután 4 óra tájban érkeztek meg az auschwitzi pályaudvarra, majd kb. egy kilométert ment a vonat, újra megállt a birkenai pályaudvaron. "A vagonokat kinyitották. Lengyel zsidó fiúk, csikos rabruhában kirángatták őket a vagonból, csak a rajtuk levő ruhában, semmit a poggyászukból magukhoz venni nem lehetett. A vagontól pár lépést oldalt távolodva, a vonat mentén álltak fel egyes sorban, külön a férfiak, külön a nők. A tíz éven felüli fiúgyermeket a férfiakhoz állították, az összes leány, valamint a tíz évnél fiatalabb fiúgyermeket is a nőkhez állították, s ezeket anyáik vagy nagyanyáik vezették illetve fogták... A mozdonynál állt egy SS orvostiszt. Két SS katona segítségével végezte a feléje haladó embersor tagjainak elosztását. Kézlegyintéssel kit jobbra, kit balra küldött.(12) A baloldalra osztott nők, idősek, gyerekek útja egy másik láger úton egyenesen a fürdőnek nevezett helyiségbe, a gázkamrába, onnan a krematóriumba vezetett. A jobboldalra állított munkaképes nőket 5-6 óra között a fertőtlenítőbe vitték." Teljes meztelenre, SS katonák jelenlétében le kellett vetkőzni, a ruhát otthagyni a földön. Egyes sorokban lengyel zsidó leányok elé kellett vonulni, akik kopaszra nyírták őket. Utána a zuhanyfürdő, (a fehérváriakat nem tetoválták) ahova saját cipőjüket is vihették magukkal."(13)

A fehérváriak ekkor még együtt voltak, a munkaképes tíz éven felüli nők száma ötszáz fő lehetett. A fehérvári nőket a B III. Lager 9. Blockjába helyezték el, ahova szombaton este megérkeztek a Győrből deportáltak is.(14)
(L.sz. térkép)

A székesfehérvári férfiakat először a B III.e Lagerba, a cigánylagerba vitték. "Egyik barakksorban magyar zsidók, a másik barakksorban pedig német és osztrák cigányok voltak. Itt egy üres barakkban még felszólították, hogy mindenki adja még elő, ha valami értéktárgy a testében van. Majd a szakembereket, végül a 16 éven aluliakat külön választották."(15)

3. Székesfehérvári és Fejér megyei zsidók koncentrációs táborokban

A táborban érezték a bűzt, amely a krematóriumok felől áradt, és sokan beszéltek a fürdőben történő elgázosításokat, majd a krematóriumok poklát. Mégsem hitték, vagy nem tudták/akarták mindezt felfognai, elhinni sem akkor, sem később. "Az elgázosítások és elégetések igazak is lehetnek, a lányokat a krematóriumnak mondott épület felől többször látták."(16) Auschwitzból hazatérve a Székesfehérvári Izraelita Hitközség DEGOB irodájában az alábbikát mondta egy túlélő: "Az elgázosításokat, a krematóriumokat beszéltek Auschwitzban, de senki sem hitte el. Ma ha reményt az ellenkezőjére nézve táplál is, el kell hinnie. Amikor a transzportok jöttek, utána mindig 2-3 napig látni lehetett a világosságot, néha lángokat is.(17)

A krematóriumokat "pékségnek" mondták a németek. Mikor arra mentek, látták a nagymennyiségű fát felhalmozva az épületek mellett.(18)

A halál állandó jelenléte szavakkal ki sem fejezhető iszonyata közepette sokan imádkoztak. A női táborban néha péntekenként egy kápolnasnyéki vagy egy fehérvári asszony előimádkozott, bár gyertyát nem tudtak gyújtani.(19) A férfi táborban: "Imakönyvet egyik-másik Blockból tudtunk szerezni. Hivatalosan istentisztelet nem volt. Egyszer a

Blockältester tartott ilyent, de néha magunk is imádkoztunk."(20) Dr. Mengele, miután kevésnek tartotta a halottak számát az ambulanciáján, július közepén szelekciót rendelt el a B 9-es női Blockban. Ezek előtt a szelekciók előtt elmenekülni nem lehetett. Egyetlen, kivételes menekvés lehetőség volt az ablakon való kiugrás, mely kizárólag a szobaparancsnok jóindulatán(!) múlt." A szobaparancsnok feladata az volt, hogy "Lagerruhet" csináljon, senki az udvarra, még a WC-re sem mehetett. Óvta a nőket, hogy éjjel ne menjenek a WC-re az ő saját érdekében. Visszaeső nem engedelmeskedőket meg is verte, mert őt magát is nagy felelősség terhelte. Viszont a szelekciók alkalmával sokat engedett kiugrani az ablakon és így sokat megmentett."(21) Ilyen "muzulmán vizit" több ízben volt a nyár folyamán, ugyanis Mengele "panaszkodott" hogy nincs elég halott. Ilyen szelekció alkalmával a soványakat, kiütéseseket, műtötteket, lógóhasúkat stb. külön választották és ezekről többet nem halottak a hátrahagyottak.(22)

Az életbenmaradásra kiválasztott munkaképes nők közül többen szültek Auschwitzban. Már az Auschwitzba való megérkezéskor a vagonajtókat kinyitó lengyel rabok üvöltve követelték, hogy hagyják a csecsemőket a kocsikban. Egy esetet kivéve, a fehérváriak közül senki nem hagyta ott a gyermekét a vagonban. A szelekciónál "rögtön megkérdezték, hogy ki állapotos, aki jelentkezett, azt rögtön a

gázba vitték. Ilyen fehérvári nem volt."(23)

Később, koraszülésnél a szobatársnők segítettek. A legembertelenebb körülmények közt a barakkban világrahozott gyermeket azonnal vitték a krematóriumba, illetve "az újszülötteket margarinos dobozba kellett tenni és a Totenkammerba kellett vinniök."(24) (Kiemelés, G.A.)

Olyan is előfordult, hogy a véletlen "szerencse" folytán egy fehérvári nő Birkenauban az ambulancián adott életet gyermekének, de "mikor az autón volt egy kosárban, egy SS katona véletlenül ráugrott, s a gyermek meghalt."(25)

Mengele doktor már a deportált vonatok megérkezésekor különös figyelemmel fordult az ikrek felé. Számukra külön "ikertábort" létesítettek, ahol különböző genetikai, sebészeti kísérleteket hajtottak végre rajtuk.(26)

"A B III. f. Lagerben igen kevés barakk volt. Itt voltak az ikrek és a Revier is itt volt. Gyerekeket csak itt láttak, másutt nem."(27)

A Székesfehérvárról elszállítottak közül is Mengele személyesen választotta ki az ikreket, akik közül három ikerpár élve került haza.(28)

4. Mengele szelekciója a zsidó újév napján. Lagerek.

Az egyre fogyó, pusztuló fehérvári transzportot szeptember 27-én, a zsidó újév első napján(29) szelektálta Mengele. Ekkor különösen sok gyereket választott ki, akik nem érték el a "magassági mértéket".

A szeptember végi nagy válogatásig lehet követni a fehérvári zsidóság sorsát mint közösséget (illetve annak maradványát). Ezt követően, akiket munkaképesnek találtak Németország belsejébe, különböző munkatáborokba szállítottak.

A krematóriumok közvetlen halálveszedelmétől megmenekült Häftlinge(30) a munkatáborokban az SS katonák karmai közt átéltek a lassú haldoklás, az emberi szenvedés minden kínját. "Naponta, aki nem tudott reggel Zählappelle(31) kiállni, azt a kint várakozó kocsira feldobták és elvitték a varroda melletti üres, elhagyott Zeltbe(32), s itt lerakták. Itt hat zsidó nő volt állandóan, ezeket Chevra Kadisa(33) asszonyoknak nevezték, akik dupla kosztot kaptak és akik az odavitt, halálnak szánt betegeket néha már itt levetkőztették, majd az ukránok ennek a hat asszonynak a szeme láttára a *betegeket csákánnyal fejbeverték* (kiemelés, G.A.), és otthagyták ezeket. Minden nap a Zählappelnél húsz asszonyt az ásómunkára vittek el és pedig a közös sírhoz. Ott előbb el kellett temetniök reg-

gel az előző napról otthagzott halottakat, agyonvert betegeket, ha valaki éppen még élt, akkor élve, majd az eltemetés után meg kellett ásniok a másnapra szükséges újabb közös sírt."(34)

5. A koncentrációs táborok felszabadulása, hazatérés

A háború vége, a felszabadulás különböző időpontban és helyzetekben, állapotban érte a Németország különböző területein még életben maradt deportáltakat. 1945. március végétől május elejéig azonban nemcsak a nagy koncentrációs táborokat szabadították fel az amerikai, angol, szovjet csapatok, hanem a kisebb lágereket is.

Az első Székesfehérvárra hazatérők, a "hírhozók" a munkaszolgálatosok voltak.(35) Őket követték, bár igen gyér számban, a túlélők.

Különböző listák érkeztek az élőkéről és holtakról, a kórházban lévőkről, a hazautazásra várókról. A deportáltakat hazahozó vonatok érkezésekor tömegek várakoztak reménykedve, bízakodva: hátha valaki hazatér családtagjaik közül.

Több nemzetközi és országos intézmény(36) és kiadvány foglalkozott az eltűntek keresésével, az üzenetek közvetítésével. A hírek az Elhurcoltakról c. DEGOB lap szerint az alábbi táborokban, illetve helységeken voltak még 1945. szeptemberében Fejér és Veszprém megyei deportáltak: Landesberg (Münchentől nyugatra), Targam Allenburg (Leipzig mellett), Dachau, Allah.(37)

A "Demokrácia" c. lap 1945. szeptemberében(38) közzétette a Mühldorfban elhalálozott deportáltak hiteles névsor-

rát a születési év, hely feltüntetésével. A DEGOB hivatalos tájékoztatója szerint 1945. októberében már többen - székesfehérvári és Fejér megyei - Svédországban, Malmö és Hannover környékén voltak. Legkésőbb talán a westfaliai Kaunitzból jött haza a Székesfehérvárról 1944. június 14-én deportált nők egy csoportja. A DEGOB Bethlen téri irodájának 1945. június 22-i tájékoztatása szerint 53-an,(39) másik híradás szerint 115-en élnek és várják Kaunitzban a hazaszállításukat.

A JOINT vidéki szervezetei országszerte megalakulva egyik fő feladatuknak tekintették az élők és holtak felkutatását, a betegek ápolását, a hazautazás megszervezését, a hitközségi élet megindítását, az emberi élethez szükséges alapellátás megszervezését.(40)

A JOINT kaposvári szervezete közölte a székesfehérvári DEGOB irodával, hogy a Waldenburgban lévő székesfehérvári deportáltak közül kikkel találkozott egy hazatérő.(41)

1945. szeptember 4-én az amerikai zónában Bergenbelsenből érdeklődtek hazautazásuk felől, hozzátartozóikról székesfehérváriak.(42)

A "Hírek az Elhurcoltakról" c. kiadvány 1945. szeptember 1. számában az Abáról, Érdről bevonult munkaszolgálatosok szibériai fogolytáborának (Gorode Arbest) címét közölte, valamint a zirci és veszprémi munkaszolgálatosok fehér-oroszországi (Orsa) tartózkodási helyéről adott hírt.(43)

Különleges beszámolót tartott egy Székesfehérvárról elszármazott katonatiszt, aki mint a palesztinai zsidó hadsereg tagja, rövid időre visszatért szülővárosába. "1945. szeptember 19-én este előadást tartott a szeretetház helyreállított étkezdéjében" a háború előtti években Palesztínába kivándorolt kilenc székesfehérváriról.(44)

Aldozatok és túlélők

1. A magyar zsidóság vesztesége

A Holocaust szakirodalom talán egyik legvitatottabb kérdése a magyar *zsidó áldozatok számának a meghatározása*. A statisztikai elemzések alapját a Zsidó Világkongresszus által készített felmérések adják. Róth Sigfried 1945. decemberében 636 507-re teszi az áldozatok számát.(45) Lévai Jenő 1946-ban(46) a magyar zsidóság 70%-os veszteséglistájának közlésekor 622 000; 1948-ban 512 554 áldozatról ír.(47) Mindkét esetben hangsúlyozza azonban az adatok megközelítő pontosságát, a források hiányosságát. Ez utóbbi tényezőt ki kell egészíteni Jehuda Don és George Magos megjegyzésével, mely szerint az adatfelvétel időpontja is rendkívül fontos, ugyanis 1945-46-ban folyamatosan érkeztek haza a túlélők a koncentrációs táborokból, ugyanakkor folyamatosan távoztak is külföldre.(48) Tehát a magyar zsidóság veszteségeit a források hiányossága, bizonytalan volta miatt csak nagyságrendileg lehet rekonstruálni.(49) Varga László 550 000-re teszi a magyar zsidóság veszteségeit,(50) mely lényegében megegyezik a Braham professzor által közölt 564 507-es adattal.(51) A két kutatási eredmény nem zárja ki egymást, ugyanis a 14 507 főnyi eltérés a hontalan zsidók és a szovjet front veszteségeiből adódhatnak.(52)

Karsai László szerint a magyar zsidóság vészorszakban elszenvedett veszteségei a köztudatban élő 600 000-es áldozati számnál valószínűleg 50-100 000-rel kevesebb lehet.(53)

A fenti kutatási eredményektől alapvetően eltér szemléletében, módszereiben és eredményeiben Synder Arpád 220-260 000 áldozatról szóló becslése, valamint Stark Tamás 1989-es számadatai.(55) Stark az összveszteség felső határát 390 000-ben adta meg, bár utóbb a veszteség határértékét 490 000 és 525 ezer közé tette.(56)

A Holocaust borzalmait túlélő zsidók száma eltér a különböző interpretációkban. Braham professzor 255 000-ben,(57) Varga László 293 000-ben,(58) Róth Sigfried 182 000-ben,(59) Jehuda Don és George Magos 119.270-ben(60) adja meg a túlélők számát.

2. A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság vesztesége

Ferenczy László csendőralezredes 1944. május 29-i jelentésében(61) 3 625 Fejér megyei és székesfehérvári zsidó elszállításáról ír, mint tervezett akcióról. Székesfehérvárhoz, mint gyűjtőtáborhoz hat helység tartozott, ahova 1944. május 16-20 közt koncentrálták a megye zsidóságát.(63)

A székesfehérvári II. csendőrkerület területén összesen 23 725 zsidó személy összegyűjtéséről számolt be Ferenczy.(64)

A Székesfehérvárról elszállítottak és visszatértek számát az adatok hiányossága és pontatlansága miatt éppúgy mint az országos adatokat is csak becsülni lehet. A Joint adatai szerint 1945. októberében 44 563 vidéki zsidó tért vissza a deportálásokból, munkaszolgálatból vagy bújókálásból. Székesfehérváron ekkor 819 túlélője volt a Holocaustnak.(65)

1946-ban a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselőtársaságának felmérése alapján 289 személyt vettek nyilvántartásba, beleértve neológokat és a kisebb lélekszámú ortodoxiát is. Ez a tény azt jelentette, hogy az 1941-ben a lakosság 4,3 %-át kitevő 2 075 lélekszámú hitközség száma annyira lecsökkent, hogy Székesfehérvár lakosságának 0,6 %-át adta 1946-ban.(66) Ennek a rövid időn belüli nagy létszámcsökkenésnek elsődleges oka lehetett a Budapestre vagy más városokba való elköltözés, de a nő-

vekvő mértékű kivándorlás, az allija is. A jelenlegi levéltári források alapján nem lehet rekonstruálni sem a külső kivándorlás, sem a belső migráció folyamatát, intenzitását, idejét, irányát stb.

A Székesfehérvárról deportált zsidók száma a hitközségi nyilvántartás szerint 2 866 személy, ebből 1850-en a város egykori lakói voltak.(67)

A Fehérvári Népszava 1946. február 23-i száma 1760 székesfehérvári deportáltról ír. A fehérvári zsidóság 90 %-a elpusztult a deportáció, a munkaszolgálat kegyetlen megpróbáltatásai során. A túlélők számát 290-re teszi. A 290-ből 131-en jöttek vissza a koncentrációs táborokból, munkaszolgálatos életben maradt 119, valamint 40 bújók is hazatért Székesfehérvárra.(68)

A Magyar Izraeliták Országos Irodájának javaslatára az elnéptelenedő, működésképtelen hitközségeket felszámolták 1947-48-ban.(69)

Számos Fejér megyei nagymúltú, patinás hitközség szűnt meg ekkor. Az alábbi táblázat összefoglalja, illetve egybeveti az 1941-es népszámlálás, a Magyar Zsidók Központi Tanácsa által a hitközségekkel készített összeírások adatait, az 1947-es felmérés eredményeivel.

HITKÖZSÉG	1941 népszámlá- lás adatai Településen belüli arány %-ban	1944. április Magyar Zsidók Központi Ta- nácsa összeí- rása	1946 deportálásból viszatért/fő
1. ADONY fiókhítk.	34-0,9%	28	2
2. BARACSKA fiókhítk.	52-1,3%	40	5
3. CSAKVAR* fiókhítk.	50-1%	38	0
4. DUNAPENTELE anyahítk.	68-1,7%	72	5
5. ERCSI anyahítk.	111-1,5%	102	12
6. FELCSÜT anyahítk.	50-2,6%	47	3
7. LOVASBERÉNY**	32-1,7%	?	0
8. MARTONVASAR fiókhítk.	58	42	1
9. POLGARDI***	38-0,8%	?	5
10. RACALMAS fiókhítk.	52-1,3%	40	0
11. SEREGELYES fiókhíth.	82-1,7%	83	3
12. ZAMOLY***	34-1,4%	?	2

* A csákvári hitközséget dr. Szegő Miklós feloszlatta 1944. április 1-én. (MZSHK. A.Köt. 151.)

** A lovasberényi hitközséget egyesítették a kápolnásnyéki rabbisággal. (Községkerületi Értesítő, 1938. március 28. 2. old.) Emiatt 1944-ben a lovasberényi zsidóság adatai

együtt szerepelnek a kápolnásnyéki hitközséggel.

*** Nem szerepelnek a Magyarországi Zsidó Hitközségek c. kötetben.

Források:

1. dr. Kepecs József: A zsidó népesség száma településenként (1840-1941) Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1943. 142-146.
2. Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. Közzéteszi dr. Schweitzer József
MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994.
3. Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. Bp. 1948. 469-470.

XIII. A székesfehérvári zsinagógák sorsa

Székesfehérváron a zsidóság deportálása előtt két zsinagóga volt. Az elsőt 1862-ben építették(1) az egykori középkori városfalon kívül, de még a történelmi belváros szívében. A monumentális templom az Arpádházi és vegyesházi királyok koronázási és temetkezési helyéül szolgáló bazilika szomszédságában épült. Az ortodoxia különválása után(2) ez lett a neológok temploma.

Az ortodox zsinagóga 1870-ben épült, szintén a városfalon kívül. Kántor lakás és rituális fürdő is tartozott hozzá.(3) (L.....sz. térkép)

Szent István halálának 900. évfordulója, az országosan kiemelt és dotált ünnepségek epicentruma Székesfehérvár lett. Az ősi koronázó városon belül is a figyelem az egykori királyi bazilika romjaira, a "Romkert"-re irányult.(4) A Romkert mögött ott magasodott a neológ zsinagóga reprezentatív épülete. Pusztá létezésével is a zsidóság városon - magyar kultúrán - belüli jelenlétét, tehetségét és tehetőségét, évezredes hagyományait manifesztálta. Mindez a faji szellemmel átitatott keresztény társadalom egy részét irritálta.

"A székesfehérvári neol. izr. vallásközség zsinagógájának ügye a szentistváni bazilika romjainak feltárása óta állandóan napirenden lévő probléma. *Eszmei szempontból kezdet-*

től fogva vizsatetsző volt, hogy a Nagyboldogasszonya templomának romjai feletta kimagasló zsinagóga uralkodjék."(5)

(Kiemelés, G.A.) Az esetleges bontásból származó kiváló minőségű és nagy mennyiségű téglák megszerzésének lehetősége aktivizálta a polgármesteri hivatalt. A helyi sajtó arról cikkezett, hogy: "nem illeszkedik a környezet történelmi lelkületébe."(6)

1938-tól adminisztratív lépések sorozata kezdődött el: a város törvényhatóság kétszeres határozata a hitközség számára kötelezővé kívánta tenni legalább a zsinagóga tornyainak lebontását. 1944-ben a hét évig húzódó ügy a belügyminiszter elé került végső elbírálásra. "A belügyminiszter döntése, amely nyilvánvaló volt, hogy a mai viszonyok között csak jóváhagyó lehet, *határtalan örömet váltott ki a város közönsége körében.*" (Kiemelés, FMN). Pár nap múlva megtörténik az első csákányvágás, amely *eltünteti a város testéről ezt a történelmi hangulatot megbontó és a város szellemiségét sértő, idegen építményt.*"

(Kiemelés, FMN.) (7) Az újságcikk két fontos megjegyzéssel zárult. Egyrészt a polgármester *már intézkedett*, (kiemelés, G.A.), hogy a hitközség saját költségén köteles a bontást végrehajtani, másrészt "*ha akadálya lenne* (ti. a bontásnak) (kiemelés, G.A.) a város végezteti el a munkát a zsidók terhére és költségére, így tehát a városnak anyagi terhelést ez a gyors bonyolítás nem fog okozni."(8)

Ez utóbbi akadályt a székesfehérvári zsidóság várható gettózása, illetve deportálása jelentette, melyről a város vezetésének egészen pontos információi voltak. A gettórendeletet a helyi újságok teljes terjedelmében közzétették.(10)

A Fejér megyei Napló négy nappal később már a Fejér megyei zsidóság községekbe való tömörítéséről számolt be.(11)

Székesfehérvár és Fejér megye zsidóságát pedig több alkalommal összeírták a német bevonulás után, többek közt az idézett újságcikk időpontjában is.(12) Toldi Árpád főispán, Kerekes Lajos beiktatásán az alábbiakban rögzítette a polgármesterrel szembeni elvárásait. "Ne csak olyan polgármester legyen, aki a jogszabályokban írtakat teljesíti, hanem olyan, aki vezet, irányít és a *jogszabályokon felül teljesíti az íratlan törvények előírásait* is."(13) (Kiemelés, G.A.) Kerekes Lajos a fenti elvárásoknak maximálisan megfelelt.(14) A főispán beszédére válaszolva többek közt megfogalmazta a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját: "Akkor állított a belügyminiszter úr döntése a törvényhatóság élére, amikor a magyarság emberfeletti erőfeszítéssel igyekszik kiszakítani és kiküszöbölni a nemzet testéből mindazt, ami útjában volt a magyar értékek kifejlődésének, és amikor a magyar élni akarás, a jövőbevetett hit minden erőt sorompóba állítva lerakja a határon túl folyó harc eredményességét biztosító és a bomlasztó, tő-

lünk idegen faj befolyásától mentes bensőséges magyar élet alapjait".(15)

Kerekes Lajos polgármester gyorsabbnak és főként olcsóbbnak vélte, ha a zsinagóga lebontását maguk a csillaggal megjelölt zsidók(16) kezdik meg saját költségükön, még deportálásuk előtt.

A polgármester fenti elképzelései harmonizáltak Endre Lászlónak, a magyar faj védelme érdekében évtizedek óta aktívan működő belügyi államtitkárnak a terveivel. Endre a magyarországi deportálások megkezdése(17) után tizennyolc nappal rendeletet adott ki a "zsinagógák anyagának felhasználása" tárgyában. "Zsinagógáknak, mint vallás gyakorlására szánt helységnek, a fenti célokra (ti. raktár illetve esetlegesen kulturház, mozgóképszínház) történő felhasználását valláserkölcsi szempontokból, de propagandisztikus okokból is megengedhetetlennek tartom. Ha az a szóbanforgó *használaton kívüli* (kiemelés, G.A) zsinagógák tekintetében - építésrendőri és közbiztonsági okokból - kívánatosnak látszik, az elsőfokú építésrendőri hatóság rendelkezzen a lebontásukat.(18) Endre logikája sajátos náci szellem szerint működött: a zsidóságot csillaggal megjelölni, újabb rendelettel gettóba kényszeríteni, még újabb rendelettel a nap meghatározott szakában hagyni utcán járni, majd marhavagonokban deportálni, ezek után pedig a zsinagógákat használaton kívül lévő épületeknek minősíteni, végül emiatt zsinagógáikat lebontandónak ítélni.

Mindkét zsinagógát valóban raktárnak használták május közepe óta. Az országos gyakorlatnak megfelelően ide halmozták fel a gettóba költöztetés során összegyűjtött zsidó ingóságokat.(19) Miután befejeződött a Székesfehérvár és Fejér megye zsidóságának deportálása(20) a polgármester intézkedésére a zsinagógákban összegyűjtött ingóságokat a méntelep lovardájának istállóiba szállították.(21) A polgármester július közepén a belügyminisztertől kérvényezte mindkét zsinagóga lebontását. "A két toronynak - a 65.660/IV.1944. B.M. rendelet alapján már jogerősen elrendelt lebontása - csak átmeneti, félmegoldást jelentene, mert az előbb említett (Vö.: 5. jegyzet) városképi hibát nem küszöböli ki. Ezért az - 1937. VI. t.c. alapján az egész építmény lebontását kívánom elrendelni... Ugyancsak lebontani kívánom az ortodox zsidó imaházat is, amely a város legforgalmasabb pontján, a piac helyéül szolgáló Simor utcán áll és a hozzá csatlakozó rituális fürdővel együtt olyan elhanyagolt állapotban van, hogy ott közbiztonsági és közegészségügyi okok miatt sem lehet tovább megtűrni."(22) A zsinagóga bontásából felszabaduló téглаanyagot pedig a csendőr karhatalmi zászlóalj tisztí és altisztí lakásépítésére kívánták fordítani,(23) a bontás költségeit a zsidó vagyonból szándékoztak kifizetni.(24) "Kérem, hogy a zsinagógák javaslatom szerinti bontásához *szoronkívíl* (kiemelés, G.A.) hozzájárulni méltóztassék."(25) A határozatot már a helyi sajtóban is közzétették,(26) de miniszteri vá-

lasz a polgármester újabb sürgető levelére még augusztusban sem érkezett.(27)

A székesfehérvári polgármesternek a zsinagóga lebontását kezdeményező tevékenysége, az ügy érdekében kifejtett évekig tartó buzgó ügyintézése azonban nem volt országos jelenség. A kalocsai polgármester szerint "a zsinagóga építésrendőri és közbiztonsági okokból kifogás alá nem esik, ezen a címen lebontása nem látszik szükségesnek.(28)

A szegedi polgármester a mérnöki hivatallal felmérte Közép-Európa egyik legszebb, legnagyobb zsinagógáját. Lényegében nem tudtak vele mit kezdeni, mert bár az épület hangverseny teremnek megfelelt volna, de ilyen fajta felhasználása ellenkezett volna belügyminiszteri rendelet szellemével. Esetleges átalakítása pedig nem érte volna el célját, ugyanis "az épület stílusa megmaradt volna."(29)

Az imaház(30) 1944. október 13-án bombatalálatot kapott és leégett.(31) A neológ templomot is lebombázták 1944. őszén, de falai - az egykorú fényképek alapján - viszonylag ép állapotban voltak.

A zsinagógában 1892 óta működő *orgona*(32) (kiemelés, G.A.) sorsa is bizonytalanná vált a székesfehérvári zsidóság deportálása után. A templom orgonamestere az alábbi aggódó levelet írta a Pénzügyigazgatósághoz: "Mint a meglehetősen jó karban lévő és használható állapotban lévő templomi orgonának gondnoka és felügyelője, igen örülnék, ha a jól ismert hangszer megfelelő helyen való

elhelyezésére a közérdeket szolgálhatnám."(33)

A zsinagóga *belső berendezése, kegytárgyai, tórateker-
csei* elégték, használhatatlanná váltak.

A zsinagógák bontására a felszabadulás után, még 1945-ben került sor.(34) Köveit széthordták a város újjáépítéséhez.

A zsidó ingó és ingatlan vagyon hasznosítására, felhasználására már közvetlenül a deportálások befejezése után sor került. A székesfehérvári *izraelita árvaház és aggok intézete* a város "örök tulajdonába" ment át a polgármester határozata értelmében.(35) A polgármester buzgó ügyintézését lassította ugyan a telekkönyvi bejegyzés hiányossága, melyért a zsidók voltak felelősek. "A mulasztást elkövetett zsidók eltávolításuk folytán felelősségre nem vonhatók."(36) Végül is sikerült az intézkedést "fogatosítani". A zsidó szeretetház épületében különböző szociális kérdésekkel foglalkozó városi hivatalokat helyeztek el.(37) A tizenkilenc helyiségből álló épület tatarozására 15 000 pengőt utaltak ki a zsidó vagyon terhére.(38)

Összegezve: a székesfehérvári zsidóság elhurcolása, megsemmítése után nemcsak a zsinagógák sorsa volt megpecsételve, hanem minden pusztulásra volt ítélve, ami a zsidó élethez, valláshoz, tárgyi kultúrához kötődött. Ez volt az Endlösung legvégső fázisa: a zsidóság (csaknem) teljes fizikai megsemmisítése után a szellemi likvidálásuk következett. Mindezt nem a német megszállók kényszerítették a

magyar társadalomra a fegyverek erejével, hanem ezt a zsidótörvényeken kívül és felülálló egyedül, önként vállalták és hajtották végre.

XV. Jegyzetek

I. fejezet. Bevezetés

1. MZSHK, 1994. I. A., B. köt.
2. Bibó, 1948. In.: Zsidókérdés... 139-293.
3. Braham, 1988. I-II.
4. Molnár, 1995.
5. Illyés Gyula: Puszták népe (1936)
A regény helyszíne a Tolna megyei Rácegres puszta.
6. Laczkó, 1966. 20-42.
7. Tilkovszky, 1974. 62-63.
Tilkovszky, 1978. 122; 210-211.
8. Konrád, 1994. 375. "Végigvonult térségünkön a
fasiszta beszéd és a nagy fasizmusok mellett
ott voltak a kis fasizmusok, félfasizmusok.
9. Eördögh, 1995.
10. ADSS, vol. I-XII; Città del Vaticano, 1970-1981.
Libreria editrice Vaticana

II. fejezet

Kutatástörténeti áttekintés

1. Lévai, 1946.: Fekete könyv...
Lévai, 1946.: Szürke könyv...
Lévai, 1946.: Fehér könyv...
Lévai, 1948.
2. Munkácsi, 1947.
3. Herman, 1945. (1990)
Sartre, 1947.
4. Meszlényi, 1947.
5. Bereczky, 1945.
6. Bibó, 1948.
7. Hannah Arendt: Eichmann in Jerusalem. A Report on the
Banality of Evil. New York, 1963. Viking Press.
8. Hillberg, Raoul: The Destruction of the European Jews.
New York, London, Holmes and Meier, 1985. I-III.
9. Karsai, I. 1958.
II. 1960.
III. 1961.
10. Karsai I-II. 1962.
11. Szinai - Szűcs, 1962.
12. Wilhelmstrasse, 1968.
13. R.L.Braham: The Destruction of Hungarian Jewry A
Documentary Account. Vol. I-II. New York, 1963.
World Federation of Hungarian Jews.
14. Hitler hatvannyolc tárgyalása..., 1964.

15. Magyarország története 1918-1919, 1919-1945.8.
kötet. Főszerk.: Ránki György, Akadémiai, 1397.
16. Varga, 1983-84.
Uő., 1990.
Uő., 1992.
Uő., 1994.
17. Erős Ferenc - Kovács András - Lévai Katalin:
"Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?". Medve-
tánc, 1985/2-3. 129-144.
Kovács András: Az asszimilációs dilemma
Világosság, 1988-8-9. 605-12
Gyökerek és indák. Zsidókérdés itt és most.
Valóság, 1989/júl. 432-444.
Zsidóság, identitás, történelem. 1992. T-Twins.
194.
18. Braham, 1988. I-II.
19. Karsai, 1992.
20. The Holocaust in Hungary Forty Years Later. Ed.
by Randolph L. Braham and Bela Vago. New York,
1985. Columbia University Press
21. EBJ, 1994.
22. Holocaust emlékkönyv... TEDISZ, 1994.
23. Források a szombathelyi getto történetéhez...
Szombathely, 1994.
Zsidósors a Délkelet-Dunántúlon... Kaposvár, 1994.

"... és hol a vidék zsidósága" Budapest, 1994.

24. Sárvári, 1994.

25. Haraszti, 1992.

26. MZSHK. 1994. I. A-B.

III. fejezet. A faji gondolat igézetében

1. 1920: XXV. tc. A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiára való beiratkozás szabályozásáról. MT. 1920. Bp. Franklin, 1921. 145-146.
2. Prohászka Öszes művei, XXII. köt. A numerus clausuról (1920) 240-259.
3. Uő. uo. 247.
4. Uő. uo. 251-252.
5. Uő. uo.
6. Prohászka Ottokár: A zsidó recepció a morális szempontjából (1893). Prohászka Öszes Művei XXII. köt. 1-14.
"A zsidóság fekélye már csontig rágta a keresztény magyar népet, s a nemzetnek nagy részét koldusbotra juttatta. A zsidóság mindenütt fekély, mely megmérgezi a morálist, kiváltképen az üzleti világban."(I.m.2.)
Prohászka további antiszemita megnyilvánulásait, annak elemzését Vö.: Kis, 1987. 246.-254.
1919-ben Prohászka Ottokár többek közt az alábbiakat írta: "A zsidók megesznek és védekeznünk kell a cape-rápe, s a poloskajárvány ellen.... Itt egy rafinált, romlott, hitetlen és erkölcstelen faj garázdálkodásáról van szó, poloska invázióról, patkány-hadjáratról."
(Kis, 1987. 248.)
7. 1928: XIV. tc. M.T. 1928. Bp. Franklin, 220-332.
8. A módosítás oka: "Az ország konszolidációja, valamint

nyomás kül és belpolitikai okok azonban megkívánják, hogy e kérdés kezeléséből kiküszöböljünk minden olyan momentumot, amely a nemzet összetartását és egységét veszélyeztetheti és alkalmat adhat a külföldön ellenünk szóló rágalmaknak." (Vö.: 7. jegyzet. M.i. 331.)

9. Varga, 1983-84. 391.
10. 1938: XX. tc. A honvédelem és a közgazdaság fejlesztéséről, egyes népjóléti beruházásokról s ezek költségeinek fedezéséről. MT. 1938. Bp. Franklin, 1939. 250-264.
11. SZFÜ. 1939. január 29. 1. "Hadianyag gyár, új rádióállomás épül Székesfehérváron."

SZVL. Cs.E. 264-265.

"A várost komolyabb gyártelepek nélkül kellett átvennem. A második világháborút megelőzőleg tudomásomra jutott, hogy a Vadásztöltény és Gyutacsgyár felsőbb rendelkezésre egy új, nagyobb gyárat fog építeni, amelynek helyét Veszprémben jelölték ki. A jó veszprémiek azonban, a régi magyar közigazgatás szokása szerint nem sokat törődtek az ölükbe hullott szerencsével... A vége az lett, hogy a vállalat, megtekintve a felajánlott helyet, (t.i. a város által ingyen felajánlott építési telket - G.A.) Székesfehérvár mellett döntött. Az új gyár, ami ma a televízió gyártásnak

a központja, a mi városunkban létesült. Mire tehát a veszprémiek feleszméltek, elhalásztuk előlük a nagy gyárat... Amint az első komoly gyár helyet talált a városban, határozottan könnyebb lett a többiek idetelepítése."

Erre vonatkozóan L.még SZVL. IV-B. 1402 Szfv. törvényhat. jkv. 1941. 69. köt., 102/11.802/1941.

12. FML. Megyei kgy. jkv. 5. kgy. /4722/1938.

13. FML. Főisp. biz. ir. I. 5.d. Res. 1-1938.

Az adonyi járás főszolgabírájának jelentése a közállapotokról, 1938. év március haváról.

14. Vö.: 13. jegyzet

15. MT. 1938. Bp. 1939. Franklin, 132-144.

"A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról."

16. MT. 1000-1526. évi törvénycikkek, Bp. 1899. Franklin, 141. Az idézett cikkely: "Hogy az izmaeliták és zsidók tisztséget ne viseljenek."

17. SZVL. Szfv. Kgy. jkv. IV-B-1402. 66. köt. 25/4606/1938.

18. Ua. uo.

SZFÜ. 1938. április 28. 1. "Pattantyús Abrahám János dr. nagy vitát kiváltó javaslatot terjesztett a városi kisgyűlés elé."

SZFÜ. 1938. április 29. Fodor László: Összetartás,

együttműködés. - Hozzászólás Pattantyús Abrahám

János dr. közgyűlési beszédéhez.

SZFÜ. 1938. május j4. 1-2. Fodor László: Nyílt levél

dr. Pattantyús Abrahám János úrnak, helyben.

19. Székesfehérvár kisgyűlése 1938. július 29-én hirdette ki az 1938. XV-XXX. törvénycikkeket (SZVL. Szfv. Kisgyűlési jk. 187.-12. 458/1938)
20. Szinai - Szűcs, 1962. 260. Horthy levele Teleki Pálnak, 1940. október 14.
21. Wilhelmstrasse, 682. 1942. július.
22. Varga, 1983-84. 392.
23. Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter 1939. február 24-én betiltotta a Magyar Nemzeti Szocialista Párt Hungarista Mozgalmát, a Hungarista Pártot, a nyilasokat tömegesen internáltatta. A *nyilasok elleni fellépés napján* kezdte meg a képviselőház a második zsidótörvény tárgyalását.
24. SZFÜ. 1938. december 21. "Elkészült a zsidójavaslat végleges szövege."
- SZFÜ. 1938. december 24. "Ma terjesztette be a kormány az új zsidótörvény javaslatot a Házban."
- SZFÜ. 1939. február 5. "Módosították a zsidótörvényt."

SZFÜ. 1939. február 10. "Kikre nem alkalmazzák a zsidó-törvény rendelkezéseit?"

SZFÜ. 1939. április 14. "Mily módosítást eszközölt a Felsőház a zsidójavaslaton?"

25. FML Főisp. biz. I. 6d. 23. Antiszemitizmus 2448/939. elv.

26. SZVL. Szfv. kisgyűlési jkv. 131-9.000/1939. sz.

27. MT. 1939. Bp. 1940. Franklin, 129.

28. MT. 1941. Bp. 1942. Franklin, 56-66.

29. Az 1939. IV. tc. 4. 4800/1939. M.E. számú utasítás végrehajtásáról van szó.

OSZK KNYT 200/1939.

30. Ua. uo.

SZFU. 1939. május 6. "Pünkösöd első napján választ Székesfehérvár és Fejér megye."

SZFÜ. 1939. aug. 9. "Végrehajtási rendelet a zsidók választói jogosultságáról és bizottsági tagságáról."

SZFÜ 1940. február 10. "A zsidók választójogát vizsgálja felül a központi választmány."

31. I. A legtöbb adófizetők I. csoportjából: Deutsch Aladár r.t. igazgató, dr. Krausz Zsigmond ügyvéd, dr. Neuhauser Imre ügyvéd, Weisz Miksa gyáros, Wiener Armin bőrkereskedő

II. csoportból kizártak: Freud Manó bankigazgató, Korai Arthur kereskedő, Pollák János gabona kereskedő

- III. Csoportból kizártak: Burg Herman kereskedő,
Kálmán Sándor ny. vezértitkár, Schwacz Béla kereskedő,
Grosz Bernát (SZVL. F-IV.B.-1402. kgy. jkv. 1939.
67. köt. 1939. szept. 26.
32. Az 1941: XIX. tc. 2. alapján a törvényhatóságból
kizárt tagok: dr. Lánczos Andor ügyvéd, dr. Schönheim
Lajos főorvos, dr. Hegyi Tivadar ügyvéd, dr. Vámos
László fakereskedő, valamint Pollák Rezső cipűkeres-
kedő póttagságát szüntették meg. (SZVL. F.-IV. B. 1402
kgy. jkv. 1942. 70. köt., 1942. február 3.
Csurgai, 1995. 37-39.
33. Csurgai, 1995. 37-39.
34. SZFÜ. 1940. április 25. "2505 iparjogosítvány van ér-
vényben Székesfehérvárott."
Az iparjogosítvánnyal rendelkező keresztények száma:
1922; zsidó 537; kivételezett 47.
35. 23.800/1939. I.M. az 1939:IV. tc. 9. -ában foglalt
rendelkezések következtében az ügyvédi kamarák te-
kintetében szükséges részletes szabályok megállapí-
tása.
36. Zlinszky, 1974. 61.
Kovács, M. 1985.
SZFÜ. 1938. február 26. "A székesfehérvári Ügyvédi
Kamara állásontja a numerus clausus kérdésében."
SZFÜ. 1938. március 1. "Az ügyvédi zártszám bevezetése."
SZFÜ 1938. március 2. "A zárt szám életbe léptetése
után csak 30 ügyvéd lesz Székesfehérváron."

Az újságcikk Zlinszky adataitól eltérően a Fejér és Veszprém megyék Ügyvédei Kamarájának összlétszámát 176-ban adja meg. A korlátozás után pedig 2130.

SZFÜ. 1940. április 6. "Megfogyott az ügyvédek száma a székesfehérvári ügyvédi kamarában. 1939-ben az előző évhez képest 20 ügyvéddel kevesebb volt.

37. 1210/1944. M. E. MRT. I. 257-260. Hatályba lépett 1944. május 4.

FMN. 1944. május 1. "Székesfehérvár 42 ügyvédje közül 12 zsidó."

ÜF. 1944. június 7. Negyven zsidó ügyvédet töröltek a kamarából.

FMN. 1944. június 14. "A munka becsületesebb és sokkal magyarabb lesz zsidó ügyvédek és orvosok nélkül."

38. MT. 1939. Bp. 1940. Franklin, 138.

39. Vö.: 37. jegyzet

40. FML. Főisp. ált. ir. 58/1938.

41. MRT. I. 756-763.

42. Karády, 1985. 47-53.

IV. fejezet: Székesfehérvár zsidósága a Holocaust előtt

1. Farkas, 1995. 29-34.
2. MT. 1838-1868, 175-176.
3. Steinherz, 1895. 1-104.
4. Kovács, 1938. 263.
5. MZSHK, 1994. I. B.köt. 833.
6. *Dr. Löwy Károly* (1853-1939), ügyvéd, kormányfőtanácsos.

1853-ban született Várpalotán. Középiskolai tanulmányai elvégzése után jogi doktorátust szerzett 1876-ban. Székesfehérváron 1880-ban nyitotta meg ügyvédi irodáját. 1916-ban a székesfehérvári ügyvédi kamara elnökévé választotta. 1930-ban a kamara díszközgyűlés keretében ünnepelte elnökének 50 éves ügyvédi jubileumát az egész város előkelőségeinek részvétele mellett. Ugyanakkor a kormányzó kormányfőtanácsossá nevezte ki. 1929-től a város örökös törvényhatósági bizottsági tagja volt. 21 évig volt a neológ hitközség elnöke, ebből 6 évig mint a XI. községkerület elnöke tevékenykedett. 1938-ban vonult vissza, amikor a községkerület vezetését az addigi alelnök, *dr. Szegő Miklós* ügyvéd vette át.

7. Dolányi (Kovács) 1944. 96.
8. Vö.: 7. jegyzet
9. Fogarasi, 1944. 16-17.
- M. Stat. Köt., 1941. 39.

10. Fogarasi, 1944. 19-20.
11. Thirring, 1938/3, 220.
12. M. Stat. köt. 114. köt. 167.
13. Thirring, 1938/3, 220.
14. Gerő, 1996. 146.
15. Thirring, 1938/3, 216.
16. MT., 1938. 132-144.
17. Dr. Hirschler Pál (1907-1944)

1907. június 15-én született Nagykanizsán. Középiskoláit szülővárosában, majd Budapesten végezte, a rabbi-képzőt Breslauban. A bölcsészdoktori diplomát a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezte meg. Székesfehérvárott 1930-ban kezdte meg működését mint helyettes főrabbi. Több vallástudományi művet írt héberül és német nyelven. Az Országos Rabbiegyesület tagja volt. 1944. június 14-én Székefehérvárról hurcolták el, Auschwitzban a munkaképtelenek oldalára állították. (SZIHK, DEGOB, dr. Fisch Henrik kápolnásnyéki főrabbi vallomása, 1945. július 9.

18. Községkerületi Értesítő, 1936. szept. 2. "Útravaló"
19. Községkerületi Értesítő, 1939. május 3.
20. Községkerületi Értesítő, 1939. május 5-6.

A községkerületi főrabbi az alábbiakban ellenőrizte a helyi rabbik munkáját. a.) Mennyi a rabbi heti óraszám; b.) Milyen módon foglalkozik az iskolán kívül az ifjúsággal; c.) Hány előadást és szónokla-

tot tart az év folyamán; d.) Az anyakönyvi ügyvezetése pontos-e; e.) Látogatja-e a fiók hitközségeket, szórványokat.

21. Községkerületi Értesítő, 1938. május, 4.
22. Vö.: 20. jegyzet
23. Vö.: 19. jegyzet
24. Községkerületi Értesítő, 1938. május 30.
25. A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) 1938 elején, az első zsidó törvény parlamenti vitája idején alakult meg. A MIPI végezte *központilag* a rendkívüli segítési akciókat (menekültek, rászoruló hitközségek stb. megsegítése, kivándorlás előmozdítása, átképzés, jogsegély). A *helyi pártfogó irodák* ugyanilyen feladatokkal a helyi problémák megoldására jöttek létre. Ott ahol nem volt a MIPI-nek helyi szervezete, a feladatokat a hitközségek illetve a jótékonyági egyesületek látták el.
26. Községkerületi Értesítő, 1939. május 3.
27. MT., 1939. Bp. 1940. 129-148.
28. Községkerületi Értesítő, 1939. május, 4.
29. Községkerületi Értesítő, 1939. szeptember, 9.
30. Községkerületi Értesítő, 1939. május,
Közzétette Mermelstein Mór rabbi
31. Mermelstein Mór: A kóser háztartás
Purim törvényei, Községkerületi Értesítő,
1939. február, 6.
32. MT., 1938. Bp. 1939. 132.

Az 1938: XV. tc., javaslatát 1938. április 8-án nyújtották be tárgyalása. A Felsőház május 24-én vitatta meg.

33. Étkezési törvények, Zsidó lexikon 247-248.

34. Csoma-Löwy, 1994. 110.

35. Vö.: 34 jegyzet

Lengyelországban a zsidóság a vágási tilalom bevezetése ellen tiltakozott. Gyűléseket, vezeklő istentiszteleteket tartottak, "felzokogott a sofar szava, s a vége az lett, hogy a szenatus visszaküldte a javaslatot a szejmnek, és a tilalom nem lépett életbe.

Romániában a Goga kormány a nürnbergi törvények hatására be akarta vezetni a rituális vágás tilalmát, de gazdasági megfontolások miatt nem hajtották végre.

36. Az együttműködés alapja az volt, hogy a zsidó vallás előírásai szerint a kóser állatnak csak az elejét lehetett fogyasztani, a hátsó részt nem. Ennek megfelelően, ha a levágott marha kifogástalan volt, a kóser állat eleje a zsidó mészárosé lett, a hátsó rész pedig a keresztény mészárosé. Akkor is a "tréfli mészáros" kapta meg az állatot teljes egészében, ha a vágás utáni átvizsgáláskor nem bizonyult kifogástalannak. Vö.:34. jegyzet

37. A székesfehérvári izr. hitközség alapszabályai, (továbbiakban: Alapszabály) 1926. 17.

Alapszabály, 1935. 16.

A közgyűlés által választott 6 tagú *gabella bizottság*,

melynek elnöke a hitközségi elnök, az alábbi feladatokat látta el: 1. Javallatot tesz az előljárásának a kóser hússzolgáltatás bérbeadása tárgyában; 2. gondoskodik a kóser húsmérés rituális felügyeletéről; 3. felügyel, hogy a metszők metszői teendőiket pontosan és szigorúan a vallási szabályoknak megfelelően teljesítsék; 4. megállapítja a vágatási és metszési díjakat; 5. ellenőrzi a vágatási bárcák árusítását és kezelését és általában gondoskodik, hogy a vallási és anyagi érdekek teljesen biztosítva legyenek.

38. A kóser hús árusításának joga a hitközségek önkormányzati joga, bevételi forrása volt. A rituális módon levágott állat húsának árusítási joga a hitközség kizárólagos tulajdona volt. A metszők a rendelet értelmében feleslegessé váltak, viszont elbocsátásuk ellenkezett a hitközségi gyakorlattal, a hagyományokkal. A kóser háztartások - számuk nem ismert - étrendje - megváltozásának, átalakulásának elemzése további vizsgálatot igényel.

39. Zsidó lexikon, 'peszah' 706.

pászka 'laska' - kovásztalan kenyér

40. OSZK, KNYT. 1942/20.

A győri izraelita hitközség felhívása:

"1 kg és 60 dkg kenyérvásárlásra jogosító 5 db jegyszelvény ellenében 1 kg és 3 dkg laska vagy 1 kg

dara lesz kiváltható. A laska ára kg-ként 4 P, a dara ára pedig 4.20 P."

41. Alapszabály, 1926. 17.

Alapszabály, 1935. 16.

*A pászka bizottság intézkedik a 1. pászkasütés bérbe-
adása iránt, 2. gondoskodik a húsvéti liszt beszerzé-
séről, 3. évről-évre megállapítja a pászka árát,
4. gondoskodik a sütőde rituális felügyeletéről,
5. határoz az ingyen pászka kiszolgáltatása tárgyában.
Elnöke a hitközség elnöke.*

42. SZVL. Pm. Hivatal Mutatója, 2228. szám alatt iktatva.

43. Magyar Közlöny, 1945. február 8.

44. MT. 1941. Bp. 1942. 56-66. Megjelent 1941. augusztus 8-án.

45. Hóman Bálint vallás és közoktatásügyi miniszter decem-
ber 5-én nyújtotta be képviselőházi tárgyalásra a törvény-
javaslatot.

46. MT. 1942, Bp. 1943. 39-42.

47. MT. 1894-1895; Bp. 1897. 305-306.

48. MT. 1942. Bp. 1943. 40.

49. Vö.: 46. jegyzet, 42.

50. Munkácsi, 1943-44, 185-200.

Lévai, 1946. 75.

51. Magyar Zsidó Segítő Alap

Polgár, 1942-43. 100-103.

52. MZSHK. 1994. I. B. köt. 656.

53. dr. Neuhauser Imre (1884-1944).

1884-ben született Mórton. Középiskoláit Székesfehérváron illetve a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán végezte.

Az ügyvédi vizsga után 1910-ben irodát nyitott Székesfehérváron. Az első világháborúban az orosz harctéren küzdött, majd fogságba esett. 1925-től a törvényhatósági bizottság tagja lett, s maradt is míg a II. zsidótörvény végrehajtása miatt megszüntették tagságát. Élénk társadalmi, kulturális életet élt. A Székesfehérvári Kereskedelmi Csarnok és a neológ hitközség ügyésze volt. A német megszállás után a Zsidó Tanács elnöke lett. 1944. június 14-én az egész Zsidó Tanácsot, Neuhauser ügyvédet is Auschwitzba hurcolták. A munkaképtelenek oldalára állították, s onnan a gázba vitték. (SZIHK-DEGOB. Kalmár Andor vallomása, 1945. aug. 5.

Ügyvédi tevékenységére: Zlinszky, 1974. 123.

54. Vö.: 17. jegyzet

55. dr. Fisch Henrik deportálásából hazatérve (SZIHK 1945. július 9.) tanúsította, hogy Dachauban együtt voltak, de miután Boros rabbi nagyon legyengült, "egy invalidus transzporttal elvitték ismeretlen helyre. Sajnos, feltehető, hogy a legrosszabb helyre."

56. Surányi István: A székesfehérvári Goldziher Ignác elemi

iskola története (1842-1945) In.: A zsidók Fejér megyében... 57-64.

Goldziher Ignác, Zsidó lexikon, 319-320.

57. Goldziher izr. elemi népiskola értesítője, a továbbiakban (Értesítő), 1942. 8.

58. Vö.: 56. jegyzet.

59. MZSHK, 1994. I. B. köt., 656.

A gyermekek száma helyén ? szerepel.

60. Értesítő, 1938-39. 30.

61. Vö.: 59. jegyzet

62. SZVL. IV-B. 1405. Szfv. város Tanács ir.

"Statuen des Stuhlweißenburger Bruderschafts Vereines (Chevra Kadischa) Genossenschaft zur Tode" 1860. július 29.

63. FML. X-227. 1914-ben 715 tagja volt. Az ügyeket egy öt tagú intéző előljáróság és egy 16 tagú választmány intézi. 1913-ban a szegények segélyezésére 3711.10 koronát, a szegény betegek gyógykezelésére 709.99 koronát, az ingyentemetésekre 1728.90 koronát fordítottak.

SZVL. IV-B.:1405. Városi tanácsi ir. 5600/1928. 1928-ban egy tiszteletbeli és 421 rendes fizető tagja volt.

FML. X-227. 1937-ben 376 taggal működött. Az egylet elnöke Grünfeld Géza volt. Az elnök mellett alelnök, pénztáros, ellenőr, jótékonyági előljáró, gazdasági előljáró.

ró két szertartási előljáró, ügyész, egy öt tagú vizsgálóbizottság alkotta a tisztikart. A választmányi rendes tagok száma huszonnégy, a választmányi póttagok száma öt volt.

FML. X-227. Az újjáválasztott tisztikar névsora maradt fenn.

64. MZSHK. 1994. I. B. köt. 656.

65. FML. A székesfehérvári Izr. Nőegylet iratai, 1914-1944. X-223.

1914-ben 413 taggal működött, 5876 koronát osztott ki a szegények között.

SZVL. IV-B-1405. Tanácsi ir.5600/1928: 1928-ban az egyesület tagjainak száma 203, tiszta vagyona 4000 pengő.

FML. K-223. 1934-ben 230 fizető tagot tartottak nyilván

FML. K-223. 1938-ban 280 tagból volt fizető tag.

Fennmaradt a Nőegylet tisztikarának teljes névsora.

66. SZVL. IV-B-1405.

67. MZSHK, 1994. I. B. köt. 656.

68. A Székesfehérvári Izr. Betegsegélyező Egyesület 1913. évi kezelési és vagyonkimutatása. Székesfehérvár, Nyomtatott Eisler Adolf nyondájában, 1914.

1932-ben kb. 220 tagja volt (FML. Székesfehérvári Izr. Betegsegélyező egyesület iratai 1914-44. X-223.

1937-ben 106 fő. Az egyesület a hivatalos óráit 8-1/2 12 és 2-1/2 5-ig tartotta a Bazilika tér 7. szám alatt (Uo.)

69. MZSHK, 1994. I. B. köt. 656.
70. Vö.: 69. jegyzet
71. MRT. I. 461-462.
72. Községkerületi Értesítő, 1938. márc. 16.
1. Grünfeld Jakab és neje alap
 2. Schönfeld János alap
 3. dr. Planer Béla alap
 4. Kiházasítási alap
 5. Ullmann Kultúrház alap
 6. dr. Löwy Károly alap
 7. Deák Dávid alap
 8. Rosenzweig László aggok háza alap
 9. " " szegény alap
 10. " " hagyaték alap
 11. Grünfeld Jakab és neje aggintézeti alap
 12. Eckstein Józsefné alap
 13. Neubart Ignácné alap
 14. Basch Adolf alap
 15. Reinhard Mór és neje alap
 16. Berndorfer Miksa iskola alapítvány
73. MZSHK, 1994. I. B. köt. 656.
74. FML Megyei közgyűlési jegyzőkönyv, 1944. 517-18.
49./a (a közgy.) ad. 11713. al./1944. szám alatt
75. Steinherz, 1985.41.
- A szétválás az 1862. december 2-án kelt 55.625 sz.
rendelet alapján történt.

76. Steinherz, 1895. 45-48.

A budai kancellária leírata, 1862. november 25.

77. Sachter - metsző. A hitközségnél ő végzi a rituális vágásokat. Képesítését, illetve oklevelét három rabbitól nyeri, miután más metszőknél gyakorlaton volt. (Zsidó lexikon, 762.)

78. Magyarországi zsinagógák, 1989. 136.

79. Zsidó lexikon, 835.

80. Mikve - rituális fürdő, Zsidó lexikon, 604.

81. Gonda, 1992. 133-136.

Zeke, 1990. 126-144.

Zeke, 1990. 145-161.

82. Bácskai, 1992. 73-82.

83. Karády, 1994. 45-70.

84. A Zsidó lexikon 1929-ben jelent meg először.

Az adatok felvételének időpontját nem közli, 835. old.

85. MZSHK, 1994. I. B. köt. 658.

86. Kálmán Sándor (1871-1944)

Székesfehérváron született 1871. szeptember 23-án. Itt végezte a kereskedelmi akadémiát 1889-ben és a biztosítási pályára lépett. A székesfehérvári Adria Biztosító Társaság vezérképviselőjének vezértitkára lett. 1929-től törvényhatósági bizottsági tag és a székesfehérvári ort. ortodox hitközség elnöke volt. Nagyon sokat tett Székesfehérvár zenei kultúrája érdekében mint

a Zenekedvelők Egyesületének pénztárnoka. A Székesfehérvári Kereskedelmi Csarnok, a Székesfehérvári Takarékpénz a Kölcsönös Segélyező Egylet, stb. választmányi tagja volt (Almanach, 279-280)

87. SZVL. IV-B. 1405. Szfv. város tanácsi ir. X-227.

Alapszabály. (Kéziratos, német nyelvű), 1857. június 17. A két irányzat szétválása idején vita folyt a két hitközség közt a Chevra Kadisa Szentegylet alapszabályairól. A neológok által készített Chevra szabályok nem ütötték meg az ortodox mértéket, ekkor készítették el külön a felekezeti alapszabályt. Erről bőven: Steinherz, 1895. 42-43.

88. SZVL. IV-B. 1405. Szfv. tanácsi ir. X-227.

89. Vö.: 88. jegyzet

90. Vö.: 88. jegyzet 5600/1928.

1927-ben az egyesület bevétele 1.432.45 P

kiadása 1.354.72 P

A tagdíj évi 4 P volt.

91. Vö.: 88. jegyzet

A 13 tagból álló vezetőség névsora. Díszelnöke a hitközség elnöke, Kálmán Sándor. Rajta kívül még 2 alelnök, 1 ellenőr, 1 pénztáros és 7 előljáró neve szerepel az iratban.

92. MZSHK. 1994, I. B. köt. 658.

V. fejezet: Fejér megye zsidósága, hitközségei

1. Fogarasi, 1944. 16-17.
2. Kepecs, 1993. 142-147.
3. Vö.: 2. jegyzet
Vö.: VIII./1. fejezet. ²⁹⁻⁴⁶ 3-16. jegyzet
4. Ságvári, 1994.
5. Kepecs, 1993. 147.
6. FML. Bicskei járás főjegyző ált. ir. I. 7.d. 29.cs.
Elh. Jav. Kormánybizt. ir. 1945-48. 2200/1948.
7. A "jelentősebb" és "egyéb" hitközség megjelölés helyett szerencsésebb lett volna a templomot - amennyiben azok fejezik ki egy hitközség nagyságát - pl. imaház és zsinagóga megjelöléssel különválasztani az objektumokat.

Hiányzik a térképről a fontosabb hitközségek irányzatok szerinti megoszlásának a bemutatása, bár erre már történt kísérlet (Zeke, 1991. 145-161).

A térkép további tévedése, hogy nem választható külön sem nyelvileg, sem ábrázolásban a gettó és a gyűjtőtábor. Fejér megyében három gyűjtőtábor van feltüntetve Ságvári Agnes térképén: Székesfehérvár, Martonvásár, Sárbogárd. Martonvásár azért sem lehetett gyűjtőtábor, mert csekély lélekszáma (1941: 58., 1944: 42 személy) miatt dr. Szegő Miklós feloszlatta 1944. április 1-én (MZSHK. I. A. köt. 391.)

A valóságban Székesfehérvárral együtt nyolc gyűjtő-

tábor volt a megye területén. (EBJ, 512)

Nem jelöli a térkép apusztavámi munkaszolgálatosok tömeggyilkosságának színhelyét sem.

8. A Fejér megye Történeti Évkönyv sorozatban megjelent falumonográfiák nemcsak, hogy nem tárgyalják az egyes településekkel összefüggésében a zsidóság megtelepedését, szerepét, majd deportálását, hanem egyáltalán nem szerepelnek a megye etnikai, történeti képének bemutatásakor kivétel: Sárbogárd, Lovasberény, Dunapentele története.

9. MZSHK, 1994. I. A, B. köt.

10. Községkerületi Értesítő, 1936. szeptember 7.

11. Vö.: 10 jegyzet

12. Kepecs, 1993. 144.

13. Községkerületi Értesítő, 1937. július 3.

14. MZSHK, 1994. I. A. 116.

15. FML.Sárbogárd járás fősz. közig. ir. 39/a.cs.

16. Zsidó lexikon, 207-208.

17. MZSHK, 1994. I. A. köt. 182-183.

18. Vö.: 11. jegyzet

19. Zsidó lexikon, 726-27.

Zsidó félünnep, amelyet az Ahasverus perzsa király alatt tervezett zsidó mészárlás megghiúsulásának emlékére tartanak. A vigasság ünnepe, 'farsang', amelyet kötelező ajándékozással kötnek össze.

20. Községkerületi Értesítő, 1939. március 6.

21. Vö.: 15. jegyzet
22. MZSHK, 1994. I. A. köt. 182-83.
23. Vö.: 22. jegyzet
24. Zsidó Lexikon, 231.
25. MZSHK, 1994. I. A. köt. 194.
26. MZSHK. 1994. I. B. köt. 842.
27. Községkerületi Értesítő, 1936. szeptember, 8.
28. Vö.: 23. jegyzet
29. Községkerületi Értesítő, 1939. március, 6.
30. Vö.: 25 jegyzet
31. Zsidó lexikon, 351.
32. Községkerületi Értesítő, 1938. március, 2.
SZFÜ 1944. június 1. 3. "A lovasberényi és
kápolnásnyéki izr. anyakönyvi kerület egyesülése."
33. MZSHK, 1994. I. A. köt. 318-19.
34. Vö.: 29. jegyzet
35. Lévai, 1948. 413.
36. SZIHK, DEGOB, 1945. június 5.
37. SZIHK, DEGOB, 1945. július 9.
38. A Zsidó lexikon, 613.
39. Községkerületi Értesítő, 1936. szeptember, 9.
40. Községkerületi Értesítő, 1938. szeptember,
A móri hitközség rabbijainak felsorolásával:
 1. Munk Izsák (1778-1803)
 2. Schönberg Isnaj rabbihelyettes (1803-1918)
 3. Wallenstein Fülöp (1820-1829)

4. Sternfeld Izsák Esztergomból (1830-1849)
 5. Kutna Salamon (1850-1853)
 6. Schlesinger Fülöp (1854-1869)
 7. Büchler Pinkász (1874-1917)
 41. Vö.: 39. jegyzet
 42. Községkerületi Értesítő, 1937. november,
 43. MZSHK, 1994. I. A. köt. 422-423
 44. SZHK, DEGOB, dr. Fisch Henrik kápolnásnyéki főrabbi vallomása, 1945. július 9.
 45. Zsidó lexikon, 765-766.
 46. Vincze, 1983-84. 489-509.
- Bischitz rabbi leszármazottai közt számos kiváló férfiú található. *Hevesy Pál* (1883-1908) kitűnő diplomata. Magyarországot a Népszövetségnél képviselte Apponyi Alberttel együtt az I. világháború utáni években. *Bischitz - Bogárdy Sándor*, az ozorai Eszterházy uradalom bérlője volt, nemzetközi hírű mezőgazdasági szakember. A zsidó törvények elől az USA-ba menekült. Nixon elnök tanácsadójaként ő lett a Marschall-terv feje. *Hevesy György* (1885-1966) Nobel-díjas tudós, a hafnium felfedezője. Ugyancsak a családból származik anyai ágon *Róheim Géza* (1891-1953) kiváló néprajz tudós, ethnológus.
47. Zsidó lexikon, 766.
 48. Sárbogárd története, 1989. 121.

- 49. MZSHK, 1994. I. B. köt. 591.
- 50. Sárbogárd története, 1989. 121.
- 51. MZSHK, 1994. I. B. köt. 591.
- 52. Rozman András, é.n. 18-21.
- 53. A zsinagógát 1948-ban felújították, majd a hitközség elnéptelenedése után 1964-ben 140.000 Ft-ért eladták a bútorgyárnak. Jelenleg is raktár.

VI. fejezet: Hitközségek a német megszállás után

1. Munkácsi, 1947. 40-41.
2. MZSHK, 1994. I. A-B.
3. Munkácsi, 1947. 36-37.
4. MZSHK, 1994. I. A. 17.
5. Lévai, 1948. 96.
6. MZSL. "A Magyarságkutató Intézet romjai alatt talált iratok. Zsidók névjegyzéke" c. iratcsomóban az alábbi Fejér megyei községek szerepelnek.

T. 65.1098.43. Isztimér (móri járás) - jelzi, hogy a 6163/1944. sz. rendeletre már elküldte a választ. Névjegyzék nincs.

T. 65.1098.71. Pázmánd (váli járás). Nincs és nem volt zsidó.

T. 65.1098.48. Kajászószentpéter (váli járás). A már előzőleg elküldött iratból 1 név kimaradt, pótlólag küldi. Név.

T. 65.1098.80. Sárkeresztes (székesfehérvári járás). Sürgetésre küldi a névjegyzéket. Lista hiányzik.

T. 65.1098.42. Inota (székesfehérvári járás) 1 személy adatai.

T. 65.1098.85. Soponya (székesfehérvári járás)
19 név adatokkal együtt felsorolva.

7. SZVL. Pm. ir. 8338/1944.
8. MRT. I. 713-714. "Az élelmiszerellátás szemontjából zsidónak tekintendő személyek adatainak bejelentéséről."
9. SZVL. Pm. ir. 8870/1944.
10. Az idézet rendelet előzménye a 108.500/1944. K.M.Sz. rendelet volt, amely a zsidók élelmiszerellátását szabályozta. (MRT. I. 675-682. Hatályba lépett április 22-én) Szabályozta a zsidók zsír, cukor, tej, hús fejadagját.
11. FMN. 1944. május 19. 3. "Befejezték a fehérvári zsidók összeírását az elhelyezésre vonatkozólag."
12. Munkácsi, 1947. 36-37.
A meghívó szövegét közli.
13. A zsidók utazásának korlátozásáról szóló rendelet 1944. április 5-én jelent meg, és április 20-án lépett hatályba (MRT. T. 412-414). A rendelet hatályba lépése előtt azonban gyakorlatilag lehetetlen volt az utazás az állandó razziázások miatt. A fenti idézet is utal a vidéki zsidóság teljes elszigeteltségére.
14. Munkácsi, 1947. 38.

15. Munkácsi, 1947. 38-39.

16. Uo.

Dr. Szegőt ekkor szabadon bocsátották, de rendőri felügyelet alá helyezték. Májusban ismét elfogták, majd a Mosoni utcai rabkórházba került. A Központi Zsidó Tanács ekkor ismét kérvényezte kiadatását.

(Munkácsi, 1947. 39-40.)

17. Munkácsi, 1947. 41.

18. MZSHK, 1994. I. A. köt. 151. Csákvár fiókhitközség.

MZSHK, 1994. I. A. köt. 391. Martonvásár fiókhit-
község

MZSHK, 1994. I. B. köt. 593. Sárkeresztúr anyahit-
községet "dr. Szegő Miklós Judenältester 1944.
április 1-én feloszlatta."

19. SZVL. P.m. ir. iktatatlan

20. SZVL. P.m. ir. iktatatlan

21. SZVL. P.m. ir. 8874/1944. 1944. május 15.

22. FMN. 1944. május 13. "Nem szabad megkülönböztető
jelvénnnyel ellátottaknak megjelenni a város-
házán.

23. SZVL. Pm. 9447/1944.

Belépési igazolványok, Székesfehérvár, 1944. május 20.

1. Dr. Neubauer Imre ügyvéd, a Zsidó Tanács elnöke

2. Dr. Krausz Zsigmond ügyvéd és Dr. Stein József

24. Braun, 1995. 188.

25. Uő. uo.

26. Schmidt, 1990.

27. Berkes, 1995. 15.

ügyvéd számára általános közigazgatási ügyekben
való eljárásra

3. dr. Erdélyi Gyula ügyvéd, Stern Imre vegyiparos
ipari ügyekben

4. dr. Lánosz Andor ügyvéd és Aczél István keres-
kedő lakásügyekben egyes hivatalokba bejárhat

28. Hausner, 1984. 285-325

29. Lévai, 1948. 87.

30. Braham, 1988. I. 339-384.

31. Lévai, 1948. 87.

32. Beneschofsky, Vádirat... II. 44-45.

33. Braun, 1995.

VII. fejezet: A deportálás intézményrendszere

1. MT. 1929. Bp. 1930. Franklin, 333-407.
2. Farkas, 1980. 107.
3. Csurgai, 1995. 37.
Csurgai, 1996. 83.
4. Farkas, 1970. 136-137.
5. Bibó, 1948. 153.
6. FML. Megyei kgy. jkv. 343. old. 1939. szeptember 11.
7. Vö.: 6. jegyzet
SZFÜ., 1939. szeptember 10.
8. Bibó, 1948. 153.
9. Ennek a "mérséklő" szerepnek a mértékét eldönteni ma már szinte lehetetlen. Részben a hiányos levéltári anyag miatt, részben pedig azért, mert ennek eldöntése kívül esik a történettudomány körén. Thaisz Andor és Toldi konfliktusát említi; Glatz 170. 190.
10. Bibó, 1948. 153.
11. MT. 1942. Bp. 1943. 171-177. "A vármegyei, városi, községi tisztviselők alkalmazásának, valamint egyes szolgálati viszonyainak átmeneti szabályozásáról.
12. Uo. 175 . 1. bek.
13. Uo. 177., 18 . 1. bek.
14. MRT. I. 504-507.
15. MRT. I. 504.
16. MRT. I. 505.

17. Csitáry G. Emil (1882-1970)

Székesfehérváron születet 1892-ben. A székesfehérvári állami reáliskolában érettségizett. 1915-től az egyetemi tanulmányai befejezése után állt városi szolgálatba. 1917-ben dr. Saára Gyula polgármester titkára lett, majd főjegyzővé nevezték ki. 1918-tól gazdasági tanácsnok volt. 1929-ben a közgyűlés egyhangulag főjegyzővé, 1931-ben a város polgármesterévé választotta. A város polgármestereként működött 1941. januárjáig, amikor városi főispánná nevezték ki. 1943-ban e tisztségről lemondott, majd 1944 őszén a kormány a hadművelleti területek kormánybiztosának nevezte ki.

18. Szarka, 1938.

19. SZFÜ. 1939. február 10. "Magas kitüntetést kapott Csitáry G. Emil dr. polgármester. (Magyar érdemrend középkereszt.)

20. SZVL. IV-B. 1402. Kgy. jkv. 1941.

Csitáryt a beiktató közgyűlésen Hóman Bálint köszöntötte a belügyminiszter nevében.

21. FML. Megyei kgy. jkv. 1939. III. 27. 2. kgy. 5102. al. 1939.

22. SZVL. F-IV. B. 1402. kgy. jkv. 1943., 1943. február 10. díszközgyűlés

23. Ybl Miklós Főreál

24. SZVL. 7/1944. kgy. n. sz., Csitáry G. Emil emlékiratai (továbbiakban: Cs.E.)

25. Cs. E., 317.

26. Csitáry Endre László politikai tevékenységéről már korábban, az 1937-es lovasberényi választások alkalmával is tájékozódhatott. Endre kormánypárti programmal indult, bár a Nemzeti Egység Pártja nem őt jelölte, hanem Kommer Gyulát. A mandátumot Grieger Miklós plébános, a Nemzeti Néppárt vezére szerezte meg. Grieger Miklós egy év múlva bekövetkezett halála után a gazdátlanul maradt lovasberényi kerületben lépett fel párton kívüli, de lényegében nyilas programmal, Hubay Kálmán (Farkas, 1980. 231-232.)

Az Endre körüli lovasberényi választásokkal kapcsolatos botrányra: EBJ., 479.

27. FML. Thaisz Andor alispán magánlevelezése. 1941/42. Fejérvári Hübner András dr. Fejérvármegye tb. tiszti főügyészének vádindítványa Endre László ellen. Nyomtatvány, Bp. Pallass 3.

28. EBJ, 481.

29. Cs. E. 596-598.

"Keresztes Fischer Ferenc jelentéseiből látnom kellett, hogy ez akkoriban nagy politikai hatalomnak számító dr. Endre László alispántól mindenki nagyon fél és azért esett rám a választás, mert én jó viszonyban vagyok dr. Hóman Bálinttal, a jobboldal leg-

tekintélyesebb vezető egyéniségével és így lehet remélni, hogy Endre László nem fogja kifogásolni a megbízatásomat.Az elkövetkező hetek nagy szomorúsággal töltöttek el. Hisz', szinte naponként kellett látnom, hogy az ország első vármegyéjének élén milyen tudatlan és képzetlen ember áll.Azt kellett látnom, hogy minden figyelme a gépírónő meghódítására irányul. Vagyis egyáltalában nem érdekelte az ellene folyó fegyelmi ügy. Pedig az nem volt csekélység! Hiszen a vármegyeháizról átküldött iratokból szörnyű kép tárult elő arról, hogy milyen hozzá nem értéssel, tudatlansággal és lelkiismeretlenséggel intézték az úgynevezett zsidó tanusítványok ügyét... Jelentkeztem Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszternél, hogy a vonatkozó ügydarabok bemutatásával utasítást kérjek. Ő azonban a szó szoros értelmében megijedt és kifelé hátrálva a hivatali helységéből, folyton azt hangoztatta, hogy "én nem szólok bele, te vagy a vizsgálóbiztos, csinálj azt, amit akarsz, tőlem azonban ne kérj állásfoglalást."

30. Cs. E. 601.

Hausner az Einsatzgruppekat "mozgó vágóhídnak" nevezte. Hausner, 1984. 106-125.

31. Bokor, 1982. 83-114. Interjú dr. Alfréd Trenkerrel

és Franz Novakkal.

Szita, 1991. 10.

32. Szita, 1991. 195. A német csapatok székesfehérvári jelenlétére, elhelyezkedésére töredékes levéltári anyag áll rendelkezésre. Ezek kizárólag a zsidó lakások igénybevételére, használati eszközök igénylésére vonatkoznak. SZVL. Pm. ir. 1941-46. 1.d. Zsidó ingatlanok.
33. Ember, 1983.
34. Szita, 1991. 11.
35. Cs.E. 601.
36. FMN. 1944. március 20. "Kossuth lelke"
37. FMN. 1944. március 23. "Új kormány alakult. Sztójay Döme a miniszterelnök."
38. Jurcsek Béla (1893-1945)
- Fejér megyei földbirtokos (Sárszentmiklós-Hadnagypuszta, 1057 kat. hold.)
- 1893-ban született Tiszatarjánban. Középiskoláit Nagykárolyban és a Gazdasági Akadémiát Debrecenben végezte. Fejér vármegye törvényhatóságának 1914-től volt a tagja (Almanach, 277-78.) 1935-44-ig bekerült a NEP programjával az országgyűlési képviselők közé. A Fejér megyei nyilas szervezkedések prominens alakja volt az 1930-as évek elejétől. 1940. júniusától 1941. februárjáig mezőgazdasági és értékesítési kor-

mánybiztos, 1942-44-ig közellátási államtitkár, majd a német megszállás után, valamint a Szálasi kormányban földművelésügyi miniszter volt. A háború végén Zell am See-ben öngyilkos lett.

(MÉL. I. 828-829.)

39. Wilhelmstrasse, 788-789. 1944. március 20.

FMN. 1944. március 23. 1. "Edmund Veesenmayer az új magyar nagykövet."

40. Wilhelmstrasse, 795. 1944. március 24.

41. Vö.: 35. jegyzet

42. Wilhelmstrasse, 824. 1944. április 14.

43. Wilhelmstrasse, 834. 1944. április 20.

44. Wilhelmstrasse, 837. 1944. április 28.

45. Wilhelmstrasse, 845. 1944. május 10.

46. ÚF. 1944. április 27. 2. "Dr. Toldi Árpád csendőrezredes Fejérmegye és Székesfehérvár új főispánja."

47. Vö.: 41. jegyzet.

Toldit a BM. XX. osztályáról helyezték a vármegyéhez.

A belügyminisztériumban Balázs Piri Gyula osztályvezető, miniszteri tanácsos helyettese volt.

48. FMN. 1944. április 27. 1. "Dr. Toldy Árpád csendőralezredes Székesfehérvár és Fejér vármegye új főispánja." (Toldi nevének írása ingadozik az -y és az -i közt sajtóban és a szakirodalomban. Sajátkezű aláírásaiban -i betű szerepel.)

49. SZVL. F-IV. B. 1402. Szfv. kgy. jkv. 73-8047/1944.

A kormányzó 1944. április 26-án kelt leiratával mentette fel Jankovichot főispáni állásából.

Főispánsága alatt majdnem három végi volt a város országmozgósítási kormánybiztosa is.

50. Farkas, 1980. 256.

51. FMN. 1944. április 27.

52. SZVL. IV. B-1402. kgy. jkv. 73-84/1944.

53. SZVL. IV-B. 1402. kgy. jkv. 1944. május 11.

54. FML. Megyei kgy. jkv. 482.

55. Vö.: 49. jegyzet, 483.

56. Vö.: 49. jegyzet, 485.

57. Vö.: 49. jegyzet, 486.

58. Vö.: 49. jegyzet, 486.

59. Vö.: 49. jegyzet. 488.

60. Vö.: 49. jegyzet, 489.

61. SZVL. IV-B. 1402. kgy. jkv. 1944. május 11.

A Hóman Bálint elleni népbírószági per 3. vádpontjában szerepel a Toldi Árpád beiktatásán elmondott beszéde. A felhozott vádra Hóman azt válaszolta, hogy nem akart résztvenni a beiktatáson. Toldit akarata és egyenes kívánsága ellenére nevezték ki főispánnak Székesfehérvárra.

"Később azután Toldy Árpádot Bonczos [Miklós] az én kívánságomra eltávolította, mert a zsidók kitelepí-

tésénél a fehérváriak brutalitásokat tapasztaltak és ezt rögtön jelentették nekem, én pedig azonnal közbeléptem a belügyminiszternél."

Toldi - Hóman összeütközéséről: Glatz, 1970. 181-202.

62. SZVL. IV.-B. 1402. 75-8048/1944.

63. Braham, 1988. I. 330.

64. Lévai, 1946. 123.

EBJ, 491. Lullay László vallomása:

"A németek részéről teendő intézkedések nagy részét Eichmann egy magyarul jól tudó titkárnője segítségével Ferenczy alezredessel beszélte meg először, Otto Hunsche útján és közreműködésével, Baky László és Endre Lászlóval közösen. Utasításokat a Belügyminisztérium XX. Osztálya adta a zsidótlanításhoz. A szükséges karhatalom igénybevételére és alkalmazására Ferenczy sok esetben eszközölte ki a BM. XX. Osztályán a karhatalom igénybevételét."

65. Ferenczy László jelentéseinek közlése EBJ, 497-522.

Lévai, 1946. 140.

A Ferenczy jelentések másolatait megküldte Faraghó Gábornak, Baky Endre államtitkárnak a BM. VII. osztálya főnökének, a tiszántúli német hadsereg mellé beosztott kormánybiztosnak, Ricsóy-Uhlarik Bélának, Czigány József csendőrezredesnek.

66. Lévai, 1946. 107.

67. Vádirat I. ...126.

68. Braham, 1988. II. 136-140.

EBJ, 1944. 492-496.

69. Pereszty, 1926. 9-10.

A kakastollas kalap az osztrák zsandárság viselete volt. 1860-tól Magyarországon is rendszeresítették a használatát. A csendőrség közbiztonsági szolgálatában az eredeti elképzelés szerint az éberséget jelképezte.

70. Dr. Jungerth-Arnóthy Mihály feljegyzései.

Triftern, 1945. augusztus, Nieder-Bayern. Tevékenységem a zsidókérdéssel kapcsolatban. Kézirat, MZSL. T. . 71.112. 15.old.

Az 1944. június 21-én tartott koronatanácsról még: EBJ. 492.o. 44. jegyzet, Endre László belügyi államtitkár jelentése.

Bokor, 1982. 126-181. A Mester Miklós vallás- és közoktatási államtitkárral készült interjú.

71. Lévai, 1946. (Szürke könyv) 13-98.

Munkácsi, 1947. 135-155.

72. EBJ, 72.

73. Lévai, 1946. 174-175.

Braham, 1988. II. 142-143.

Baky felmentése 1944. szeptember 5-én jelent meg, Endrét szeptember 7-én nyugdíjazták.

74. Braham, 1988. I. 424.
75. A zónák sorrendje annyiban módosult, hogy a székesfehérvári csendőrkerületet összevonták a VII. miskolci kerülettel. Az összevonás oka nem ismert.
76. A magyar királyi csendőrség elhelyezési kimutatása.
A m.kir. Belügyminiszter kiadása. Madách Nyomda, 1943.
13-175.
M.kir.Csendőrség zsebkönyve 1944. 13-47.
A székesfehérvári osztályon kívül a győrit Tavassy Lajos, a komáromi Török Dezső alezredesek irányították.
A három osztályhoz hét szárny (székesfehérvári, tatai, győri, esztergomi, komáromi, érsekújvári, lévai) tartozott. Összesen 122 csendőrőrssel. A kerülethez tartozott még a 2. nyomozó alosztály Székesfehérvárott és három tanszákad (Győr, Tata, Szabadbattyán.)
77. Vádirat... I. 126.
78. Ua. uo.
79. Ua. uo.

VIII. fejezet: A tisztogatási akció első fázisa:
a gettóba tömörítés

1. 1240/1944. M. E. számú rendelet MRT. I. 263-64. Hatályba lépett: 1944. április 5.
2. 1610/1944. M. E. számú rendelet MRT. 475-479.
3. 1290/1944. M. E. számú rendelete a csendőrség rendkívüli fegyverhasználatáról MRT. I. 414-415.
4. FMN. április 20., 22. szám
5. Vö.: 4. jegyzet
6. Rektorisz, im. 354.
7. Szervezeti és Szolgálati Utasítás a m. kir. csendőrség számára, 1941. 271.
8. 1270/1940. M. E., MRT. 412-414.
FMN. 1944. április 6. 1. "kormányrendeletek a zsidók utazásának korlátozásáról."
9. 123.000/1944. P.M., A zsidók utazásával kapcsolatos illetékről. MRT. I. 749-750.
10. Vádirat., I. 124-127.
11. Vádirat., I. 124.
12. Vádirat., I. 126.
13. MRT. I. 475-479.
14. MRT. I. 475.
15. Uo.
16. Varga, 1983-84., 404-414.
17. EBJ, 494.

18. Wilhelmstrasse, 823-24.
19. Wilhelmstrasse, 828.
20. Wilhelmstrasse, 841.
21. Wilhelmstrasse, 836.
22. Wilhelmstrasse, 837.
23. FMH. 1944. április 28. 2. "Rendelet a zsidó lakások és kényszerlakhelyek, a.) könyvkiadási engedélyek és b.) a zsidók lőfegyverei ügyében. c.)"
a.) 1610/1944. M.E. MRT. I. 475-479.
b.) 10.740/1944. M.E. MRT. 494-496.
c.) 1630/1944. M.E. sz. MRT, I. 480-82. Mindhárom rendelet április 28-án lépet hatályba.
24. MRT. I. 515.
25. MRT. I. 480-82.
26. Vö.: ...fejezet¹⁻³² jegyzet
27. Vö.: ...fejezet³¹⁻³⁷ jegyzet
28. Vö.: ...fejezet²⁵⁻³⁰ jegyzet
29. Vö.: ...fejezet¹⁰⁻¹⁵ jegyzet
30. Vö.: ...fejezet³⁸⁻⁴⁴ jegyzet
31. Vö.: ...fejezet⁶⁻²³ jegyzet
32. EBJ, 512.
33. Vö.: 32. jegyzet
34. FMN. 1944. május 17. 1. "Megkezdődött Fejér megyében a zsidók egyes községekbe tömörítése."
35. Vö.: 32. jegyzet

Thaisz Andor alispának az Új Fehérvár, 1944.

május 17-i számában az alábbi adatoka közölte:

- Kápolnásnyékre az ottani 94 zsidóhoz 112 személyt szállítottak a környékről. A koncentráltak száma: 206.
- Móra: a 124 helyi zsidóhoz 125-öt vittek a móri járás területéről. Összlétszámuk: 249.
- Seregélyes: 90 seregélyesi zsidóhoz 127 személyt költöztettek oda. Összlétszámuk: 217.

36. ÚF. 1944. május 17. 3. "Szombatig nyolc községben gyűjtik össze a 2100 Fejér megyei zsidót."
37. 1990/1941. M.E. A zsidók bevásárlásának a nap meghatározott szakaszaira korlátozásáról. MRT. II. 1039-40.
38. 1941-ben Bodajkon (móri járás) 31 zsidónak minősített személy élt, amely a falu lakosságának 1,3%-át jelentette. Kepecs, 1993. 142.
39. Németh, 1984. 2-7.
Vö.: XII. fejezet, 9. jegyzet
(Szfvári zsidók koncentrációs táborokban)
40. FMN. 1944. június 7. 3. Galamb Béla: Villámriport a kápolnásnyéki zsidók költöztetéséről.
41. Vádirat I., 125.
42. FML. Szfv. Népbír. ir. 1946. Nb. 232/46.
43. Vádirat I., 125.
44. Vö.: 42. jegyzet

45. FML. Szfv. Népbir. ir. Nb. 504/1945/10. szám
"Vádolt ezt a feladatot gumikesztyűben, egy újjal történő felnyúlással, szabályszerű fertőtlenítéssel, fekvő hely hiányában álló helyzetben végezte."
46. FML. Szfv. Népbir. ir. 1946., Nb. 92/1946/7.
47. SZVL. Pm. ir. Zsidókra vonatkozó iratok. 1944. május 12. Vitéz Endre László 7.848. rádió híryanagára a polgármester választávirata.
48. Berkes, 1995. 61., 67.
49. ÚF. 1944. május 19. 3. "Székesfehérvárott kedden kezdődik meg a zsidók áttelepítése."
ÚF. 1944. május 23. 2. "Megkezdődött a fehérvári zsidók összeköltöztetése Székesfehérváron." Hivatkozott polgármesteri rendelet száma: 9705/1944.
e számban jelent meg.
FMN. 1944. május 30. "A zsidók átköltöztetése holnapi nappal befejeződik."
"Gettóházak: Ösz.u. 7,8-tól végig, Horthy Mikós tér 9, 11., Távirda u. 9/a és 21., Ferenc József tér 10., Sütő u. 7., Palotai u. 29., Ybl Miklós u. 8. 16., Radó-féle ház(?), Vilmos császár út, Weisz-féle ház(?), Kígyó köz északi oldala, Jókai u. 10., Kígyó u. 14-18., Basa u. 2,4., Lövölde u. 28., Simor u., Ortodox templom (SZIHK kérdőív, 2. pont)
50. ÚF. 1944. május 23.

51. Vö.: 49. jegyzet

52. SZVL. Pm. ir. 11218/44.

A számla az alábbi tételekből áll: 1. becsomagolásra felfogadott asszony napszáma; 2. villany leszerelés költségei, villanyóra felszerelés; 3. autótaxi; 4. kicsomagolás és takarító asszony napszáma.

53. FMN. 1944. június 3. I. évf. 1. szám

"Dr. Toldi Arpád vezércikke: Újjászületés. Elkülönítették a fehérvári zsidókat."

A Fehérvári Naplót a nyilas szellemű főispán egy mondva csinált ürüggyel betíltatta. 1944. június 3-án a régi címen, de új arculattal jelent meg az újság. Az addig országos viszonylatban mérsékeltnak számító napilap ezt követően, a féktelen antiszemitizmus és nyilas propaganda fóruma lett.

54. Vö.: Vö.: fejezet

55. ÚF. 1944. május 27. "Költözködnek a zsidók "házcsoport" gettókba. - Csomagolás - költözködés - lakáskiutalások izgalma a volt zsidó szeretetházban."

A Zsidó Tanács elnökétől megkérdezvén, hogy mit szól a gettóhoz - a riporter azt a választ kapta: "Tapasztalatok hiánya miatt nagyon keveset tudok hozzászólni."

56. Vö.: 53. jegyzet.

A fenti gondolatok jó párhuzama a Toldi Arpád közvetlen baráti köréhez tartozó Endre László beszámolója, amelyet Minisztertanács június 21-i ülésén mondott el. "Mintha

évezredes lidércnyomástól szabadult volna fel a megtisztított országrész, még a levegő is megváltozott. Az első napok, esetleg hetek bizonytalansága megszűnt, megindult a vértetűtől megtisztított fa erős, egészséges vérkeringése." (EBJ, 495)

57. EBJ, 524.

58. FMN. 1944. június 24. Bartos László: "Így éltek a fehérvári zsidók." Alcím: "Egy zsidó asszonynak 30 pár cipője, 3 kalapja és 60 ruhája volt."

59. Berkes, 1995. 6.

60. Vö.: 58. jegyzet.

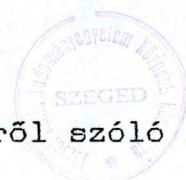
61. Konrád György: A tettek megmaradnak

In.: Szita, 1991. 6.

IX. fejezet: A tisztogatási akció második fázisa:

gyűjtőtáborok létesítése

1. Endre László népbíróági perében tagadta, hogy a szegedi 1944. június 10-én tartott értekezlet előtt lett volna egyeztető értekezlet. A székesfehérvári és miskolci értekezletről semmiféle felvilágosítást nem tudott adni. EBJ, 60-61.
2. Wilhelmstrasse, 853.
Braham, 1988. II. 31.
3. Vö.: 2. jegyzet.
4. EBJ, 510.
5. 10423 szám alatt iktatva: "Csendőrség nyomozóparancsnokságánál tartandó értekezletre meghívó" Az eredeti távirat nincs meg. A korábbi postázás oka feltehetően a pünkösdi ünnepek okozta változások a hivatali ügyintézésben.
6. SZVL. Pm.ir. 10289/1944.
7. Toldi Árpádot 1944. április 27-én nevezték ki főispánnak, május 11-én installálták.
8. FMH. 1944. június 3. "A kormányzó kihallgatáson fogadta dr. Toldi Árpádot."
9. Vö.: 4. jegyzet
10. Vö.: 4. jegyzet
11. SZVL. Pm.ir. 10289/1944.
12. SZVL. Pm.ir. 11271/1944.
13. SZVL. Pm.ir. 176/1944.
14. SZVL. Pm.ir. 217/1944. A 196 pengő kifizetéséről szóló dokumentumot közli Ember, 1977. II. 60.

15. 11.292. szám alatt az idézett szöveg, június 9-én.
A dokumentum nincs meg, így az ügyről többet nem lehet tudni.
16. 13.130.sz. alatt iktatva "Rendőrség részére kiutalt hivatalos előleg elszámolási ügyet bemutatja." Az irat nincs meg.
17. 10.717. sz. alatt iktatva. Irat nincs. "Zsidók részére szalma kiutalást a Hadtest hadbiztos megtagadja."
18. 11.181. sz. alatt iktatva. Irat nincs. "Csendőrök részére fekszalma kiutalásról értesít."
19. OSZK. KNYT. 11.159/1944.
20. Lévai, 1948. 413.
Meszlényi, 1947.
21. 1600/1944. M.E. "A zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában." Vádirat. I. 170-181.
22. Braham, 1988. II. 12.
23. FML Szfvári Népbir. ir. 1945. Nb. 311/1945.
Vö.: 23. jegyzet
24. Ua.uo. Simó Károly gyanúsított vallomása
25. Vö.: 23. jegyzet
26. Ua.uo. dr. Simán Sándorné vallomása
27. SZPL. Shvoy Lajos levelezése "Zsidó ügyek"
Gépiratos levél: "Az Isten szerelméért legyen könyörületes és ne nézze tovább azt a borzasztó emberkínzást, amit most a Kégl György utcában művelnek. Artatlan öreg nőket és férfiakat gumibottal és szíjjakkal

kékre, zöldre vernek, úgy hogy egy egész életre nyomorék marad nagymennyiségű ember."

Idézet egy másik levélből:

"Van e róla tudomása arról, hogy a Kégli György u. 5. szám alatt napi 40 embert, zsidót és kitértet halálra kínoznak azon a címen, hogy aranyait hova dugta. Artatlan embereket, nőket is félholtra verik szíjjakkal és gumibotokkal agyon kínozzák."

28. EBJ, 513.

29. Munkácsi, 1947. 114.

30. Kalmár Andor szóbeli közlése

31. Gettó gyűjtőházak: Fenyves telep (Ybl Miklós utca), Otthon garázs (Ösz u. 9-13.), Horthy Miklós tér 9., Távirida u. 21., Jókai u. 10., Lövölde u. 18.. József tér 10. SZIHK, kérdőív, 4. pont.

32. Vera Kohn: Jewish woman lost almost all family in Hungary. The Ottawa Citizen, June 3, 1994. 3.

33. Vádírat, I. 125.

34. EBJ, 510.

35. EBJ, 401.

36. EBJ, 498.

37. EBJ, 499.

38. EBJ, 500.

39. EBJ, 505.

40. Baky László népbíróági perében tagadta, hogy tudott

volna a bábák alkalmazásáról. EBJ, 103.

41. Berkes, 1995. 63.

42. FML. Szfvári Népbír. ir. 1945. 504/1945. 10.

43. FML. Szfvári Népbír. ir. 1945. 806/1945.

44. Vádirat. III. 206-207.

Molnár, 1995. 140-141.

45. Halász Éva visszaemlékezése, 1994. október. Interjú a szerző tulajdonában.

46. Otthon garázs: 1925-ben alapította Bán Sándor, Dunántúl legmodernebb garázsa, szerelőműhelye volt. A német megszállás után a Luftwaffe műhelye lett.

47. FML. Népbír.ir. 1945. 584/45.

48. Braham, 1988. II. 34-35.

49. "Két teherautó érkezett a ház elé, az emberek próbáltak felmászni, a csendőrök siettettek mindenkit, beleértve az idősebbeket, gyerekeket." (Vö.: 32. jegyzet)

50. SZVL. Cs. E. 317. megjelent: FMH. 1995. május 6. 10.

Csitáry G. Emil: Emlékiratok. 33. rész

51. FML. György Oszkár, költő és műfordító iratai.

4 doboz: kéziratok, levelek, műfordítások, versek.

Csongor Rózsa: Száz éve született György Oszkár.

Kritika 1982/2.

Kőrös Endre-Südy Zoltán: Adatok György Oszkár

pályájához. Fejér megyei Szemle, 1968.

Kovalovszky Miklós: György Oszkár ébresztése

Élet és Irodalom, 1983/2.

Szilvágyi Irén: Adalékok György Oszkár portréjához.

Fejér megyei Szemle, 1964/1.

52. Jankovich, 1956. 325.

53. EBJ, 491. Lullay László vallomása, 1960. július 7-én.

54. Munkácsi, 1948. 413.

55. EBJ, 512. Ferenczy 1944. május 29-én Munkácson készített II/2. eseményjelentése

56. EBJ, 524. 1944. június 10., szegedi értekezlet

57. Molnár, 1995. 136. 2.j.

58. EBJ, 509. Ferenczy 1944. május 29-én Munkácson készített II/2. eseményjelentése.

59. Molnár, 1995. 145. A magyar csendőrség és a német SS összefonódására vonatkozó dokumentum

60. Lévai, 1948. 118.

Braham, 1988. II. 15.

61. Vádirat. I. 187-188.

62. EBJ. 524.

63. "Most hallom, bábákat is vittek ki és még ezzel is kínozzák azokat a nyomorult asszonyokat, keresik az ékszereket náluk... Rengeteg a koraszülés, de még azoknak az újszülött csecsemőknek se kegyelmeznek, ott kell lenniök szabadon, abban a huzatos téglaházi félszerben, ahová becsapkod a szél meg az eső."
(Jankovich, 1956. 325.)

64. EBJ, 512. Az elszállítás időpontját Ferenczy László 1944. május 29-én Munkácson kelt II/2. sz. eseményjelentése tartalmazza. A fenti időpont tényét megerősíti a Székesfehérvári Izraelita Hitközség tulajdonában lévő kéziratos könyv is. A deportálásból visszatértek beszámolóit tartalmazó feljegyzéseket a DEGOB helyi csoportja készítette, közvetlenül a koncentrációs táborokból és a munkaszolgálatból való hazatérés után. A továbbiakban: SZIHK, DEGOB (számozatlan oldalakkal, dátummal)
65. EBJ, 53-54. Endre László vallomása.
66. EBJ, 526-27.
- Braham, 1988. II. 16.
67. EBJ, 509.
68. Vö.: 66. jegyzet
69. Bibó, 1948.
70. Bibó, 1948. 170.

A magyar társadalom "nem tudott méltó arcot mutatni", ebben a történelmi kataklizmában. Bibó a megsemmisítő táborok borzalmait nem hívőkkel szemben az alábbiakat állapította meg. "Az a lényeges, hogy abban a folyamatban, amikor először felvetődött a legtávolibb *lehetősége* (kiemelés, B.I.) annak, hogy ilyenek történnek, ettől magától meg kell borzadnia és cselekvésbe lendülnie minden ép erkölcsi érzékű embernek. Mi pedig akkor kezdtünk

el "nem hinni" a megsemmisítő táborokat, amikor a deportáló vonatokról már épp eleget tudtunk ahhoz, hogy amazokat iselhihessük: s nem azért nem hittük el, mert töretlenül bízunk az emberi jóérzésben, hanem azért, hogy ne kelljen szembe néznünk a magunk felelősségével."

71. EBJ, 524.

72. FH. I. évf. 47. sz. 1945. június 27. 1.o. "Négy évi börtönre ítélte a Népbíróság Balogh Jánost."

73. Munkácsi, 1948. 414.

74. SZVL. Pm. ir. 11.271/1944. A Székesfehérvár Közművei által elkészített kimutatásban a vízszállítás első napja 1944. június 2., utolsó napja június 12. A kimutatás kelte 1944. június 13., az elszállítás június 14-én történt.

75. EBJ, 525.

76. Ua.uo.

77. SZVL. Pm. ir. 13.325/1944. A pékmester számára 2175 pengőt fizettek ki 1944. július 17-én.

78. SZVL. Pm. ir. 12207/1944. 1.963 pengő, elszámolva 1944. július 20-án.

79. SZIHK-kérdőív. 63. pont

EBJ, 524. Az 1944. június 10-én Szegeden tartott értekezlet fél kilogramm kenyeret engedélyez fejenként vagonírozáskor.

80. EBJ, 516.
81. SZIHK. Kérdőív. 64. pont
82. Hausner, 1984. 134.
83. EBJ, 527.
- Braham, 1988. II. 16.
84. EBJ, 510.
85. EBJ, 495.
86. Lévai, 1948. 413.
87. Gerlényi, én. 65.
88. SZIHK. Kérdőív 10., 11. pont
89. SZIHK, DEGOB - Weiß Györgyné vallomása 1945. június 29.
90. SZVL. Pm. ir. 179/1944. Hatvan, 1944. június 7.,
179/1944. Székesfehérvár, 1944. június 9.
Lévai, 1948. 413.
91. SZVL. Pm. ir. 190/1944. eln.sz. 1944. június 12.
92. Vö.: 88. jegyzet
93. A táborból elbocsátott "árja párja" régi lakásába visszaköltözhett, de köteles volt a pénzügyigazgatóságnál jelentkezni, hogy házkutatást tarthassanak nála. Hetente egyszer jelentkeznie kellett a rendőrségen. Nem hagyhatta el a város területét, nem közlekedhetett fő útvonalon, utcán pedig reggel 6-tól este 8-ig tartózkodhatott. Színházba, moziba nem jelenhetett meg, fürdőbe sem mehetett. "Természetesen" keresztény háztartási alkalmazottja sem lehetett. A keresztény társa-

dalomtól való elszigetelést célozta a polgármesteri utasítás azon pontja, hogy "családtagjain kívül nem zsidó egyénnel nem érintkezhet."

94. SZVL. Pm. ir. 200/1944. Kiskunfélegyháza, 1944. június 18. vitéz Ferenczy alezredes 79/1944. biz. távirata. Az acta hátulján: "Szigorúan bizalmas! Zárt borítékban." Ugyanott június 26-i feljegyzés: "Minthogy a benti távirat rendelkezéssel érintett sárga csillag viselésére kötelezett zsidók elszállítása megtörtént, az ügydarabot mint további intézkedést nem igénylőt irattárba helyezem."
95. MZSL., T.72.114. Gerőfi Arminnak, a székesfehérvári izraelita hitközelnökének a levele, 1959. árcius 1-én a Magyar Izraeliták Országos Képviselőletének Irodájához.
96. Vö.: 32. jegyzet
97. SZIHK, DEGOB, 1945. április 27-i bejegyzés
98. SZIHK, DEGOB, Markos Éva vallomása, 1945. július 18. A Kecskemétről Auschwitzba való szállítás időpontját június 29-re teszi.
99. SZVL. Pm.ir. 13.325/1944.
100. SZIHK, DEGOB, Fey Éva vallomása, 1945. június 8. 23 nevet sorol fel a Székesfehérvár-Méntelepről Auschwitzba szállítottak közül.
101. Vö.: 94. jegyzet
102. Berkes, 1995. 77.

103. Uő, uo. Az internálás helyét nem közli.
104. Hausner, 1984. 141.
105. EBJ, 492.
106. Vádirat... I. 126. A 1530/1944. M.E. "A zsidókra vonatkozó egyes mentesítő okiratok felülvizsgálatáról" szóló rendeletre hivatkozik. (MRT.I.464-465.
A kivétlezettséget az 1944. május 20-án megjelent 1730/1944. M.E. sz. rendelet szabályozta: "A zsidókra megállapított rendelkezések hatálya alól mentesített személyek körének egységes szabályozásáról" címmel. (MRT. I. 769-772.) Ezt a 2040/1944. M. E. rendelet (Vádirat... III. 425.1) módosította, majd a 3670/1944. M.E. október 15-én kiadott rendelet kiegészítette. A keresztény vallású zsidókkal való bánásmódot a 31.461/1944. B.M. rendelet, a zsidó tanulókról szóló 86.900/1944. VKM. rendelet szabályozta.
107. SZVL. Pm.ir. 10921/1944. A rádión vett és másolatban mellékelte rendeletet 1944. június 3-án küldték meg a polgár mesternek.
108. Vö.: 107. jegyzet
109. Molnár, 1995. 168.
110. SZVL. Pm.ir. 10289/1944. "Szigorúan bizalmas"
111. Vö.: 7. jegyzet
112. Glatz, 1970. 181-202.
113. OSZK, KT., Fond 15/1567: Toldi levelei Hómannak, 1944.

július 3., július 15.

Uo. Fond 15/1882. Hóman levelei Toldi Arpádhoz, 1944.

július 6., augusztus 1.

114. Dr. Kepes János belügyminiszteri mentesítő okiratának száma 575.917/1944. II/a. Erre való hivatkozással fogadott leánya, Kepes Gitta atyja jogtalanul lefoglalt értékes képeit kérte a hatósági zár alól feloldani és visszaadni. SZVL.Pm. 5589/II.

115. Vö.: 32. jegyzet

116. Braham, 1988. II. 58.

117. Braham, 1988. II. 35.

Der Kastner-Bericht, 119-120.

Hirschler főrabbit a munkaképtelenek oldalára állították az Auschwitzba való megérkezés után. SZIHK, DEGOB Kalmár Andor vallomása, 1945. augusztus 5.

118. EBJ, 512.

119. EBJ, 526.

120. Az 1944. május 12-én Munkácson tartott értekezlet teljes szövegét közli EBJ, 526-27., amely a nagybányai polgármester 34/1944. eln. sz. feljegyzéseként maradt fenn.

121. EBJ, 526.

122. Vö.: 121. jegyzet

123. SZIHK, Kérdőív, 10-11. pont

Kalmár Andor szóbeli közlése, 1995. május

124. EBJ. 527.
125. SZVL. Pm. ir. IV-B. 1417. Közigazgatási biz.ir.
1944. 283/44.
126. SZVL. Polgármesteri Hivatal mutatója, 13 527. szám
alatt. Irat nincs. 1944. június 15.
127. Uo. 13 772. szám alatt. Irat nincs, 1944. június 12.
128. Uo. "Közzéléti Szövetkezet Balogh János igazgató
szabadsága ügyében jelent." 13 751 szám alatt. Irat
nincs. 1944. július 15.
129. Vádirat. I. 125.
130. EBJ, 505. Ferenczy I/5. számú eseményjelentése,
Kolozsvár, 1944. május 9. Az első transzpoort május
15-én indult el Magyarországról Auschwitzba
131. EBJ, 525.
132. Ua. uo.
133. SZVL. Pm. ir. 11271/1944. A június 19-én összesített
számlán a fuvar napja, az autó rendszáma, a megtett
út és a fogyasztott üzemanyag mennyisége van feltün-
tetve.
134. Vö.: 133. jegyzet
135. Az iratokban a getto és a gyűjtőtábor fogalma össze-
mosódik, keveredik.
136. Vö.: 74. jegyzet
137. EBJ, 525.

Üstök hiányában az ételt egyébként sem tudták volna elkészíteni.

Üstök hiányában az ételt egyébként sem tudták volna elkészíteni.

138. SZVL. Pm. ir. 11 376/1944.
139. SZVL. Pm. ir. 13 498/1944.
140. SZVL. Pm. ir. 12 517/1944.
141. SZVL. Pm. ir. 11 965/1944.
142. SZVL. Pm. ir. 11 292/1944.
143. SZVL. Pm. ir. 12 787/1944. Eredeti helyesírással közölve.

"Azzal a kéressel fordulok a Polgármester úrhoz hogy Szabó téglagyárból a gettó végett kettő hétre ki letünk költöztetve és a vissza költözésre 30 harmincz pengőt kiutalni szíveskedjen. Hazafias tisztelettel: név. Szabó téglagyár. Székesfehérvár, 1944. VII. 1."
144. SZVL. Pm. ir. Közigazgatási biz. ir. 1944. 283/44.
145. EBJ, 525.
146. Vera Kohn levele a szerzőhöz, Ottawa, 1944. július 27.
147. Vö.: 17-18. jegyzet

X. fejezet: Zsidó önmentési / menekülési alternatívák

1. Landeszman - Schweitzer, 1994. 15.
2. Lévai, 1948/b. 189.
3. Községkerületi Értesítő, 1939. május. 9.
4. Lévai, 1948/a. 94.
5. Karády, 1985. 68.
6. Zsidótörvény, 1939. 295-96.
7. Vö.: 6. jegyzet
8. FML. Főisp. ált. ir. 405/940.
BM. VII.a. osztálya: Közbiztonsági alosztály. Vezető-
je: Perlaky Gyula dr. volt. (EBJ, 484.)
9. Vö.: 8. jegyzet
10. Vö.: 8. jegyzet
11. Vö.: 8. jegyzet, 16529/1940.
12. Karády, 1985. 74.
13. SZIHK, DEGOB. 1944. október 20. bejegyzés
14. Vö.: 13. jegyzet
15. FML. Szfv. Halotti anyakönyve, 1944.
Frankl Lipót kereskedő
16. FML. Szfv. Halotti anyakönyve, 1944.
Vajda Antónia, Székesfehérvár, Kigyó u. 21. (gettóház)
Az elhalálozás helye: az elhalálozás nem az elhalálo-
zott lakásán történt. Luminálmérgezés.
Dr. Heller Pál és felesége, gyógyszeres mérgezés.

Dr. Heller Pál ny. kórházi főorvos és felesége haláláról mint egyetlen esetről ír Lévai, 1948/a. 413.

Heller Pál (1884-1944)

Győrött született 1884-ben. Középiskoláit ugyanott, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. Az I. világháborúban részt vett és százados orvosként szerelt le. 1919-ben nyitotta meg rendelőjét Székesfehérváron, ugyanekkor lett a Szent György Kórház nőgyógyászati osztályának vezetője. Több jelentős tudományos mű szerzője.

17. FML. Szfv. Halotti anyakönyve, 1944.

Kránicz Mór, szívbénulás, mérgezés

Szabó téglagyár

18. Borbás Zsigmond és felesége

Szabó-féle téglagyár

SZIHK, DEGOB. Szegő Istvánné, fia vallomása szerint a Szabó téglagyárban lett öngyilkos a vagonírozás előtt. Holtteste a téglagyárban maradt. Ez az adat a Halotti anyakönyvben nem szerepel.

19. FML. Sárbogárd Halotti anyakönyve, 1938-1950.

Antjides Paloma

1944. június 18. du. 2,35. Rétszilas és Szilasbalhás közt a mozgó vonaton szívszélhűdés.

FML. Dunapentele Halotti anyakönyve, 1942-1954.

Bruck Vilmosné

1944. június 5. 12 óra, Dunapentele általános iskola

20. FML, Sárbogárd, Halotti anyakönyv, 1938-1950.

Dr. Mandl Merő Imre és felesége, luminálmérgezés,

1944. január 1. éjjel 3 óra

Sárbogárd története, 1989. 202. is hozza az adatot.

A vidéki gyűjtőhelyek közül Bicske, Ercsi, Mór, Kápolnásnyék, Seregélyes halotti anyakönyveibe a fenti időszakban elkövetett öngyilkosságokat nem jegyezték be.

21. EBJ, 516.

22. SZBL. IV-1417. közig. biz.ir., 1944. 2-541.

A kir. tisztifőorvos jelentése Székesfehérvár szab. kir. város 1944. évi június havi közegészségügyi állapotáról.

**XI. fejezet: Egyházak a zsidótörvények, deportálások
idején**

1. Lévai, 1946.
Lévai, 1948. 122-127.
Munkácsi, 1947.
2. Beke, 1992. I-II.
3. Eördögh, 1994.
4. Eördögh, 1994. 515, 518.
Angelo Rotta 1941. június 14-i jelentése Serédinek
a III. zsidó törvényt elutasító állásfoglalásával
kapcsolatban.
5. Almanach, 1929.
6. Varga P., é.n. 39-40.
7. Litt. Enc. 1935/II.
8. Beke, 1992. 200.
9. Eördögh, 1994. 517.
10. Kifogásolja a kollektív büntetést. "A zsidóság vissza-
szorításának is az összes körülmény mérlegelésével
egyéni elbírálás alapján kellene történnie. Igaz-
ságtalan a keresztség szentségének lelki átalakító
hatását is bizonyos terminushoz kötni. Nem felel
meg az egyház szellemének és a tényeknek az, hogy a
keresztények között pusztá védelem alapján éles kü-
lönbséget tesz a törvényjavaslat zsidó és nem zsidó

keresztény között."

11. Ua., uo. 200.

12. Kis, 1987. 233.

13. Kis, 1987. 233, 240.

14. MT. 1941. Bp. 1942. Franklin, 55-56

15. Beke, 1992, 257-258.

16. 1944. jún. 29. Az "Apostolutódok" kezdetű körlevél szövegét közli többek közt, Beke, 1992. 438-441.

A körlevél létrejöttével és kiadásának körülményeivel foglalkzik számos munka, pl.: Meszlényi, 1947.

60-81., Lévai, 1946. 50-52; Lévai 1948. 126, Braham, 1988. II. 356-377.

17. Beke, 1992. II. 258.

18. Beke, 1992. II. 272.

"A miniszterelnök úr nagyon tartózkodó volt válaszában. ... Azt hangoztatta, hogy az új törvény világos lesz. Ezt a bíboros hercegprímás is kérte, mégpedig két irányban: legyen világos, hogy büntetlenül ki játszani ne lehessen; de legyen világos, hogy alkalmazásában szigorítás céljából büntetlenül ne magyarázhassanak olyasmit, ami nincs benne."

19. Serédi Jusztinián 1941. július 18-án felsőházi beszéde. Serédi Jusztinián kiadása, 95882. Az Atheneum RT. nyomása. Felelős Kárpáti Antal igazgató.

Lipp, 1979. Teljes terjedelmében közli Serédi Jusztinián hercegprímás beszédét.

20. A főpap nehezményezte, hogy a törvényjavaslat megalkotásába orvosszakértőt bevontak, de egyházjogászt nem. Serédi, Orsós Ferenc professzor akadémiai tag és a felsőházi tag aktív tevékenységére célzott. Orsós a zsidó fajt degenerációra való hajlammal ruházta fel, amely a vele keveredő fajt megfertőzi. Erre: Hajdú, 1994. 218-223; V. Bizi L., 1994.

Orsós Ferencnek a faji fáradtsággal kapcsolatos elméleti, parlamenti hozzászólásai döntőek voltak a náci ihletésű harmadik zsidótörvény létrehozásában és megszavazásában. A törvényt 1941. július 6-án 65:53 arányban szavazták meg. Vö.: Az országgyűlés képviselőházának 259. ülése, 1941. július 18.

21. Lipp, 1979. 76.
22. Ua., uo. 86.
23. "Az előttünk fekvő törvényjavaslat ugyanakkor, amikor a zsidók ellen hadakozik, hűségesen ragaszkodik a zsidó szellemhez, mert legalább közvetve a polgári házasságot kívánja alátámasztani, azt a polgári házasságot, amelyet annak idején a katolikus állásfoglalással szemben a liberális és szabadkőműves zsidók szorgalmaztak

a legjobban." (Lipp, 1979. 76.)

24. Karády, 1985. 53-63.

25. Bibó, 1948. 154-155.

26. Kis, 1978. 93.

2 . "Ha felnőtt egyén halálveszélyben forog, és nincs rá lehetőség, hogy a katolikus hit fő igazságairól behatóbb oktatásban részesüljön, a kereszt-ség azonnali kiszolgáltatásához elegendő, hogy valamiképpen kifejezze, hogy a hittigazságokkal egyetért, és megígérje, hogy a hit követelményeit meg fogja tartani."

27. Uő. uo.

28. Litt. Enc. 133/1939. (1939-1943)6.

29. SZPL. Litt. Enc. 133/1939. 6.

SZFÜ. 1939. február 1. "Shvoy püspök a vallás elleni uszításokról ír most kiadott pásztorlevelében.

"Egy évet tartok szükségesnek a komoly, praktikus előkészítésre... Ez alól lehetnek kivételek, de egy meglett ember lelki átalakítására, hacsak a kegyelem nem működik renkívüli módon egy évet komolyan kell számítanunk, hogy 20-40 év zsidó szokásaiból és felfogásaiból hithű, öntudatos, a katolikus szokásokban, liturgiában járatos katolikusokat neveljünk."

30. Székesfehérvár Református Lelkeszi Hiv. Presbitérium jegyzőkönyve, 1944. május 14.

31. SZPL. 7482. Shvoy Lajos püspök levele dr. Apor Vilmos győri püspökhöz, 1942. dec. 1.
32. SZVL. 7482. 1944. április 12. Shvoy Lajos püspök levele Jankovich Miklós főispánhoz.
33. SZVL. 7482. 1944. április 20. Shvoy püspök levele a főispánhoz.
35. Székeshegyvári Ref. Lelkészi Hiv. Keresztelési anyakönyv 1944. 92-95. sorszám alatt.

Az ügy háttere ismeretlen. Nagyon valószínű, hogy a református lelkész Bódás János nem vett részt a zsidók keresztelésében. A pap-költő a helyi közéletben jobboldali, antiszemita nézeteiről volt ismert. A Fehérvári Naplóban írt szélsőjobboldali cikkei miatt, népellenes bűntett miatt elítélték. (FML. Nb. 15/1945/22) Bódás János összegyűjtött versei "Szirom és gyümölcs", címmel ismét megjelentek 1996-ban. (Kálvin János kiadó, Vörösmarty Társaság).

36. Irányi Kamill (1890-?) az I. világháborúban tábori lelkészként működött, majd a románok irredentizmus, összeesküvés, kémkedés vádjával 5 évi börtönre ítélték. A magyar kormány mint cserefoglyot hozatta haza 1923-ban. Székesfehérvárott 1925-ben választották meg lelkésszé. (Almanach, 1929). Székesfehérváron Irányi Kamill szerkesztésében jelent meg a "Bizzatok" c. hit-

buzgalmi lap. Az Irányi házaspárt nyilas, népellenes tevékenységéért elítélte a Népbíróság 1946-ban. (FH. 1946. I. évf. 46. sz. 3. "Székesfehérvári nyilasok az internálótáborban. - Irányi Kamill és Irányi Kamillné a rendőrségen.")

37. Szfvári Evangélikus Lelkészi Hiv. születési és keresztemelési anyakönyvek, confirmáltak anyakönyve.

38. 1250/1944. M. E., MRT. I. 292-293.

39. Beke, 1992, II. 432.

40. Beke, 1992, II. 435-436.

41. 1730/1944. M. E., MRT. I. 769-772. Hatályba lépett:
1944. május 13.

42. Beke, 1992. II. 438.

43. Szenes, 1986. 109-180.

44. 1944-ben Pünkösöd vasárnapja május 28-ra esett.

45. SZPL. 7482., 1529/1944.

46. Ua. uo.

47. Ua. uo.

48. Gergely, 1984. 608., 15/b. dok.

"Nálunk épp akkor folyt a zsidók összegyűjtése és elszállítása, s a hangulat meglehetősen izgatott, s a bizonytalanság miatt nyomott és kételkedő volt."

49. Uő., uo.

50. Hetényi, 1985. 565.
51. Shvoy, 1983. 296.
52. Pintés József 1900:1946) építési vállalkozó, a Nyilas Keresztes Hungarista mozgalom Fejér megyei vezetője. 1944. október 25-től Fejér vármegye nyilas főispánja. 1946-ban néPELLenes, háBORÚS bűneiért halálra ítélték.
53. Hetényi, 1985. 585.
54. Mindszenty, 1989, 39-40.
Az emlékiratott aláírta Shvoy Lajos, székesfehérvári, Apor Vilmos, győri, Mindszenty József vespérmi megyéspüspök, valamint Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát.
55. Gergely, 1991. 529-533.
56. Gergely, 1984. 588.
Beke, 1992. II. 227.
57. Beke, 1992. II. 227.
58. Beke, 1992. II. 244-245.
59. Uő., uo. 257.

XII. Székesfehérvári zsidók koncentrációs táborokban

* EBJ, 519. Ferenczy László csendőralezredes 2. sz. eseményjelentése. Budapest, 1944. június 29.

1. Lévai Jenő: Fehér könyv. Külföldi akciók a magyar zsidók megmentésére. Bp. 1946. Officina, 175.

uő.: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről.

Bp. 1946. Officina, 320.

uő.: Szürke könyv. A magyar zsidók megmentéséről.

Bp. 1946. Officina, 240.

Lévai, 1948

Munkácsi, 1947.

2. Bibó, 1948.

3. Fehér, 1991.

4. Szép, 1984.

Ember, 1977.

Kertész, 1975.

Száraz, 1976

Somlyó, 1984.

5. Kertész, 1993. 9.

6. Hausner, 1984. 206.

7. SZIHK, DEGOB

A Kassán áthaladó halálvonatok jegyzékében nem szerepel a Székesfehérvárról 1944. július 14-én induló vonat. Kassán való áthaladása kétségtelen a nagyszámú DEGOB irat alapján.

Braham, 1988. II. 514-515.

Vadász, 1988. 55.

8. EBJ, 53-54.

Endre László vallomása erre vonatkozóan:

"A közigazgatási hatóságok kötelességévé tettük azt, hogy mindazokban a kérdésekben, amikor már a közbiztonsági közegekkel, akár németekkel vonulnak, első sorban élelmezés szempontjából úti tartalékok, *azután vízszolgáltatás tekintetében, vagy ahol nem volt elég ágynemű, ott szalmazsák, matraclegyen* (kimelés G. A.)

9. Németh, 1984. 6.

10. EBJ, 495.

Endre László a Minisztertanács 1944. jún. 21-én tartott ülésén az alábbiakban számolt be a zsidókkal való bánásmódról.

"A táborba való szállításokon és az elszállításoknál általában az elv az, hogy az a *keresztényi szellemnek megfelelő emberség és humánus módra történjék.*"

(kiemelés - G.A.) A továbbiakban beszélt az ún. "üdítő szolgálat" megszervezéséről, valamint arról, hogy a zsidóság számára a "teljes gondtalanságot jelentő, liberális békeévek hangulatát" idézik a szállítások.

11. SZIHK, DEGOB, Hermann Lajos mérnök vallomása, 1945. június 26.

12-13-14. SZIHK, DEGOB Klein Sándorné vallomása, 1945. szeptember 1.

A fenti visszaemlékezés szinte naplószerűen leír-

ja a történeteket, melynek idézésétől eltekintünk.

15. SZIHK, DEGOB, Kalmár Andor vallomása, 1945. augusztus 5.
16. SZIHK, DEGOB, Fenyves Miklósné vallomása, 1945. június 29.
17. SZIHK, DEGOB, Keller Edit vallomása, 1945. július 2.
18. SZIHK, DEGOB, Kalmár Andor vallomása, 1945. augusztus 5.
19. SZIHK, DEGOB, Klein Györgyné vallomása, 1945. szeptember 1.

A szombat megtartásának évezredes hagyományai, szigorú vallási előírásai közé tartozik a péntek esti gyertyagyújtás, mely a családjának kötelessége.

20. SZIHK, DEGOB Kalmár Andor vallomása, 1945. augusztus 5.
Blockältester - szobaparancsnok, akiket a németek nevezték ki a zsidó foglyok közül.
21. SZIHK, DEGOB, Weiß Györgyné vallomása, 1945. június 29.
22. *VÖ. 21. jegyzet

"Talán egy hónap múlva július közepén a 9. Blockot lezárták, bejött egy szlovák zsidó orvosnő, vele dr. Mengerle (sic!) egy alantasa és szelektált. Úgy a győriek, mint a fehérváriak, a fehérváriak termébe lettek betelve. Az orvosnő az előttük elvonuló nőket szemrevetete, akiket egészségesnek véltek az a győriek termébe kellett menjen, a nem egészségesek a Lagerstrassén

sorakoztak ruháikban. Ezek közé kerültek a nagyon soványak, kiütésesek, operáltak, lógóhasúak stb. Ezek ötös sorokban nyomban a gázosító épület felé mentek. Erről a csoportról soha többé nem hallottak."

23. SZIHK, DEGOB, Weiß Györgyné vallomása, 1945. június 29.

24. SZIHK, DEGOB, Klein Sándorné vallomása, 1945. szeptember 1.

Totenkammer-hullakamra

25. SZIHK, DEGOB, Spitzer Károlyné vallomása, 1945. július 30.

26. Nyiszli, im.

27. SZIHK, DEGOB, Kalmár Andor vallomása, 1945. augusztus 5.

Revier - gyengélkedő szoba, kórház

28. SZIHK, DEGOB, 1945. április 27-i bejegyzés

29. Zsidó ujev ,Ros hasónó', Zsidó lexikon, 754.

30. Häftling-fogoly, fegyenc, internált

Itt: a koncentrációs táborba zárt zsidó rab

31. Zählappel: a rabok órákig való számlálása reggel és este a koncentrációs táborban.

32. Zelt: sátor

33. Chevra Kadisa (Szent Egylet): a zsidóság egyik legősibb intézménye. Fő feladata a halottak eltemetése a hagyományos szokások szerint.

Zsidó lexikon, 168.

A zsidó Budapest, II. 583-584.

34. SZIHK, DEGOB Klein Sándorné vallomása, 1945. szeptember 1.

35. SZIHK, DEGOB Az első bejegyzés 1945. április 27-én készült.
36. *Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság*. Budapest IV. Váci utca 40.; *Cionista Szövetség*, Budapest Wekerle Sándor u. 7. II. *Magyarországi Zsidók Szövetségének Egyesített Rendelőintézete* Budapest, VIII. Nagyatádi Szabó u. 32.; *DEGOB Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága*, Budapest, Bethelen tér 2. *Fasiszták által Elhurcoltakat Segítő Bizottság*, Budapest, Városháza II. em. 52., JOINT, Budapest Sas u. 14-16. *Zsidó Világkongresszus és Jewish Agency for Palestine Magyar Képvisellete*. Budapest, Wekerle u. 7. **Magyar Vöröskereszt Kutató és Tudósító Iroda*, Budapest, VIII. Szentkirály u. 8.
- Az itt felsorolt szervezetekkel, illetve intézményekkel bizonyíthatóan volt kapcsolata a székesfehérvári hitközségnek.
- Braham II, 1988. 457-58.
37. Hírek az Elhurcoltakról, 1945. szeptember 6. szám
38. Demokrácia, 1939. szeptember 9, 22, 23, 29. számai
39. SZIHK, DEGOB, 1945. július 2.
40. Lévai, 1948. 460-462.
- Szabó A. 1988. 60-72.
41. SZIHK, DEGOB, 1945. augusztus 28.
42. SZIHK, DEGOB, 1945. szeptember 4.
43. SZIHK, DEGOB, 1945. szeptember 6.

44. SZIHK, DEGOB, 1945. szeptember 20.

* Szeretetház: A Székesfehérvári Izraelita Hitközség épülettömbjén belül működő Aggok Házáról van szó.

45. Róth, 1945. 3. MZSL 80.146/1. Kézirat.

46. Lévai, Fekete könyv 1946. 313-316.

47. Lévai, 1948. 467.

48. Jehuda Don - George Magos, 1985. 467.

49. Varga, 1983-84. 414.

50. Uő, uo. 416.

51. Braham, 1988. II. 455.

52. Uő, uo.

53. Karsai, 1994, 12.

54. Synder, 1946. 1-6.

55. Stark, 1989. 46.

56. Stark, 1995. 75.

57. Braham, 1988. II. 454.

58. Varga, 1983-84, 414.

59. Róth, 1945, 3.

60. Jehuda Don - George Magos, 1985. 467.

61. EBJ, 512.

62. ua. uo.

63. EBJ, 516. A székesfehérvári II. és miskolci VII.

csendőrkerületben 23 725 gyűjtőtáborba szállított zsidó az alábbiak szerint oszlik meg:

Székesfehérvárott 2 743; Győrött 5 085; Komáromban 5 040;
Érsekújvárott 4 843; Dunaszerdahelyen 2 940, Léván 2 624,

Miskolcon 13 500; Egerben 2 744 zsidót gyűjtöttek táborba.

64. Ua. uo.

65. Szabó A., 1988. 62.

66. Braham 1988, II. 43.

67. SZIHK kérdőív, 64. pont.

68. Fehérvár Népszava, I. évf. 1946. február 23. szám, 4.o.

69. Lévai, 1948. 469-470.

A 10 400/1946. M.E. sz. rendeletet a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium adta ki azokról a neológ és status quo hitközségekről, ahol a 10 férfiból álló 'minje' nem állt össze, amely az istentisztelet megtartásának egyik feltétele.

A felmérést a Zsidó Világkongresszus és a Jewish Agency for Palestine megbízásából, a dr. Geyer Artúr vezetésével működő Statisztikai és Tudosító Iroda, dr. Róth Sigfried és Pach Zsigmond Pál irányítása mellett, Lévai Jenő adatainak felhasználásával készítették.

XIII. fejezet: A székesfehérvári zsinagógák sorsa

1. Magyarországi zsinagógák, 137. Mindkét zsinagóga építészeti leírása
2. Steinherz, 1895. 27-51.
3. Vö.: 1. jegyzet
4. Szarka, 1938.

A Romkertet régészetileg feltárták, a falmaradványok, kövek környékét a mai napig látható árkádsorral övezték. Aba Novák Vilmos pedig freskón megörökítette a magyarok dicső cselekedeteit. Az ábrázolt méltóságok közt jól felismerhető a kormányzónak Horthy Miklósnak, valamint a város országgyűlési képviselőjének az egykori kultuszministernek, Hóman Bálintnak a portréja. Hóman 1938. nyarán, a Szent István ünnepségek idején tárcanélküli miniszter volt Imrédi Béla kormányában. 1938. május 14-július 11-ig. Ezt megelőzően, Darányi Kálmán kormányában 1936. október 12-1938. május 14-ig volt kultuszminister, illetve az Imrédi kormányt követő gr. Teleki Pál kormányában 1935. február 15-1941. április 3. közt.

5. SZVL. 11894/1944.
6. FMN 1944. V. 13. 5.o. "Le kell bontani a zsidó templom tornyát."
7. uo. ua.
8. uo. ua.
9. 1610/1941. M.e. MRT. 475-479., Vádirat... I. 244-250.

A rendelet polgármesteri hivatalba érkezését 1944. április 28-án 7.759. szám alatt regisztrálták a Muta-
tóban.

10. ÚF. 1944. április 28. "Kényszerlakhelyet jelölnek ki a zsidók számára".
FMN 1944. április 28. "Rendeletek a zsidó lakások és kényszerlakhelyek, könyvkiadói engedélyek és a zsidók lőfegyverei ügyében."
11. FMN 1944. május 17. "Megkezdődött Fejér megyében a zsidók egyes községekbe tömörítése."
12. SZVL Pm.ir. 8870/1944.
1944. május 12-én 2079 zsidót jelentett a polgármester a Közellátási Főosztálynak Budapestre.
13. SZVL F.- IV.B. 1402 Szfv. kgy. jk., 1944. május 31. rend-
kívüli közgyűlés.
14. Kerekes Lajos polgármestert a Népbíróság háborús bűntett miatt elítélte. Az ellene felhozott egyik vádpont éppen az idézett beiktató beszéde volt.
FH. I. évf. 46. szám 1945. június 24. 1. old. "Négy rend-
beli háborús bűntettel vádolja a népügyész dr. Kerekes Lajost"
FH. I. évf. 71. sz. 1945. augusztus 22. 2 old. "Hatnónapi börtönre ítélte a Népbíróság dr. Kerekes Lajost."
15. Vö.: 12. jegyzet
16. 1240/1944. M.E. MRT. 263-264. Hatálybalépett 1944. ápri-
lis 5.

17. EBJ, 505. Ferenczy László I/5. sz. eseményjelentése, Kolozsvár, május 9.
18. SZVL Pm.ir. ld. 11894/1944. A m.kir. Belügyminiszter 31453/1944/XXI. Res.rendelete Endre László államtitkár aláírásával, 1944. június 3.
19. SZVL Pm.ir.
Az ortodox és neológ zsinagógán kívül az Eppinger malomban (ld.: 4. sz. térkép) halmozták fel a zsidó lakásokban összegyűjtött ingóságokat. A város több pontján voltak ideiglenesraktárak, gyűjtőállomások.
20. Székesfehérvár zsidóságának elszállítása a III. zóna "tisztogatási akciója során 1944. június 14-én történt. Később vittek el a megye területén élő sárbogárdiakat, akiket a V. zónához tartozó IV.pécsi csendőrkerület gyűjtötte össze és szállította Kaposvárra 1944. július 1-én.
21. SZVL Pm.ir. 246/elész.1944. 1944. július 17.
22. SZVL 11894/1944. 1344. július 15.
23. Vö.: 22. jegyzet, valamint SZVL Pm.ir. 12. 558/1944.
Nincs rá adat, hogy mely alakulat lakásigényeinek kielégítéséről kívánt gondoskodni Kerekes Lajos polgármester. Nem lehet rekonstruálni, hogy a II. csendőrkerület "tisztogatási akciójában" résztvevő csendőralakulatok tagjai szerepelnek-e a lakáshozjuttatottak közt.
24. Vö.: 22. jegyzet
25. Vö.: 22. jegyzet

26. FMH. 1944. július 19. 7. old. "A székesfehérvári zsinagógák sorsa."
27. SZVL Pm.ir. 15.391/1944.
28. VádíratII. 1944. szeptember 4.
29. Molnár, 175.
30. Az "imaház" valószínűleg az ortodox templomra vonatkozik. A források minden esetben így említik.
31. SZVL Pm. ir. 16.747/1944.
32. Zsidó lexikon, 834-835.
Steinherz, 1895. 85.
Az orgonát az 1879. évi székesfehérvári ipari vásáron választották ki megvételre.
33. SZVL Pm.ir. 4. d. Zsidó ingatlanok 6540/1944.
34. A bontás körülményei a mai napig tisztázatlanok.
A városban élők szerint egy amerikai vadászbombázó esett a templomra. Emiatt rendelték el a lebontását. A Szent István Király Múzeum Adattárában levő fotósorozat tanúsága szerint (Molnár Tibor hagyaték, 100/a) a kupolák nélküli két toronytest közé valóban egy repülőgép esett, de az nem vadász gép, hanem sportrepülő volt. 1945-ben a szovjet csapatok tiszteletére rendezett ünnepség alkalmával lámpasorral vették körül a belvárost, a zsinagógát is. Ezen a képen látható, hogy a repülőgép arányaiban teljesen eltörpül - mintegy makettként - a zsinagóga romjaiban is monumentális falaihoz képest.

35. SZVL Pm. ir. 705/1944. 1944. augusztus 3.
36. SZVL Pm. ir. 14 705/1944. 1944. augusztus 3.
37. A Várkörút 28. szám alatti házban helyezték el a M.kir. Gabonaforgalmi Központ Székesfehérvári Kirendeltségét, a M.kir. Munkaközvetítő Hivatalt, a Szociális Gondozót, a Lakáshivatalt, a Közjóléti Ügyosztályt, a Zöldkeresztes Népelelmezési (főző) tanfolyamot.
38. SZVL Pm. ir. 12 980/1944. 1944. július 4.

XV. fejezet: Atnézett levéltári források

I. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár

- Főispáni általános iratok
- Főispáni bizalmas iratok (1933-39)
- Elhagyott javak kormánybiztosságának iratai
- Községi közigazgatási iratok :1945-46)
 - a./ adonyi járás (községenkénti bontásban)
 - b./ sárbogárdi járás
 - c./ székesfehérvári járás
 - d./ váli járás
 - e./ bicskei járás
 - f./ móri járás
- Népbíróági perek anyaga
- Székesfehérvári Pénzügyigazgatóság iratai
 - a./ zsidókra vonatkozó válogatott (kárpótlással
kapcs. ir.)
 - b./ elnöki iratok
- Fejér vármegye alispánjának irata
(csak 1940-ig van meg!)
- Thaisz Andor alispán
magánlevelezése (1939-42)
- Megyei közgyűlési jegyzőkönyvek (1938-44)
- Holttányilvánítási jegyzőkönyv
(csak a sárbogárdi járása maradt meg: 1945-53)

II. Székesfehérvár város Városi Levéltára (Székesfehérvár)

- Polgármesteri iratok
 - zsidókra vonatkozó 7 doboznyi különválasztott anyag
- Székesfehérvár törvényhatósági jogú város közgyűlési jegyzőkönyvek
 - kisgyűlésének jegyzőkönyve (1938-44)
 - közigazgatósági albizottság jkv.
- Csitáry G. Emil, emlékiratai (kézirat)

III. Egyházi levéltárak

- Székesfehérvári Püspöki Levéltár
 - Shvoy Lajos püspök levelezése
- Esztergomi Primási Levéltár
 - Serédi J. magánlevelezése (S12)

IV. Református Lelkeszi Hivatal irattára (Székesfehérvár)

- Presbitériumi jegyzőkönyvek
- Születési anyakönyvek

V. Evangélikus Lelkeszi Hivatal irattára (Székesfehérvár)

- Anyakönyvek
- egyéb rendezetlen iratok

VI. Magyar Zsidó Levéltár

(Katalógus alapján a megyére és városra vonatkozó, elsősorban XIX. sz. második felére vonatkozó anyag jött elő)

Atnézett folyóiratok

Fejérmegyei Napló (1938-44)

Fehérvári Népszava (1945-47)

Székesfehérvári Friss Újság (1938-1941)

XVI. Felhasznált irodalom

1. Forrásközlemények

- ADSS Actes et documents du Saint Siege
de relatifs a la seconde guerre
mondiale. Vol. IX-X.
Libreria editrice Vaticana, Citta del
Vaticano, 1975.
- EBJ, 1994. Az Endre-Baky-Jaross per. Sajtó alá
rendezte, szerkesztette, a jegyzete-
ket írta: Karsai László, Molnár Judit
Bp. 1994. 650.
- Fegyvertelen... I-II., 1992. "Fegyvertelen álltak az
aknamezőkön..." Dokumentumok a munkaszol-
gálat történetéhez Magyarországon I-II.
Szerkesztette és a bevezető tanulmányt
írta: Karsai Elek. Bp. 1962. MIOK. 575.,852
- Források, 1994. Források a szombathelyi gettó történeté-
hez 1944. április 15-1944. június 30.
Összeállította: Mayer László. Vas megyei
Levéltári Füzetek 7. Szombathely 1994. 344.

Magyarországi pártprogramok (1919-1944) Szerkesztette:

Gergely Jenő-Glatz Ferenc-Pölöskei

Ferenc. Bp., Kossuth, 1991. 587.

A gyulai zsidóság..., 1994. A gyulai zsidóság és a vész-

korszak. - dokumentumok -

Összeállította és a bevezetést

írta: Kereskényiné Cseh Edit.

Gyula, 1994. 141.

Hitler hatvannyolc..., 1983. Hitler hatvannyolc tárgyalása 1938-

1944. Hitler Adolf tárgyalásai ke-

let-európai államférfiakkal. Szerk.

Ránki György. Bp. 1983. Magvető, I.

464. II. 476.

A magyar katolikus püspök kari tanácskozások története és

jegyzőkönyvei 1919-1944. között.

I-II. köt. szerk.: Beke Margit.

München-Budapest, 1992. I. 520;

II. 520.

MZSHK. Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április

A Magyar Zsidók Központi Tanácsa összeírása a né-
met hatóságok nyomán.

I. rész. Adattár A,B. köt. közzéteszi: Schweitzer
József. Az eredeti kérdőívek és dokumentumok alap-
ján sajtó alá rendezte: Frojimovics Kinga. Bp.

MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994. 888.

- Szállasi per, 1988. A szállasi per. Szerkesztette Karsai Elek és Karsai László - Bp. 1988. Reform, 766.
- Vádirat I. Vádirat a nácizmus ellen. I. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 1. 1944. március 19-1944. május 15. Szerk.: Benoschofszky Ilona - Karsai Elek. Bp. 1958. MIOK, 379.
- Vádirat II. Vádirat a nácizmus ellen. II. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 2. 1944. március 15-1944. június 30. A budapesti zsidóság összeköltöztetése. Szerk.: Benoschofszky Ilona - Karsai Elek. Bp. 1960. MIOK, 401.
- Vádirat III. Vádirat a nácizmus ellen. III. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 26-1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése. Szerk. és bev. tanulmányt írta: Karsai Elek. Bp. 1967. MIOK. 720.
- Wilhelmstrasse... A Wilhelmstrasse és Magyarország Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944. Összeállították: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkorszky Loránt, Juhász Gyula. Bp. 1968. Kossuth, 1006.

2. Törvények, rendeletek, szabályzatok

A magyar királyi csendőrség elhelyezési kimutatása.

A m.kir. belügyminiszter kiadása. Bp. 1943.

Madách nyomda

M. kir. Csendőrség Zsebkönyve 1944. Bp. 1944. Csendőrségi

Lapok kiadása

Litterae encyclicae Alba Regalis. Annis 1939-1943. Alba Regiae,

Typis Vörösmarty, 1943.

A székesfehérvári izr. vallásközösség alapszabályai, 1926.

Székesfehérvár, 1926. Nyomtatott "Minerva"

könyvnyomdában, 23.

A székesfehérvári izr. vallásközség alapszabályai, 1935.

Nyomtatott Eisler Adolf könyvnyomdájában

Székesfehérvárott, 1935. 22.

Szervezeti és Szolgálati Utasítás a m.kir. Csendőrség

számára. Bp. 1941. Stádium Sajtóvállalat

Magyarországi Rendeletek Tára. Bp. 1948. Szikra Irodalmi

és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai RT. I-II. 1026,

1061. (Rövidítése: MRT.)

Magyarország helységnévtára 1941. Szerkeszti és kiadja a

Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp.

1941. Hornyánszky Viktor R.-T. Nyomdai Műintézet.

Magyarország tiszti cím- és névtára, 1944. (TC)

Zsidótörvény. Írta Dr. Makai János és Némethy Imre, Tasnády Nagy András igazságügyminiszter előszavával. Bp. 1939. Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 326.

3. Tanulmánykötetek, összefoglaló művek

Egyházak a változó világban. Az 1991. május 29-30. Nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. Szerkesztette: Bárdos István és Beke Margit. Esztergom, 1991. 594. (Rövidítés: Egyházak...)

"...és hol a vidék zsidósága? "Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nem-zsidók együttéléséről. Szerkesztette: Deáky Zita-Csoma Zsigmond-Vörös Éva. Bp. 1994. 265. (Röv.: És hol a vidék...)

Fejér vármegye és Székesfehérvár törvényhatóságainak almanachja. Összeállították: B. Szabó István főszerkesztő és Bérczi Vilmos szerkesztő. Székesfehérvár, 1931. Csitáry G. Jenő könyvnyomdája és könyvkötészete. 337. Röv.: Almanach...

Frojmovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória-Stbik Andrea: A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp. 1995. I-II. (Rövidítés: A zsidó Bp.)

Gyökerek és indák. Zsidókérdés itt és most. Beszélgetés
Hanák Péterrel, Juhász Gyulával, Karády
Viktorral, Szabó Miklóssal, Varga Lászlóval.
Világosság, 1989/július, 432-444.
(Rövidítés: Gyökerek...)

Hét évtized a hazai zsidóság életében I-II. Szerkesztette:
Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál.
Bp. 1990. MTA. Filozófiai Intézet. 280., 300.
(Rövidítés: Hét évtized...)

Holocaust emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50.
évfordulója alkalmából. Teljes Evangéliumi
Diákszövetség (TEDISZ) Bp., 1994. Egyetemi
Nyomda, 427.
(Rövidítés: Holocaust emlékkönyv...TEDISZ)

A magyar protestantizmus 1918-1948. Tanulmányok. Bp., 1987.
Kossuth, 379.

Magyarország története 1918-19; 1919-1945. 8. kötet. Fő-
szerkesztő: Ránki György. Bp. 1976. Akadémiai,
1159., 1162.

Magyarországi zsinagógák. Főszerkesztő: Gerő László Bp.
1989. Műszaki, 263.

OMZSA évkönyv 5703 1942-43. Ribáry Géza emlékének.
Szerkesztették: Dr. Csergő Hugó, dr. Kohn

Zoltán, dr. Polgár György. Kiadja az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció. 250.

Székesfehérvár és Fejér megye ipara és kereskedelme Szent István évében 1938. Székesfehérvár, 1938. 512.

Az úri Magyarország. Társadalomszerkezet és rétegrajzok a kiegyezéstől a II. világháborúig I. Az elitektől a kishivatalnokig. Összeállította: Lederer Pál. Bp. 1993. 245.

(Rövidítés: Az úri Mo...)

Zsidók Fejér megyében 1688-1867. Az 1968. szeptember 23-án Székesfehérvárott tartott konferencia előadásai. Szerkesztette: Farkas Gábor, Székesfehérvár, 1989. Fejér megyei Levéltár Közleményei 4.

Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Sajtó alá rendezte: Hanák Péter. Bp. 1984. Gondolat, 381.

(Rövidítés: Zsidókérdés...)

Zsidóság, identitás, történelem 1992. Szerkesztette: Kovács M. Mária, Yitzhak M. Kasthi és Erős Ferenc. A T-Twins kiadása, 1992. 193.

Zsidó lexikon. Szerkesztette: Újvári Péter Bp. 1929(1987)
A Zsidó lexikon kiadása, 1028.

Zsidósors Délkelet-Dunántúlon. A XVIII. századtól a holocaustig. Kaposvár, 1994. 319.

4. Tanulmányok, feldolgozások

- Balássy, é.n. Balássy László: Apor Vilmos, a vértanu püspök. Ecclesia, Bp. é.n. 186.
- Bauer, 1982. Yehuda Bauer: Definiálható-e a Holocaust? Valóság, 1982/11. 70-81.
- Bauman, 1990. Zygmunt Bauman: A Holocaust szociológiája. Magyar Tudomány, 1990/1., 15-25.
- Bácskai, 1993. Bácskai Sándor: A magyarországi zsidó ortodoxia története 1945. után. Múlt és Jövő, 1993/4., 73-82.
- Beke, 1992. Beke Margit: A magyar katolikus püspök-kari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944. között. I-II. München-Budapest, 1992. Auróra. 520., 520.
- Benisch, 1934. Benisch Artúr dr.: A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén 1830-1930. M.Stat. Szle. 1934., 916-925.
- Bereczky, 1945. Bereczky Albert: A magyar protestantizmus a zsidó üldözés ellen. Bp. 1945. (1984), Traktatus, 44.

- Berkes, 1995. Berkes Timea: A "végső megoldás" Győr-Moson-Pozsony vármegyében. Diplomamunka. Kézirat, JATE, BTK, 1995. 145.
- Bibó, 1945. Bibó István: A zsidókérdés Magyarországon 1944. után. In : Zsidókérdés... Bp. 1984., Gondolat, 378.
- Bihari, 1990. Bihari Péter: A magyarországi zsidóság helyzete a zsidó törvénytől a deportálásig. In.: Hét évtized...II. 6-60.
- Bokor, 1982. Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. Bp. 1982. RTV-Minerva-Kossuth, 358.
- Braham, 1988. I-II. Braham Randolph, L.: A magyar Holocaust. Előszó: Berend T. Iván. Bp. 1988. Gondolat, 471., 567.
- Braham, 1991. Braham Randolph, L.: Az antiszemitizmus és a Holocaust. Új megítélések Kelet-Európában és a Szovjetúnióban. Ford. Somogyi Miklós, Világosság, 1991/4. 442-48.
- Braham, 1995. Braham Randolph, L.: Kanada és a Holocaust bűnelkövetői. Sz. 1995/6. sz. 1331-54.

- Braun, 1995. Braun Róbert: Holocaust, elbeszélés, történelem.
Bp. 1995. Osiris, 309.
- Cohen, 1994. Asher Cohen: Soá. A zsidó vészidőszak (1933-1945). Bp. 1994. Cserépfalvi, Múlt és Jövő, 118.
- Csizmadia, 1966. Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy korszakban. Bp. 1966. Akadémiai, 442.
- Ember, 1977. Ember Mária: Hajtűkanyar I-II.
Bp. 1977. Szépirodalmi.
- Ember, 1984. Ember Mária: Egy úr Eichmann stábjából. Magyar Nemzet, 1984. I. május 13., II. május 20., III. május 27. IV. június 3., V. június 10., VI. június 17., VII. június 24.
- Endre, 1935. Vitéz Endre László: "A zsidókról. A berni per tanúságai. Stádium Sajtóvállalat RT. Bp. 1935. 102.
- Eördögh, 1991. Rev. Eördögh István: A magyar katolikus egyház a Szentszék második világháborúra vonatkozó szöveggyűjteményében. In: egyházak a változó világban... 513-520.

- Eördögh, 1992. Dr. Eördögh István: A Rendkívüli Egyházi ügyek Szent Kongregációja Levéltárának (Vatikánváros) Magyarországi egyházakra vonatkozó forrásai 1803-1903. Szeged, 1992. 115.
- Erős, 1994. Erős Ferenc: Zsidó identitás Magyarországon a második világháború után. In: Holocaust emlékkönyv... TEDISZ, 1994. 200-205.
- Farkas, 1970. Farkas Gábor: Politikai küzdelmek Fejér megyében a második világháború idején. FMTÉ. 4(1970)111-181.
- Farkas, 1972. Farkas Gábor: Politikai mozgalmak Székesfehérvárott a két világháború közti időben. FMTÉ. 1972. 151-163.
- Farkas, 1975. Farkas Gábor: Dunapentele története a kapitalizmus koorában. FMTÉ. 9(1975) 163-217.
- Farkas, 1980. Farkas Gábor: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919-1945. Bp. 1980. Akadémiai, 295.

- Farkas, 1989. Farkas Gábor (szerk.): Sárbogárd története. 1989., 600.
- Farkas, 1995. Farkas Gábor: Zsidókereskedők, kézműiparosok betelepődése Székesfehérvár szabad királyi városba. (1836-1842) Argus, 1995/6. 29-34.
- Fatiny, 1987. Fatiny Tibor: Az evangélikus egyház In: A magyar protestanizmus. 128-171.
- Fehér, 1991. Fehér Ferenc: Bibó István és a zsidókérdés. Holmi, 1991/6. 719-742.
- Fisch, 1947. Fisch Henrik: Keresztyén egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben. Bp. 1947.
- Fogarasi, 1944. Fogarasi Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságunkint 1941-ben. M.Stat. Szle. 1944./1-3. 1-20.
- Friedlaender, 1991. Saul Friedlaender: A Soáh az emlékezet és a történelem között. Múlt és jövő, 1991/3. 5-11.
- Fürj, 1991. Fürj Zoltán: Én pedig a legtöbb esetben tehetetlen voltam. Lelkipásztor, 1991. 218-21.

- Gazda, 1991. Gazda Anikó: Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok. Budapest, 1991. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 242. Hungarica Judaica 1.
- Gergely, 1991. Gergely Anna: A székesfehérvári egyházmegye zsidómentési akciói.
In: Egyházak a változó világban, 1991. 529-533.
- Gergely, 1995. Gergely Anna: Múlt idők. Hová lett Sárbogárd zsidósága? Argus, 1996/1. 30-36.
Sárbogárd környékének zsidó áldozatai, 37.
- Gergely, 1984. Gergely Jenő: A katolikus püspöki kar és a konventiták megmentése (Dokumentumok) közread. és bev. Gergely Jenő, Tört. Szle., 1984/4. 580-616.
- Gerő, 1996. Gerő András: Polgárosodás és elitek a Monarchia Magyarországon (1993) 136-146.
In: Utódok kora. Tanulmányok és esszék. Új Mandátum, Bp. 1996. 167.
- Geyer, 1958. Geyer Artúr: A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája. 1945.-158. Bp. MIOK. 1958. 167.

- Glatz, 1970. Glatz Ferenc: Hóman Bálint és a nemzeti-szocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben. FMTE. 1970. 181-202.
- Glatz, 1976. Glatz Ferenc: Szegfű Gyula a ciszterciták székesfehérvári gimnáziumában. FMTE. 1976. 131-150.
- Gonda, 1992. Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526-1945. Bp. 1992. Századvég, 338.
- Hajdú, Hajdú Tibor: A hagyományostól a nácitípusú antiszemitizmusig.
In: Holocaust emlékkönyv, TEDISZ, 218-223.
- Haraszti, 1992. Haraszti György: Magyar zsidó levéltári repertírium I-II. Hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott levéltári segédletek alapján.
Bp. 1992. MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Hausner, 1984. Gideon Hausner: Ítélet Jeruzsálemben.
Előszó, névmagyarázat, időrendi áttekintés, név és helymutató: Karsai Elek.
Szerkesztette: Somló Vera. Bp. 1984.
Európa, 772.

- Heller, 1945. Heller Agnes: Lehet-e verset írni a Holocaust után? Múlt Jövő, és 1991/1. 42-46.
- Hermann, 1945. Hermann Imre: Az antiszemitizmus lélektana. Bp. 1945.(1990) Cserépfalvi, 152.
- Hetényi Varga, 1985. Hetényi Varga Károly: Akiket üldöztek az igazságért. Bp. 1985. Ecclesia.
- Hirn, 1929. Hirn László: Fejér megyei fejek. Fejér vármegye tíz évvel Trianon után. Bp. 1929. Magyar vármegyék és városok társadalmi emlékalbuma kiadóvállalat. (Számozott oldalak nélkül)
- Horthy, 1990. Horthy Miklós: Emlékirataim. Bp. 1990. Európa. História, 417. Jegyzeteket írta: Sipos Péter.
- Juhász, 1983. Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939-1944. Bp. 1983. Kossuth.
- Juhász, 1984. Juhász Gyula: A barbár korhullám és a magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt 1938-1944. Új írás, 1984/7. 68-92.
- Juhász, 1988. Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919-1945. Bp. 1988. Kossuth, 486.

- Jánki, 1938. Jánki Gyula dr.: Egyházi és hitélet
M.Stat. Szle. 1938/4. 535-539.
- Kapi, 1990. Kapi Béla: Lámpás az oltár zsámolyán.
Részletek a visszaemlékezésből.
Műhely, 1990/5. 49-54.
- Karády, 1985. Karády Viktor: A zsidóság helyzete
az antiszemita törvények idején. Med-
vetánc, 1985./ 2-3. 41-90.
- Karády, 1992. Karády Viktor: Egyetemi antiszemitiz-
mus és érvényesülési pályák. Magyar-
zsidó diákság a nyugateurópai főis-
kolákon, egyetemeken.
Ltári Szle. 1992/3. 21-40.
- Karády, 1993. Karády Viktor: Rétegmobilitás, status-
mobilitás és felekezeti vegyesházas-
ság Budapesten a két világháború közt.
Szoc. Szle. 1993/2. 3-4.
- Karády, 1994. Karády Viktor: A magyar zsidóság regi-
onális és társadalmi rétegződéséről
(1910). Regio, 1994/2. 45-70.
- Karsai, 1962. Karsai Elek: "Fegyvertelen álltak az
aknamezőkön...I-II"
Dokumentumok a munkaszolgálat történe-

- téhez Magyarországon I-II. Bp. 1962.
MIOK kiadása. 575., 852.
- Karsai, 1990. Karsai László: Történészek vitái a
Holocaustról. Kritika 1990/5. 31-34.
- Karsai, 1992. Karsai László: A cigánykérdés Magyar-
országon 1919-1945. Ut a cigány Holo-
causthoz. Bp. 1992. Cserépfalvi, 197.
- Karsai, 1994/a. Karsai László: Zsidó Holocaust - szám-
háború. História, 1994/1. 12.
- Karsai, 1994/b. Karsai László: Tankönyveink a soáról.
29-37. In: A gyerkeknek nem mindig
mondják meg az igazat. Zsidóság a
tankönyvekben és a hittankönyvekben.
Összeállította és az előszót írta:
Raj Tamás. Bp. 1994. Makabi, 136.
- Kastner-Bericht, 1961. Der Kastner-Bericht über Eichmanns
Menschenhandel in Ungarn. Mit einem
Vorwort von Prof. Dr. Carlo Schmid.
München, 1961. Kindler Verlag.
- Kende, 1995. Kende Péter: Zsidókérdés Magyaror-
szágon 1994-ben. Világosság, 1995/2.
60-71.

- Kepecs, 1993. Kepecs József (szerk.): A zsidó népesség száma településenként (1840-1941). KSH. Bp. 1993. 497.
- Kertész, 1975. Kertész Imre: Sorstalanság. Bp. 1975. 1983. 293.
- Kertész, 1993. Kertész Imre: A táborok maradandósága. In: A Holocaust mint kultúra, 9. Bp. 1993. Századvég. 47.
- Kis, 1987. Dr. Kis György: Megjelölve Krisztus keresztjével és Dávid csillagával. Szerzői kiadás, Bp. 1987. 367.
- Kolosváry-Borcsa, 1943. Kolosváry-Borcsa Mihály: A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával. Bp. 1943. Stádium Sajtóvállalat Részványtársaság, 310.
- Konrád, 1991. Konrád György: A tettek megmaradnak. In: Szita Szabolcs: Utak a pokolból. 5-7.

- Konrád, 1994. Konrád György: A beszédetől a vagonig.
In: Holocaust emlékkönyv... TEDISZ,
375-378.
- Kovács, 1938/a. Kovács Alajos dr.: Száz év Fejér vármegye községeinek népesedéstörténetéből. M. Stat. Szle. 1938/3. 248-257.
- Kovács, 1938/b. Dr. Kovács Alajos: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Bp. 1938. Kiadja az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga. 80.
- Kovács, 1988. Kovács András: Asszimilációs dilemma. Világosság, 1988/8-9. 605-612.
- Kovács, 1985/a. Kovács M. Mária. Ügyvédek az árral szemben. Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy korszakban. Medvetánc, 1985/2-3. 91-97.
- Kovács, 1985/b. Kovács M. Mária: Aesculapius militans. Érdekvédelmi és politikai radikalizmus az orvosok körében. 1919-1945. Valóság, 1985/8. 69-82.
- Landeszman-Schweitzer, 1994. Landeszman György-Schweitzer József: A magyar zsidóság a

német megszállás és a deportáció közti időszakban.

(1944. március 19-1944. május 15.)

In: Magyarországi zsidó hitközségek. A.köt., 11-19. Bp.

1944. Hungarica Judaica 6.

Közreadja: Schweiter József

Laczkó, 1966.

Laczkó Miklós: Nyilasok, nemzeti szocialisták (1935-1944). Bp.

1966. Kossuth, 347.

Laczkó, 1975.

Laczkó Miklós: A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években. In: Laczkó Miklós: Válságok-választások. Történelmi tanulmányok a két világháború közti Magyarországról. Bp. 1975. Gondolat, 318-363.

Lévai, 1945.

Lévai Jenő: Fehér könyv. Küldöldi akciók a magyar zsidók megmentésére. Bp. 1946. Officina, 175.

Lévai, 1946.

Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp. 1946. Officina, 320.

Lévai, 1946.

Lévai Jenő: Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről. Bp. 1946. 240.

Lévai, 1948.

Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. Bp. 1948. Magyar Téka, 479.

Lévai, 1948.

Lévai Jenő: Zsidósors Európában. Bp. 1948. Magyar Téka, 335.

Lipp, 1979 .

Dr. Lipp László: Dr. Serédi Jusztinián bíboros küzdelme az emberi szabadságjogokért 1938-tól haláláig. Kézirat, Bp. 1979. 188+függelék.

Majsai, 1986.

Majsai Tamás: A körösmezei zsidó-deportálás 1941-ben. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V. 1984-1985. Bp. 1986. 59-86.

Majsai, 1988.

Majsai Tamás: Egy epizód az Észak-erdélyi zsidóság második világháború alatti történetéből. Slachta Margit fellépése a Csíkszeredáról kiutasított zsidók érdekében. Medvetánc, 1988/4., 1989/1. 3-33.

Marjanucz, 1995.

Marjanucz László: A szegedi zsidó polgárság műértékeinek sorsa a deportálások idején. Adalékok a zsidó törvények szegedi végrehajtásához. MFME Történelmi Tanulmányok. Szeged, 1995. 241-257.

Makkai, én.

Makkai János: A bennünk lakó zsidó (Makkai János: Urambátyám országa, Singer és Wolfner, é.n. 159-170.) In: Az úri Magyarország I. Az elitektől a kishivatalnokig. Összeállította: Léderer Pál, 1993. 245.

Mayer, 1994.

Mayer László: Források a szombat-helyi gettó történetéhez. 1944. április 5.-1944. július 30. Vasme-
gyei Levéltári Füzetek 7. Szombat-
hely, 1994. 352.

Meszlényi, 1947.

Meszlényi Antal: A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme. Bp. 1947. Szent István Társulat, 177.

Mindszenty, 1989.

Mindszenty József: Emlékirataim. Bp. 1989. (4. kiadás) Apostoli Szent-
szék Könyvkiadója, 497.

- Molnár, 1946. Molnár Erik: Zsidókérdés Magyarországon. Társadalmi Szemle 1946/7.
In: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus, 119-133.
- Molnár, 1995. Molnár Judit: Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben.
Bp. 1995. Cserépfalvi, 223.
- Munkácsi, 1926. Munkácsi Ernő: Fejezetek a magyar zsidó vallásfelekezet újabb joggyakorlatából. Bp. 1926. Kiadja a Pesti Izraelita Hitközsség, 64.
- Munkácsi, 1943. Munkácsi Ernő: Küzdelmes évek...
Cikkek és tanulmányok a magyar zsidóság elmúlt évtizedéből.
Bp. 1943. Libanon kiadása, 144.
- Munkácsi, 1943-44. Dr. Munkácsi Ernő: Az Országos Járulék keletkezésének története.
Részlet a magyar zsidóság közjogai-
ból és adalék küzdelmes napjainak történetéhez. OMZSA Évkönyv,
5704, 1943:44. 185-200.
- Munkácsi, 1947. Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság

- tragédiájához. Bp. 1947. Renaissance, 252.
- Nagybaczoni, 1968. Nagybaczoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő. 1968.
- Neumann, 1912. Neumann Sándor: A lovasberényi zsidó hitközség története 1708-tól napjainkig. Lovasberényi Izraelita Hitközség, 1912. 63.
- Németh G., 1991. Németh G. Béla: A Holocaustról, de ne általánosságban. Jelenkor, 1991/4. 359-464.
- Németh, 1984. Németh Béla: A II. világháború boudajki eseményei és felszabadulása. Kézirat. IKM Ad.Ltsz. 3050.
- Nyíri, 1986. Nyíri Tamás: Előszó helyett. In: Szenes Sándor: Befejezetlen múlt. Bp. 1986. 5-23.
- Nyíri, 1990. Nyíri Tamás: Antiszemitizmus anti-judaizmus. Világosság, 1990/5. 345-53.
- Nyíri, 1994. Nyíri Tamás: Megbékélés és kiengesztelődés. In: Zsidósors a Délkelet-

- Dunántúlon... 159-166.
Kaposvár, 1994.
- Nyiszli, 1947. Nyiszli Miklós: Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az Auschwitzi krematóriumban. Copyright by Világ.
A kiadásért felelős Supka Géza dr,
Debrecen város és Tiszántúli református egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1947. 165.
- Ránki, 1978. Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp. 1978. Kossuth, 324.
- Ránki, 1982. Ránki György: Magyar Holocaust. Élet és Irodalom, 1982.
- Rektor, 1980. Dr. Rektor Béla: A magyar királyi csendőrség oknyomozó története. Cleveland, Ohio, U.S.A., 1980. Arpád Könykiadó Vállalat, 551.
- Rozman, é.n. Rozman András: Zsidó közösség Sárbogárdon. Kézirat, é.n.
- Róth, 1945 . Dr. Róth Sigfried: A magyarországi zsidóság tragédiája számokban a jelenlegi statisztika. Budapest, 1945. december 3. MZSL. T.146/1.

- Pál, 1985. Pál József: Hamvas Endre a szegedi zsidóság deportálása ellen. Szegedi Könyvtári Műhely, 1986/1-2., 1-48.
- Prohászka, 1893. Prohászka Ottokár: A zsidó recepció a morális szempontjából (1893) In: Prohászka Ottokár: Iránytű. Bp. 1929. Szent István Társulat. Sajtó alá rendezte Schütz Antal, XXII. köt.
- Prohászka, é.n. Prohászka Ottokár: Zsidó testvéreimhez. In: Iránytű.... 339-49.
- Ormos, 1994. Ormos Mária: Az Endlösung világnézeti alapja és politikai funkciója. In: Zsidósors a Délkelet Dunántúlon... 103-110. Kaposvár, 1994.
- Sajti, A., 1987. Sajti Enikő, A.: Délvidék 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája. Bp., 1987. Kossuth, 306.
- Sartre, 1947. Sartre, Jean Paul: Vádirat az antiszemitizmus ellen. Bp. 1947(1991) Cserépfalvi, 128.

- Ságvári, 1994. Ságvári Ágnes: A magyarországi zsidóság holocaustja 1944. (térkép) Bp. 1994.
- Schmidt, 1985. Schmidt Mária: Mentés vagy árulás? Magyar Zsidó önmentési akciók a második világháború alatt. Medvetánc, 1985/2-3., 111-125.
- Schmidt, 1990. Schmidt Mária: Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Bp. 1990. 445.
- Snyder, 1946. Snyder Árpád: Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett embervesztéséről. M. Stat. Szle., 1946. január-június, 1-4.
- Shvoy, 1983. Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918-1945. Sajtó alá rendezte Perneki Mizály. Bp. 1983. Kossuth, 362.

- Shvoy, 1964. Shvoy Lajos emlékirata. Székesfehérvár, 1964. Kézirat, PL. 1684/IV.
- Somlyó, 1984. Somlyó György: Rámpa. Bp. 1984. Szépirodalmi, 253.
- Stark, 1989. Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztesége. Bp. 1989. MTA Történettudományi Intézete. 89.
- Stark, 1995. Stark Tamás: Zsidóság a vészkorokban és a felszabadulás után. 1939-1955. Bp. 1995. MTA Történettudományi Intézete, 109.
- Steinherz, 1895. Steinherz Jakab: A székesfehérvári zsidók története visszaköltözésüktől a jelenig. (1840-1892) Bp. 1895. Atheneum, 104.
- Surányi, 1989. Dr. Surányi István: A székesfehérvári Goldziher Ignác izraelita elemi népiskola története (1842-1945) In: A zsidók Fejér megyében... 57-64. Székesfehérvár, 1989.

- Szabó, A., 1988. Szabó A. Ferenc: Pusztulás és újjá-
születés. A zsidó származású lakos-
ság helyzete a felszabadulás után.
Valóság, 1988/1. 60-72.
- Szabó, 1983. Szabó Miklós: Politikai kultúra
Magyarországon 1986-1986. Med-
vetánc, 1989.
- Szarka, 1938. Vitéz Szarka Géza: Székesfehé-
vár ünnepi éve. Székesfehérvár,
1938. 192.
- Száraz, 1976. Száraz György: Egy előítélet nyo-
mában. Bp. 1976. In: Zsidókérdés,
asszimiláció... 295-355.
- Szinai - Szűcs, 1962. Szinai Miklós - Szűcs László (szerk.)
Horthy Miklós titkos iratai. Bp.
1962. 533.
- Szinai, 1992. Szinai Miklós: Kállay Miklós külpoli-
tikája és a Holocaust. Magyar Tudo-
mány, 1992/1. 111-1117.
- Szegfű, 19324. Szegfű Gyula: Három nemzedék és ami
utána következik. Bp. 1934. Királyi
Egyetemi nyomda, 508.

- Szenes, 1986. Szenes Sándor: Befejezetlen múlt.
Keresztények és zsidók, sorsok.
Bp. 1986. 331.
- Szép, 1984. Szép Ernő: Emberszag. Bp. 1984. 171.
- Tarján, 1984. Tarján Gábor: "Ezer bűnnel megter-
helve." A református egyház és a
zsidókérdés. Új Forrás, 1984/1. 65-72.
- Tarján, 1985. Tarján G. Gábor: A keresztény egy-
házak és a zsidóság a második vi-
lágháború idején. Tájékoztató,
1985/5. 77-78.
- Teleki, 1974. Teleki Éva: Nyilas uralom Magyar-
országon. 1944. október 16-1945.
április 4. Bp. 1974. Kossuth, 387.
- Thirring, 1938. Thirring Lajos dr.: Székesfehérvár
és Fejérmegye népességének fejlődése
és összetétele. M. Stat. Szle.,
1938/3. 208-232

- Tilkovszky, 1974. Tilkovszky Lóránd: SS-toborzás Magyarországon. Bp. 1974. Kossuth, 191.
- Tilkovszky, 1978. Tilkovszky Lóránd: Ez volt a Volksbud. Bp. 1978. 420.
- Tomka, 1992. Tomka Béla: A Holocaust genezise. Újabb koncepciók és viták. Valóság, 1992/10. 40-48.
- Tóth, 1985. Tóth Károly: Mit tett a magyar református egyház a zsidóüldözés ellen. Confessio, 1985/2. 15-24.
- Vadász, 1988. Vadász Ferenc: Nappalok és éjjelek egybefolytak... Kritika, 1988/1. 5.
- Varga, 1983-84. Varga László: A magyarországi zsidóság megsemmisítése, 1944-1945. Évkönyv, 1983-1984. MIOK. 389-420.
- Varga, 1990. Varga László: A magyar zsidóság 1945 után. Hiány, 1991/4. 6-9.
- Varga, 1992. Varga László: Zsidókérdés 1945-46. Világosság, 1992/1. 62-67.
- Varga, 1994. Varga László: Holocaust, és ami utána...
In: Holocaust emlékönyv. TEDISZ 165-169.

- Varga P., 1991. Varga Péter Pál: Shvoy Lajos székesfehérvári püspökségének tizen-nyolc esztendeje (1927-1945). Kézirat, PL. 1991.
- Várszegi, 1985. Várszegi Imre Asztrik OSB: Kelemen Krizontom pannonhalmi főapát (1929-1950). Bölcsészdoktori disszertáció, Bp. 1985.
In: Pannonhalmi főapátok I. METEM-könyvek 2. Bp. 1990. 229-360.
- Veress D., 1982. Veress D. Csaba: Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiájához. VMMK, 16(1982)399-412.
- Vincze, 1983-84. Vincze László: "Hová jutottak el ezek az emberek"! Töredékek a Bischitz család történetéből. Évkönyv, 1983-1984. 489-509.
- Vizi E., 1994. Vizi E. Szilveszter: Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelősége. Magyar Tudomány, 1994/3.

- Zászkaliczky, 1985. Zászkaliczky Péter: 1944. mementója: egyházunk és a zsidókérdés. Lelkipásztor, 1985/5. 269-96.
- Zeke, 1990. Zeke Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868-1949). In: Hét évtized... 145-161.
- Zlinszky, 1974. Zlinszky János: Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében. FMTÉ 8(1974)

XVII. Időrendi áttekintés

1944

- március 19.: Magyarország német megszállása
- március 24.: Bakó Lászlót belügyi államtitkárra nevezik ki
- március 28.: A Magyar Zsidók Központi Tanácsa a vidéki előljárók számára ülést hív össze, amelyen a XI. községkerület (Fejér, Veszprém) képviselőjében megjelenik dr. Szegő Miklós
- március 29.: Minisztertanácsi ülés, melyen több zsidó ellenes rendeletet hoznak. Horthy lemond a rendeletek előszentesítési jogáról
- április 1.: Kárpátalja és É-Erdély hadműveleti területté nyilvánítása
- április 4.: 6136/1944. VII. res. rendelet a zsidók névjegyzékének elkészítésére
- április 5.: 1240/1944. rendelet életbelépése, mely a Dávid csillag viselését rendeli el a zsidók számára

- 1290/1944. A csendőrség rendkívüli fegyverhasználatáról szóló rendelet
- április 7.: 6136/1944. VII. res. rendelet a zsidók lakhelyének kijelölése tárgyában
- április 11.: Endre Lászlót hivatalosan belügyi államtitkárrá nevezik ki
- április 14.: 1600/1944. M. E. A zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről szóló rendelet megjelenése
- április 18.: A Budapesti Közlönyben megjelenik a gettórendelet (1610/1944. M. E.)
- május 4-6.: Bécs: az ún. "menetrend értekezlet", amelyen a magyar zsidóság deportálásának szállítástechnikai kérdéseit beszélik meg
- május 11.: *Dr. Toldi Árpád nyilas főispán beiktatása Székesfehérváron, amelyen megjelenik és szónokol Bakó László, Hóman Bálint, Jurcsek Béla*
- május 15.: Megkezdődik a magyar zsidóság rendszeres tömegméretű deportálása

- május 16-20.: A Fejér megyei zsidók koncentrálása nyolc gyűjtőtáborba
- május 25.: Értekezlet a Belügyminisztériumban a III. zóna főispánjai, csendőrségi, rendőrségi vezetőivel
- május 31.: A gettóba költözés végső határideje Székesfehérváron, a II. csendőrkerületben
- június 4.: Kijárási tilalom a csillaggal megjelölt zsidók számára Székesfehérváron
- június 5.: A II. zóna zsidóinak koncentrálása kezdetét veszi, gettó kiürítés Székesfehérváron
- június 6.: A polgármester hirdetménye a zsidó vagyont rejtegetők megfélemlítése
Normandiai partraszállás
- június 7.: Az I-II. zóna zsidóságának deportálása befejeződik. Veessenmayer jelentése szerint Erdélyből, Kárpátaljáról összesen 289.357 zsidót szállítottak el
- június 8.: Értekezlet Székesfehérváron a főispáni hivatalban.
Mentesítési ügyek

- június 10.: A II. csendőrkerület zsidóságának koncentrálása befejeződik. Téglagyár "belakoltatása."
- június 14.: A székesfehérvári és Fejér megyei zsidók deportálása
- június 16.: Befejeződik a III. tisztogatási akció, amely II. és VII. csendőrkerülethez tartozó zsidóság elszállítását jelenti.
- június 17.: A székesfehérvári transzport megérkezése Auschwitz-Birkenauba
- június 23.: Vegyesházások elvitele a kecskeméti gyűjtőtáborba
- június 26-30.: Sárbogárd és környéke zsidóságát Sárbogárdra koncentrálnak. (V. zóna, IV. csendőrkerület)
- július 1.: Sárbogárdi zsidók elszállítása Kaposvárra
- július 4.: A sárbogárdi zsidók elszállítása Kaposvárról Kassán át Auschwitzba
- július 7.: A sárbogárdi transzport megérkezése Auschwitz-Birkenauba

XVIII. fejezet: Térképek jegyzéke

1. Fejér megye hitközségei (1944)
2. A m. kir. csendőrség területi beosztása
3. A II. csendőrkerület térképe
4. Székesfehérvár
A zsidók lakhelyéül kijelölt területek
5. Az Auschwitz - Birkenai tábor térképe

XIX. fejezet: Rövidítések jegyzéke

alisp.	alispáni
B.M.	Belügyminisztérium
BMTI.	Belügyminisztérium Történeti Irattár
Bp.	Budapest
c.	cím
cs.	csomó
Cs.E.	Csitáry G. Emil polgármester emlékiratai
d.	doboz
DEGOB.	Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság
FH.	Fehérvári Hírek
FMH.	Fejér megyei Hírlap
FML.	Fejér megyei Levéltár
FMN.	Fejér megyei Napló
FMTÉ.	Fejér megyei Történeti Évkönyv
FN.	Fehérvári Népszava
Főisp. ált. ir.	Főispáni általános iratok
Főszolg. bir. ir.	Főszolgabírói iratok
Elh.jav. Korm.bizt. ir.	Elhagyott javak Kormánybiztos- ságának iratai

eln.	elnöki
EPL.	Esztergomi Prímási Levéltár
ev.	evangélikus
é.n.	év nélkül
Gestapo	Geheime Staatspolizei
IKM. Ad. Ltsz.	István Király Múzeumm Adattára leltári szám (Székesfehérvár)
i.m.	idézet mű
ir.	iratok
izr.	izraelita
jár.	járás
JOINT.	Joint Distribution Committae (Általános Szétosztó Bizottság)
K.	korona
K.K.M.	Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium
KEOEKH.	Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság
köt.	kötet
Közig. biz. ir.	közigazgatási bizottsági iratok
Ltári Szle.	Levéltári Szemle
MFME.	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
M.E.	miniszterelnöki
METEM	Magyar Egyháztörténeti Enciklo- pédia Munkaközösség

MEL	Magyar Életrajzi Lexikon
MIOK.	Magyar Izraeliták Országos Képviselete
m.kir.	magyar királyi
MRT.	Magyar Rendeltek Tára
M. Stat. Szle.	Magyar Statisztikai Szemle
MT.	Magyar Törvénytár
MZSHK	Magyarországi Zsidó Hitközségek c. kötet. 1944. április. Közzé- teszi: Schweitzer József, Bp. 1994. MTA Judaisztikai Kutató- csoport, I. A-B. Köt. 888.
MZSL.	Magyar Zsidó Levéltár
Népbir. ir.	Népbíróság iratai
Nfü.	Népfőügyészség
NOT.	Népbíróságok Országos Tanácsa
OL.	Országos Levéltár
OMZSA.	Országos Magyar Zsidó Segítő Akció
OSZK KNYT.	Országos Széchenyi Könyvtár Kisnyom- tatvány Tár
OSZK KT	* ~ Kézirattár
p.m.	polgármesteri iratok
P	pengő
Pü. Ig. ir.	Pénzügyigazgatóság iratai
res.	rezervált
RSA.	Reichsicherheitshauptamt (Birodalmi Biztonsági Főhivatal)

SD.	Sicherheitsdienst (Bizottsági Szolgálat)
SS.	Schutzstaffel (Védosztag)
sz.	számu
szab. kir.	szabad királyi város
Sz.	Századok
SZFÜ.	Székesfehérvári Friss Újság
Szfv. kgy. jkv.	Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági bizottsága közgyűlésének jegyzőkönyve
SZIHK.	Székesfehérvári Izraelita Hitközség
Szoc. Szle	Szociológiai Szemle
SzPL.	Székesfehérvári Püspöki Levéltár
SZVL.	Székesfehérvári Városi Levéltár
t.h.	törvényhatóság
tc.	törvénycikk
TEDISZ.	Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség
T.Szle.	Történelmi Szemle
ua.	ugyanaz
ÚF.	Új Fehérvár
uo.	ugyanott
v.	vitéz
vm.	vármegye

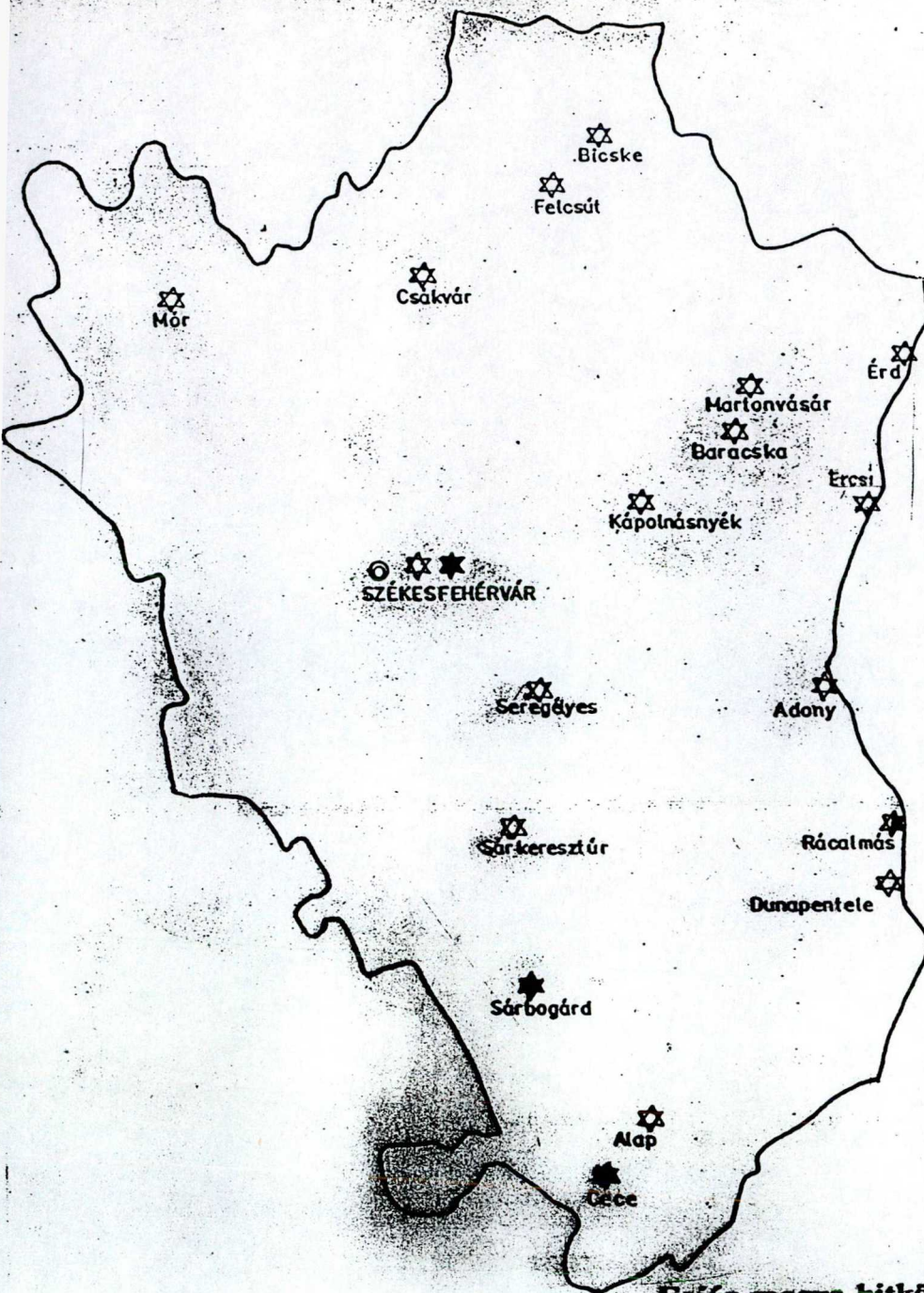
VMMK.

Veszprém megyei Múzeumok

Közleményei

Vö.

vesd össze

Békés megye hitközségei az 1944. áprilisi összeírás

Neológ hitközségek:

1. Adony-fiókhitközség
2. Alap-fiókhitközség
3. Baracska-fiókhitközség
4. Bicske-anyahitközség
5. Csákvár-fiókhitközség
6. Dunapentele-anyahitközség
7. Ercsi-anyahitközség
8. Erd-anyahitközség
9. Felcsút-anyahitközség
10. Kápolnásnyék
11. Maronvásár-fiókhitközség
12. Mór-anyahitközség
13. Sárbogárd-anyahitközség
14. Seregélyes-fiókhitközség
15. Székesfehérvár B

Ortodox hitközségek:

1. Cece-anyahitközség
2. Sárbogárd-anyahitközség
3. Székesfehérvár A

Status quo ante

1. Rácalmás-fiókhitközség

- ★ - ortodox hitközség
 ☆ - neológ hitközség
 ☆ - status quo ante hitközség

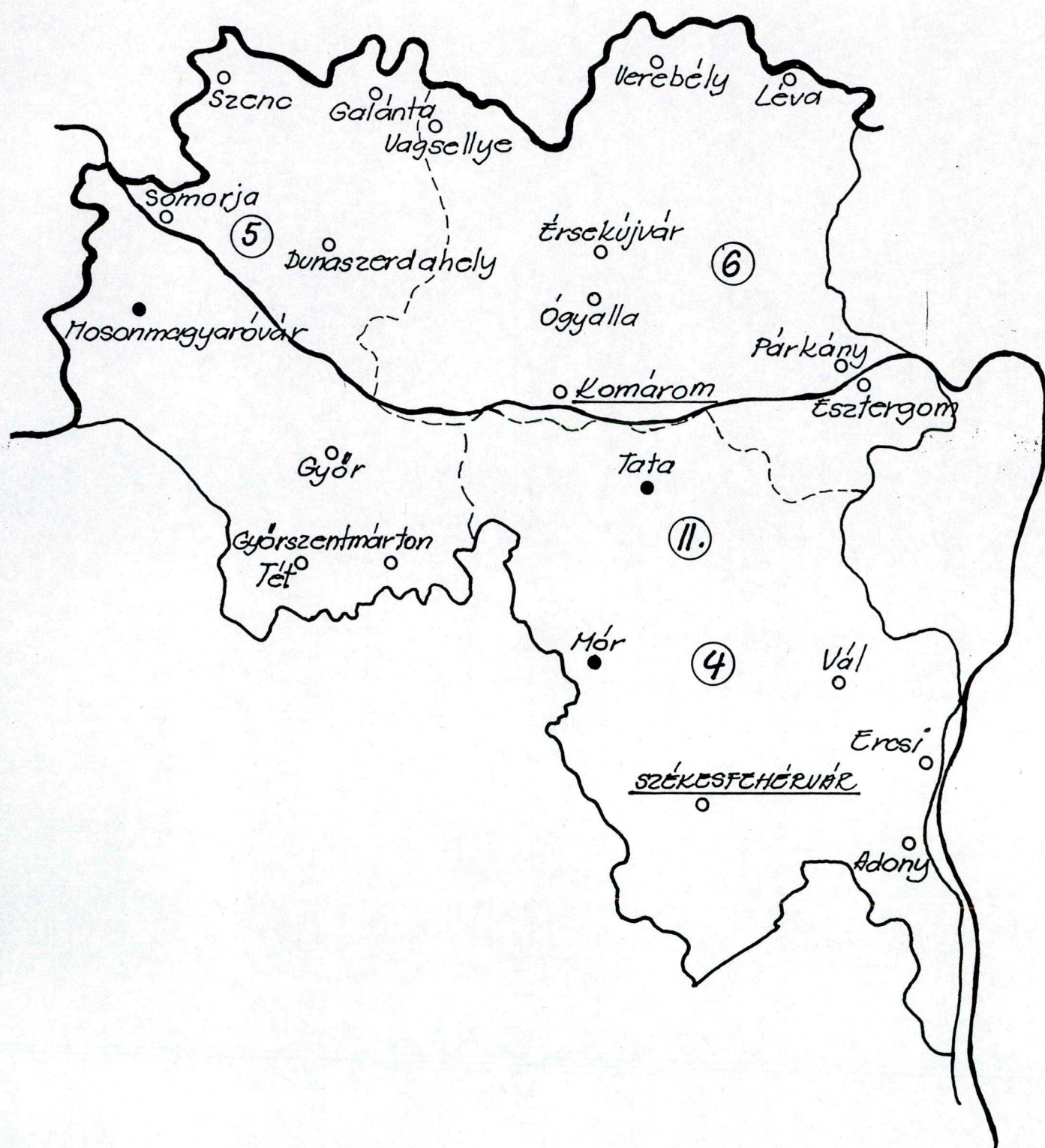
A MAGYAR KIRÁLYI CSENDŐRSÉG TERÜLETI BEOSZTÁSA

0 50 100 150 km

FELMAGYARÁZAT

- III. — Csendőrkörlet határa
- 9. — Kiegészítő kerületek
- o KASSA — Hadtest parancsnokságok
- o PAPA — Kiegészítő parancsnokságok
- o Tapolca — Kiegészítő királyi egységek
- o Sümeg — Városok és járási székhelyek

A II. CSENDŐRKÖRÜLET TÉRKÉPE

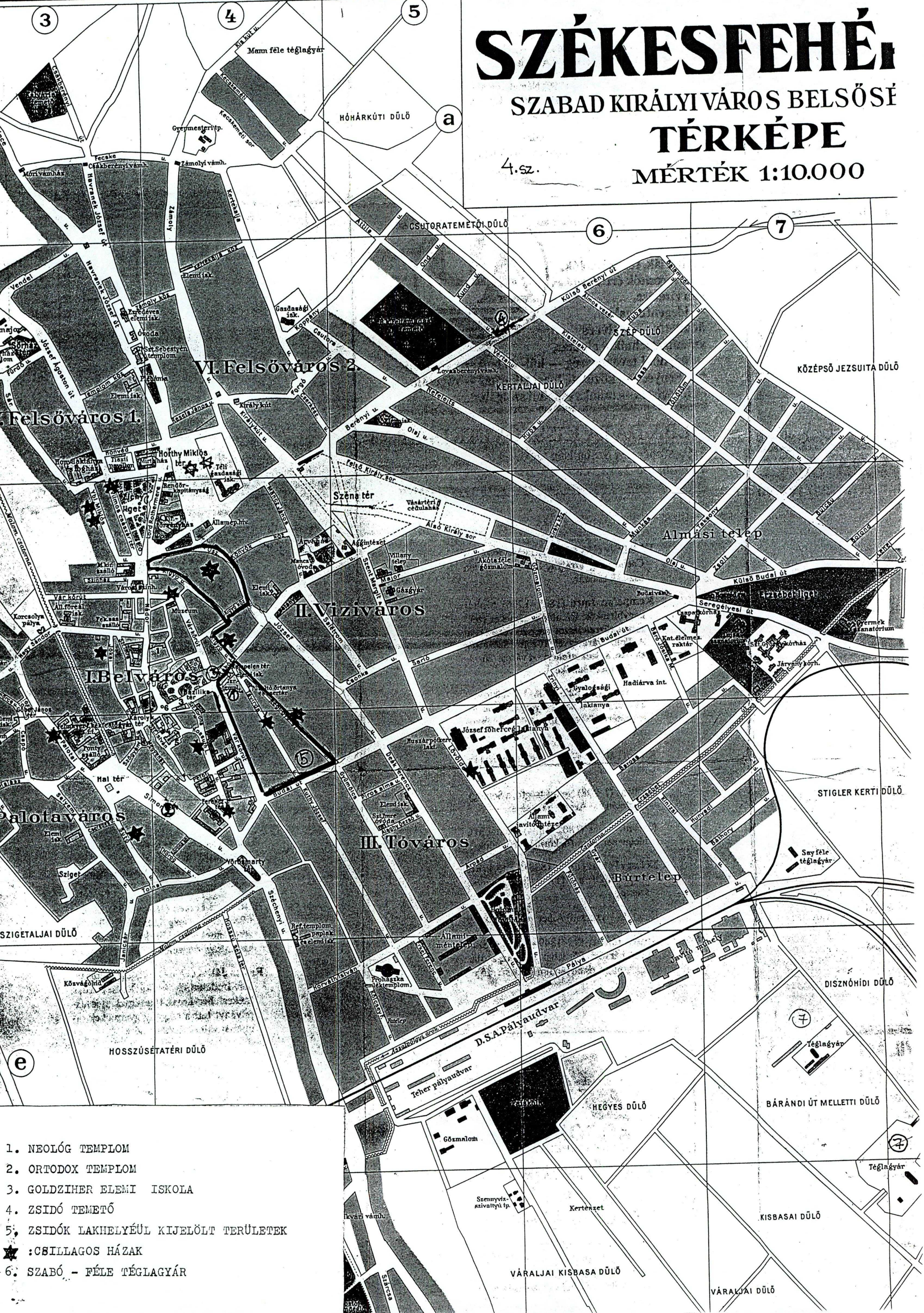
SZÉKESFEHÉ.

SZABAD KIRÁLYI VÁROS BELSŐSÉ

TÉRKÉPE

4.sz.

MÉRTÉK 1:10.000

1. NEOLÓG TEMPLOM
2. ORTODOX TEMPLOM
3. GOLDZSIHER ELEMI ISKOLA
4. ZSIDÓ TEMETŐ
5. ZSIDÓK LAKHELYÉUL KIJELELT TERÜLETEK
- ★ :CSILLAGOS HÁZAK
6. SZABÓ - FÉLE TÉGLAGYÁR

erdő

F.

erdő

még el nem készült lagerek,
bár már néhány barak
áll.

B. III.

még el nem készült
lagerek, bár már
néhány barak áll.

B. II. f.

B. II. e.

B. II. d.

B. II. c.

B. II. b.

B. II. a.

Rough
fertalentes

W.C.

Indo

Washdusche
bele

női lagerek

Kalmár Andor